

M A G I S T E R

Historiæ

VÁLOGATOTT
TANULMÁNYOK
A 2012-BEN ÉS 2013-BAN
MEGRENDEZETT
KÖZÉPKORRAL FOGLALKOZÓ,
MESTERSZAKOS
HALLGATÓI
KONFERENCIÁK
ELŐADÁSAIBÓL

MAGISTER

historiae

Válogatott tanulmányok a 2012-ben és 2013-ban
megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói
konferenciák előadásaiból

MAGISTER *h*istoriae

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK A 2012-BEN ÉS
2013-BAN MEGRENDEZETT KÖZÉPKORRAL
FOGLALKOZÓ, MESTERSZAKOS HALLGATÓI
KONFERENCIÁK ELŐADÁSAIBÓL

Szerkesztette
Belucz Mónika, Gál Judit, Kádas István, Tarján Eszter

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Budapest
2014
ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
7. kötet

Sorozatszerkesztő
Erdődy Gábor

Lektorálták
Bertényi Iván
Draskóczy István
Körmendi Tamás
Nagy Balázs
Sághy Marianne
Thoroczkay Gábor

A kiadványt tervezte
Kiss Béla

A kötet megjelenését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Karának Hallgatói Önkormányzata támogatta.

A tanulmányok szerzői © Belucz Mónika, Buják Gábor, Gál Judit, Haraszti Szabó
Péter, Kádas István, Mihálykó Ágnes, Pandi Gergely, Rózsa Márton, Tarján Eszter

A kötet szerkesztői © Belucz Mónika, Gál Judit, Kádas István, Tarján Eszter

ISBN 978-963-284-527-2
ISSN 2062-2198

Nyomta és kötötte: Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Kovács Jánosné

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Rövidítésjegyzék	11
Belucz Mónika Szent Patrik térítőútjának anyagi háttere. Ajándékozás az 5. századi Írorszáiban	13
Buják Gábor A pozsonyi káptalan korai története a szlovák historiográfiában	31
Gál Judit „Qui erat graciosus apud eum” A spliti érsekek szerepe az Árpádok királyságában (1113–1248)	53
Haraszi Szabó Péter Harmincadbérlok, harmincadispánok, ispánok. A harmincadvám szedése Magyarországon a 14. század első feléig	72
Kádas István Északkelet-Magyarország szolgabírói a Zsigmond-korban (Archontológia)	101
Mihálykó Ágnes Keresztény elemek a késő antik egyiptomi mágikus szövegekben	128
Pandi Gergely Békétárgyalásból háború? Gondolatok az 1116. évi olšavai ütközethez	141

Rózsa Márton	
Esettanulmány a Komnénos-kori kormányzat informális kapcsolatairól: Ióannés Melidonés, a hippodrom bírása Thessalonikében	153
Tarján Eszter	
A Camden- és a Walford tekercs uralkodói címereinek néhány problémája.....	171
Köszönetnyilvánítás	191
A szerzőkről.....	192

Table of Contents

Foreword.....	9
List of Abbreviations	11
Mónika Belucz The Financial Background of Saint Patrick's Mission. Gift-giving in the 5th-Century Ireland	13
Gábor Buják The Early History of Pozsony Communal Chapter in the Slovak Historiography	31
Judit Gál „Qui erat graciosus apud eum” The Role of the Archbishops of Split in the Kingdom of Hungary (1113–1248)	53
Péter Haraszti Szabó Leaseholders, Counts of the Tricesima, and Counts. The Collection of the Tricesima up to the First Half of the 14th Century in Hungary	72
István Kádas The Noble Judges of Northeast Hungary during the Reign of King Sigismund (Archontology).....	101
Ágnes Mihálykó Christian Elements in Late Antique Egyptian Magical Texts.....	128

Gergely Pandi	
From Peace Negotiations to War?	
About the Battle of Olšava in 1116.....	141
Márton Rózsa	
A Case Study for the Informal Networks of the Komnenian Government:	
John Melidones, Judge of the Hippodrome in Thessalonike	153
Eszter Tarján	
The Royal Blazons of Walford's and Camden Rolls of Arms.....	171
Acknowledgements	191
Notes on Contributors.....	194

Rövidítésjegyzék

- ÁMTF Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998
- AOKL Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. (Főszerk. Kristó Gyula – Almási Tibor). I–XXXVIII. Bp.–Szeged, 1990–2013.
- Csánki Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp., 1890–1913. [Reprint Bp., 1985].
- DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DHA Georgius Györffy: Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et actae ad historiam Hungariae pertinentiam (ab anno 1000 usque ad annum 1196). I. Bp., 1992.
- DRH Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1490. (Ed. Franciscus Dóry – Georgius Bónis – Vera Bácskai – Geisa Érszegi – Susanna Teke). I–II. Bp., 1976–1989.
- DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Q szekció, Diplomatikai Levéltár
- Historia Salonitana Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum. Archdeacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split. (Szerk. Damir Karbić – Mirjana Matijević-Sokol – James Ross Sweeney). Bp. 2006. (Central European Medieval Texts 4).
- KMTL Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). (Főszerk. Kristó Gyula). Bp., 1994.

- CD *Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I – XI., Budaë, 1829–1844.*
- CDC *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (Szerk. Tadeus Smičiklas). I–XVII. Zagrab, 1904–1984.*
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum reque stirpis Arpadianae gestarum. (Szerk. Emericus Szentpétery). I–II. Bp., 1937–1938. [Reprint Bp., 1999.]*
- Wenzel *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. (Szerk. Wenzel Gusztáv). I–XII. Bp., 1860–1874.*
- ZsO *Zsigmondkori Oklevéltár. (Szerk. Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint). I–XII. Bp., 1951–2013.*

Szent Patrik térítőútjának anyagi háttere

AJÁNDÉKOZÁS AZ 5. SZÁZADI ÍRORSZÁGBAN

Talán miután megkereszteltem oly sok ezer embert, vártam-e bárkitől bármit vagy akár csak a felét is a legkevezebbnek? Mondjátok meg nekem, és én visszaadom nektek. Vagy amikor az Úr az én gyarlóságomon és szolgálatomon keresztül klérust rendelt, ingyen megosztottam velük. Ha kértem bárkitől bármit, vagy akár csak lábbelímnek árát, mondjátok meg nekem, és én visszaadom nektek.¹

SZENT PATRIK (c. 385/415? – 463/493?) *Confessiója* és a Coroticus katonáihoz írt levele az ír kereszténység legkorábbi ránk maradt latin írásos emlékei. A két forrás fontosságát nem csak koraiságuk adja, de olyan részleteket és problémákat is elárulnak a korai ír missziókról, amelyekről későbbi források – például a 7. században egy leinsteri szerzetes, Muirchú által megírt Patrik-legenda² – nem tudósítanak. A hagiográfiai írások céljuknál fogva hallgatnak azokról az eseményekről, kérdésekről, amelyek talán rossz színben tüntetnék fel a példaként állítani kívánt szentet, vagy akár csak meg is kérdőjeleznék bizonyos cselekedeteit. Patrik *Confessiójának* megléte önmagában is bizonyíték arra, hogy Patrik nem feltétlenül volt szívesen látott, az egyház által támo-

¹ „Forte autem, quando baptizavi tot millia hominum, speraverim ab aliquo illorum vel dimidium scriptulae? Dicite mihi et reddam vobis: aut quando ordinavit Dominus clericos per modicitatem meam et ministerium, gratis distribui illis. Si poposci ab aliquo illorum vel pretium calceamenti mei, dicite; dicite adversus me, et reddam vobis.” *Saint Patrick: Confessio*. In: *Saint Patrick: Confession et Lettre a Coroticus*. Ford. Richard P. C. Hanson. Paris, 1978. (Sources Chrétiennes, 149.) (a továbbiakban *Patrick: Confessio*) 122–124. A patriki forrásokról magyar fordítás még nem készült, ezen jelenleg dolgozom. A cikkben a saját fordításaimat használom.

² *Richard Sharpe: Medieval Irish Saints' Lives. An Introduction to Vitae Sanctorum Hibernia*. New York, 1991. 12.

gatott térítő, és bizonyos cselekedetei miatt védekezésre kényszerült, hogy eloszlassa a kételyeket szándékaival és személyével kapcsolatban.

A *Confessióból* értesülünk több Patrikot ért vádról és kritikáról. Napvilágra került egy ifjúkori vétke, amiről ugyan nem derül ki, hogy pontosan mi volt, de súlyosságára enged következtetni, hogy Patrik püspöki rangja és térítőútja is veszélybe kerül miatta. Ez az ügy szolgáltatta az elsődleges motivációt Patriknak a *Confessio* megírására. Az ifjúkori vétek mellett a megfelelő iskolák hiánya miatt is védekeznie kellett a britanniai klerikusok előtt. Mindemellett azzal is megvádolták Patrikot, hogy saját zsebre dolgozott, amikor vállalta az ír missziót. A *Confessióban* nagyon hangsúlyos helyet foglal el ennek a kérdésnek a tárgyalása, ezért jelen tanulmányomban ez utóbbi kérdéssel foglalkozom.

Patrik határozottan tagadja, hogy a személyes meggazdagodás érdekében vállalta a térítőmunkát. Hosszasan tárgyalja, hogy nem akart visszatérni az írekhez, de hivatást kapott rá, és nem volt más választása. Patrik leszögezi, hogy útjai során nem fogadott el adományokat, még akkor sem, ha ezzel megsértett valakit: „Visszautasítottam ezeket, az idősebbek tiltakozása ellenére, de az Úr vezetésével ebben semmilyen engedményt nem tehettem...”³ Egy másik alkalommal szüzek és özvegyek által felajánlott ajándékok visszautasításáról is ír.

Bár Patrik hangsúlyozza, hogy nem fogadott el ajándékokat, legalább ilyen fontos annak a kiemelése, hogy ő viszont gyakran adott ajándékokat a királyoknak, és kíséroiének is, a „királyok fiainak”: „Mégis a királyoknak adtam ajándékot, és adtam bért a fiaiknak is, akik engem kísértek...”⁴

Tanulmányomban azzal foglalkozom, hogy milyen jelentősége volt az ajándéknak az ír társadalmi kapcsolatokban, vajon mit értett Patrik azon, hogy fizetett kísérői vannak, miből fizette ezeket a kísérőket, ki finanszírozta Patrik útját, voltak-e más térítők is rajta kívül, és mindezeknek milyen hatása volt a keresztény térítésre az 5. századi Írországbán. Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket megvizsgáljuk, szükségesnek tartom röviden bemutatni az ír társadalmi és politikai berendezkedést, valamint általánosságban szólni az ajándékozás szerepéről a középkori társadalmakban.

³ „Et offendi illos necnon contra votum aliquantis de senioribus meis: sed gubernante Deo nullo modo consensi neque adqueiui illis...” Uo. 110.

⁴ „Interim premia dabam regibus, propter quod dabam mercedem filiis ipsorum, qui mecum ambulant...” Uo. 124.

Az ajándékozás szerepe

Az ajándékok a középkori társadalomban fontos szerepet töltek be, és elsősorban politikai üzenetet hordoztak. Marcel Mauss francia szociológus munkássága, elsősorban *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques* című tanulmánya indította el az ajándékozás társadalmi szerepének vizsgálatát az 1920-as években. Mauss nyomán szociológusok és történészek egyaránt vizsgálni kezdték az ajándék gazdaságban betöltött funkcióin túl annak politikai és társadalmi szerepét is. Mauss volt az első, aki hangsúlyozta, hogy az ajándék korántsem spontán és önérdék nélküli jelenség, hanem szimbolikus jelentőséggel is bír⁵ és a javak cseréje kapcsán a létrejövő személyes kapcsolatokra irányította a figyelmet.⁶

A barbár társadalom életében rendkívül fontos szerepe volt az ajándékváltásnak. A társadalmi élet számtalan aktusa alkalmával a felek megajándékozták egymást. Az ajándékdadás magában hordozta a kötelezettséget a viszonzásra. Az ajándék a hűség, a szolgálat, az alárendeltség záloga is volt a nem egyenrangú felek között. Egyenlők között pedig mindig viszontajándékra várt. A barbároknál ismeretlen volt az egyoldalú ajándékozás, kizárólag az ajándékváltást ismerték el. Az ajándékváltás alapja az a hiedelem volt, hogy az ajándék átviszi az ajándékozó lényegének egy részét a megajándékozottra, aki ez által belső kapcsolatba kerül az ajándékozóval. Ha elmarad a viszontajándék, akkor a megajándékozott függésbe kerül az ajándékozótól. A viszonzatlan ajándék olyan szellemi függésbe taszíthatta a megajándékozottat, amely által elveszíthette személyes épségét, szabadságát, társadalmi rangját. Ezért az ajándékot siettek viszonzozni, vagy inkább kitértek előle. Ajándékozó és megajándékozott közös sorsban osztozott, ezért a megajándékozott az ajándékozótól függött. A megajándékozott, amíg nem viszonzozza az ajándékot, lekötelezettje marad annak, akitől azt kapta, vagyis köteles háláját jótévője iránt kinyilvánítani, vagy mindenesetre tiszteletet tanúsítani iránta, kíméletesen bánni vele.⁷ Az ajándék lehetett egészen szerény is, olykor

⁵ *Marcel Mauss: The Gift. Form and Functions of Exchange in Archaic Societies.* Ford. Ian Cunnison. London, 1966. 71–72.

⁶ Uo. IX.

⁷ *Pierre Bourdieu: A gyakorlat elméletének vázlata.* Ford. Sebes Anna. In: Uő: A gyakorlat elméletének vázlata és három kabil etnológiai tanulmány. Bp., 2009. 290.

egyáltalán nem képviselt különösebb anyagi értéket. A létrejövő kapcsolat volt a lényeg, nem a tárgyi érték.⁸

Az ajándék a társadalmi kapcsolatteremtés és -fenntartás fontos, sőt kötelező eszköze volt. A bőkezűség a társadalmi megbecsülés és siker záloga volt, a szűkmarkúság, a zsugoriság társadalmilag elítélt tulajdonság, melynek következménye a kitaszítottóság lehetett. Az ajándék és viszontajándék egyaránt lehetett ingatlan, föld, pénz, használati tárgy, ima, szolgálat, sőt rabszolga is.⁹ Az ajándékozás az adományozót olyan társadalmi tekintéllyel ruházta fel, amelyet politikai céljai elérésére ki tudott használni. Éppen ezért az ajándékozás cselekménye gyakran fontosabb volt, mint maga az ajándék.

A társadalmi struktúra és a központi hatalom viszonylagos gyöngesége, valamint a piac fejletlensége kedvezett az egyház térítőmunkájának, amelyben megajándékozásának is fontos szerep jutott.¹⁰ Hatalmuk növelése érdekében az egymással vetélkedő előkelők ugyanis ajándékokkal igyekeztek kapcsolatokat kiépíteni. Ez a tendencia az ír királyságokban többszörösen is működhetett, hiszen nemcsak az előkelők használták ki az ajándék politikában játszott szerepét, hanem az egymással versengő királyok is. Az uralkodó személyes szövetségi rendszert épített ki az ajándékok révén, mely meghatározta az uralkodó erejét riválisaival és szövetségeseivel szemben is.

A kora-középkori Írországbán a monostorok a királyi hatalom lényeges részét képezték, mivel vallási, gazdasági, kulturális központok voltak egy olyan területen, ahol városok nem léteztek. Az egyházi intézményeket máshol is ellátták adományokkal politikai célokból kifolyólag, és ez történhetett az ír királyságokban is, ahol új politikai tényező jelent meg a kereszténységgel. Muirchú többször beszámol róla, hogy az újonnan megtért királyok és előkelők földet adományoztak, hogy Patrik azokon templomokat és más egyházi intézményeket alapíthasson. Az ír egyház központját, Armagh-ot is ilyen földadományon alapította meg Patrik.¹¹

⁸ Aron J. Gurevics: *A középkori ember vilásképe*. Ford. Előd Nóra. Bp., 1974. 193–195.

⁹ Arnoud-Jan Bijsterveld: *The Medieval Gift as Agent of Social Bonding and Political Power: A Comparative Approach*. In: *Medieval Transformations: Texts, Power, and Gifts in Context* (Szerk. Esther Cohen – Mayke B. de Jong). Leiden, 2011. 124.

¹⁰ Uo. 146.

¹¹ Bethu Phátraic. Ford. Whitley Stokes. In: *The Tripartite life of Patrick, I.* (Szerk. Whitley Stokes). Nendeln, 1965. (*Rerum Britannicarum. Medii Aevi Scriptores*, 89). 231.

A személyes kapcsolatokon alapuló társadalomban az ajándékozásnak integráló szerepe volt.¹² Azzal, hogy a kívülálló Patrik ajándékot adott, az ír társadalom tagjává válhatott. Nem egyszerűen a királyokkal kötött szövetséget, hanem része lett társadalmuknak, ezáltal a kereszténység terjesztésre, mint a társadalom tagjának nyílt lehetősége.

A misszió helye az ír politikai színtérben és társadalomban

Patrik saját bevallása szerint ugyan gyakran ajándékozott, de ő maga sosem fogadott el viszontajándékot. Az ír társadalomban az ajándékozásnak összetett funkciói voltak. Az ajándék adója azt fejezte ki, hogy rangban fölötte áll az azt fogadónak. Patrik ezzel a gesztussal saját jelentőségét is hangsúlyozta, amire szüksége volt a veszélyes és jórészt ismeretlen területeken. Az ajándékok visszautasításával Patrik az általa megajándékozottakat függésbe hozta magától. Így az első látásra meghatónak tűnő kép, hogy sírva ajánlanak fel neki ajándékokat teljesen más színben is értelmezhető. Inkább dühükben vagy félelmükben sírhattak: egy szegény idegentől függésbe kerülhettek, mert nem hajlandó elfogadni a viszontajándékot: „Sok ajándékot ajánlottak fel nekem sóhajok és könnyek közepette ...”¹³

A *Confessio* alapján úgy tűnik, hogy akiket Patrik „kísérőinek” nevez, a kliensei lehettek, és szolgálatukért kaptak ajándékot Patriktól. Fiatalkori fogása alatt bőven nyílhatott alkalma megtanulni az ír társadalom belső mechanizmusait, a kliens-patrónus viszonyt, és megfigyelni az ajándékozás szokásait és szerepét, és ezt a tudását kamatoztathatta térítőútja során.¹⁴

Az ír társadalom vérségi alapokon szerveződött. A *tuath* („törzs” vagy „nép”) volt a legalapvetőbb politikai egység, amely több nemzetséget fogott össze. Ennek élén állt a király (*rí*), aki valójában alacsonyabb rangú király volt, mert függött egy magasabb rangú királytól, a *riuri*-tól. „Felsőbb” királyok csak azok lehettek, akik a sajátjukon kívül még legalább két *tuath* fölött uralkodtak. A *rí* alacsonyabb státuszát ajándékok elfogadásával fejezte ki, ugyanakkor ő maga foglyok szolgáltatásával tartozott feljebbvaló királyának.

¹² *Bijsterveld, A.-J.*: The Medieval Gift i. m. 151.

¹³ „Et munera multa mihi offerebantur cum fletu et lacrimis...” *Patrick: Confessio*. 110.

¹⁴ *Harold Mytum*: The Origins of Early Christian Ireland. London, 1992. 50.

A jelentősebb királyok hatalmát az fejezte ki, hány *tuath* fölött érvényesítették jogaikat.¹⁵

A társadalom alapja a vérségi kötelékeken túl a kliensrendszer volt. A *tuath* élén álló király kliensei a főbb nemesi családok fejeit voltak, ezeké pedig az alacsonyabb rangú urak és a közemberek. A király a *tuath* számára azt jelentette, amit a családfő a közeli rokonai számára. Kifelé ő képviselte az irányítása alá tartozókat.¹⁶ A „felsőbb” király és az alárendelt király kapcsolata a kliens és ura kapcsolatához hasonlított. Az a király, aki nem csak saját törzsét irányította, hanem klienseként kezelt másokat is, magasabb védíjra tarthatott igényt, és a társadalmi hierarchia csúcsán állt.¹⁷

Nem meglepő, hogy bár a jogi szövegek gyakran említik a „felsőbb” királyokat, a valós politikai életben nem mindig volt hatalmuk. Ennek az volt az oka, hogy nem feltétlenül tudták érvényesíteni jogukat a klientúrájához tartozókon. Ahogy minden úrnak meg kellett újítania személyes kötelékét a klienseivel, ugyanúgy a királyok közötti kapcsolat is megerősítésre várt. Egy „felsőbb” király utódja nem számíthatott automatikusan elődje alárendeltjére, hanem ki kellett érdemelnie rangját. Ehhez vendégségbe kellett hívnia az alávetett királyokat, hogy közben erőszakosan elvegyen tőlük jószágot hódolatuk jeleként. A „fosztogatások” azt az üzenetet közvetítették a kifosztott területen, hogy a király eljött, hogy elvegye azt, ami jogosan az övé. A felek azonban gyakran inkább megegyeztek, hogy a fosztogatást és az anyagi kárt elkerüljék.¹⁸

Szigorú hierarchia jellemezte a társadalmat, amelynek élén a királyok álltak, őt a különböző rangú nemesek és vallási vezetők, majd a szabad parasztok és gazdag kézművesek követték. Kevesebb joggal rendelkeztek a földet csak bérlő parasztok, a napszámosok, és a kevésbé tehető kézművesek. A társadalom alján a rabszolgák álltak, akiknek semmilyen joguk nem volt, és a földdel együtt adhatták-vehették őket.¹⁹ A vagyon a királyi családok és rokonságaik kezében összpontosult, ez tette lehetővé számukra, hogy patrónusként lépjenek fel. Az ajándékozás és kölcsönösség tartotta össze az ír

¹⁵ *Chris Gosden: Gifts and Kin in Early Iron Age Europe. Man. New Series (1985/3) 480.*

¹⁶ *Bart Jaski: Early Irish Kingship and Succession. Bodmin, 2000. 89.*

¹⁷ *Uo. 99–100.*

¹⁸ *Uo. 102–103.*

¹⁹ *Gosden, C.: Gifts and Kin i. m. 481.*

társadalmat.²⁰ Ez az összetartó erő az egyházra is kiterjedt: az egyház számára is a királyok szolgáltak patrónusként, tőlük kapták a földet. A monostorok létrejöttével és meggazdagodásával ezek az intézmények is patrónusi szerepben léptek föl később.²¹

Az ír királyságokban a szabad ember státuszát kísérete határozta meg: minél előkelőbb tagjai voltak a kíséretnek, annál fontosabbnak bizonyult a személy. A kíséretet a kliensek alkották. Az a személy, aki elszegődött kliensnek, a nála jóval hatalmasabbtól védelmet és valamiféle gazdasági biztonságot is kapott. A kliens-patrónus viszony személyes kapcsolat volt, ami jelzi az egyén előtérbe kerülését a koraközépkori ír társadalomban. Sajátos helyzetben voltak az úgynevezett szabad kliensek, akik földet kaptak, de számukra a gazdasági előnyöknél fontosabbak voltak az így szerzett társadalmi kapcsolatok. Viszonylag magasán álltak a társadalmi ranglétrán, éppen ezért a királyok kíséretében csak szabad kliensek voltak. A kliensek fontossága arra enged következtetni, hogy szerepük lehetett a politikai életben is.²²

A kliensrendszerben az anyagi javak kölcsönös cseréje kötelező volt. Ez magasabb társadalmi szinten is megjelent a különböző politikai csoportok között a kötelező fizetségek és szolgálat révén. Az azonos rangúak közötti és az alá-fölérendeltségi viszonyokon belüli ajándékcserét azonban meg kell különböztetni. Az eliten belül a szövetségeket és szerződéseket nagy értékű ajándékokkal pecsételték meg, míg alsóbb szinteken sokszor elég volt az ajándék szimbolikája. Az ír királyok elsősorban a fémtárgyakat, fémfegyvereket fogadták el, mint nagy jelentőséget hordozó ajándékokat.²³

Az úr és kliense közötti kötelék akkor jött létre, amikor az úr ajándékot vagy adományt adott a kliensnek, amelynek elfogadásával a kliens jelezte, hogy elismeri urának, és vállalja azt, hogy az ajándékért és a kliensként kapott védelemért cserébe az úr szolgálatába áll. A fogadott ajándék értéke megegyezett a megajándékozott által nyújtandó ellenszolgáltatás értékével.²⁴ Kétféle kliensi kapcsolat alakult ki az ír királyságokban. A kötött kliensek

²⁰ A New History of Ireland. I. Prehistoric and Early Ireland. (Szerk. Dáibhí Ó Cróinín). Oxford, 2005. 292.

²¹ Uo. 295.

²² Mytum, H.: Early Christian Ireland i. m. 114–118.

²³ Uo. 266–267.

²⁴ Jaski, B.: Early Irish Kingship i. m. 105.

ellátmánnyal, kétkezi munkával tartoztak uruknak és csak akkor váltak szabaddá kötöttségeik alól, ha hét év eltelt és komoly ellenértéket kifizettek. Ezzel szemben a szabad kliensek bármikor felmondhatták a kapcsolatot, amíg a meghatározott ellenszolgáltatást teljesítették. A szabad kliensnek járó adomány jelentősen kisebb értékű volt. Az utóbbi klienskapcsolat elsősorban gazdagabb közembereknek és nemeseknek kedvezett, akik könnyen visszafizették az ellenértéket és az adomány inkább szimbolikus és politikai jelentőséggel bírt, mintsem gazdaságival. A kötelék mindkét fél számára előnyökkel járt. Az úr kötelessége volt a kliense jogait megvédeni a szerződésben neki átengedett javak fölött.²⁵

Patrik a társait „királyok fiainak” nevezi. Ha ez valóban így volt, akkor ezzel a legmagasabb politikai befolyást biztosították neki, sőt olyan lehetőségeket, amelyekre egy egyszerű misszionáriusnak nem volt alkalmá.²⁶ A nemesi kíséret királyokkal egyenrangú politikai jelentőséget biztosított számára. A *Confessióban* Patrik azt írja, hogy sikerrel térítette az uralkodók gyermekeit, akik szerzetesi életet éltek.²⁷ Ezzel az állítással nem csak azt sugallja, hogy elfogadott, sőt rangos személynek számított Írországon belül, hanem az őt támadó britanniai püspökök felé is jelezte, hogy ő a legsikeresebb és legalkalmasabb misszionárius az írek között.

Harold Mytum szerint az ajándékozás döntő szerepet játszott Patrik munkájának sikerében. A kereszténység elterjedését segítette, hogy a legtöbb rab-szolga brit származású volt, így nem kizárt, hogy már Patrik érkezése előtt keresztények voltak. Az elit megnyeréséhez azonban többre volt szükség, mert ők jobban ragaszkodhattak a pogánysághoz. Valószínűleg jobban értékelték őket az új vallás esetleges anyagi előnyei. A Britanniából érkező térítőktől olyan ismeretekre tehettek szert, amire az Ír-sziget szűk területén belül nem volt lehetőségük. A keresztény térítők fejlett mezőgazdasági technikával is megismertethették a lakosokat, ahogy a latin kultúra mindjobban gyökeret vert. Ez biztosíték volt a korábbinál sokkal jobb gazdasági körülményekre.²⁸ A keresztény térítők nem csak kulturális változást hoztak magukkal, hanem

²⁵ Uo. 106-107.

²⁶ Thomas M. Charles-Edwards: *Early Christian Ireland*. Cambridge, 2000. 221.

²⁷ „Filii Scottorum et filiae regulorum monachi et virgines Christi esse videntur.” *Patrick: Confessio*. 128.

²⁸ Mytum, H.: *Early Christian Ireland* i. m. 45.

kapcsolatuk Rómával, illetve Galliával és Britanniával megélénkülő kereskedelmi kapcsolatoknak is utat nyitott.

Milyen gazdasági előnyöket várhattak a szigeten a kereszténység felvételétől, vagy legalábbis a térítők közvetítésétől? *Hibernia* sosem volt a Római Birodalom része.²⁹ A korai ír gazdaság túlnyomórészt agrárgazdaság volt. Nem voltak régi római városok és szinte az egész középkor folyamán nem alapítottak városokat. A pénzverés sem létezett, sőt a 10. század elejéig pénzt szinte nem is használtak.³⁰ A pénzhasználat hiánya a kereskedelmet is megnehezítette. A zárt gazdasági rendszert két külső hatás érte a koraközépkorban: az egyik a kereszténység megjelenése volt, széleskörű kontinentális kapcsolatokkal, a másik a vikingek érkezése volt, akik a 8-9. század fordulóján érkeztek a szigetre, telepedtek meg és 841-ben megalapították Dublin városát.³¹ A kereszténység legnagyobb gazdasági hatását a kolostorokon keresztül fejtette ki, amelyek a rómaiak előzmények hiányában városi funkciókat töltöttek be.³²

A korábbi gazdasági rendszer akkor változott meg, amikor olyan elemek jelentek meg a társadalomban, akik nem mezőgazdaságból éltek, és ezért számukra is termelni kellett. Ilyen új elemek voltak a szerzetesek, akik imáikkal, tanítással szolgálták a társadalmat. A kulturális, szociális, gazdasági változások már Patrik térítőútja előtt megkezdődtek, elsősorban az írekhez fogolyként kerülő, vagy köztük letelepülő britanniaiknak köszönhetően, de a Britanniában megforduló kisszámú, többnyire kereskedelemmel foglalkozó ír révén is.³³ A legnagyobb jelentősége a kereszténységgel megjelenő újítások közül a fazekas termékeknek volt, amelyek importálására az Eu-

²⁹ Az Ír-tenger természetes határként szolgált a brit területek és az ír sziget között. A szigetet a rómaiak Hiberniának nevezték, az itt élő népeket pedig skótoknak (*Scotti*). A tenger azonban nem zárta el hermetikusan egymástól a két népet. A kereszténység már a 4-5. században eljutott a „zöld szigetre”. Domitianus császár (Kr. u. 81-96.) uralkodása alatt Iulius Agricola hadvezér körbehajózta Britanniát és valószínűleg elhaladt az ír partok mellett. *Ferenczy Endre – Maróti Egon – Hahn István: Az ókori Róma története.* Bp., 1998. 297.; *F. Donald Logan: A History of the Church in the Middle Ages.* London, 2002. 22.

³⁰ *Wendy Davies: Economic Change in Early Medieval Ireland.* In: *L'Irlanda e Gli Irlandesi Nell'Alto Medioevo* (Spoleto, 16-21 aprile 2009). Spoleto, 2010. 112.

³¹ Uo. 113.

³² Uo. 121.

³³ *Mytum, H.: Early Christian Ireland* i. m. 27.

karisztíához szükséges bor tárolása miatt volt szüksége a frissen kiépülő egyháznak.³⁴

A kiskirályságokra tagolódó Ír-szigeten az uralkodók politikai szövetséget és hatalmuk megerősödését is várhatták a kereszténység felvételétől. Az egymással való háborúk alkalmával várhattak segítséget Britanniából. Az ottani egyház nem hagyta volna az ír közösségek pusztulását. Ez alapján tehát Patrik nem követett el hibát azzal, hogy ajándékokat vitt a királyoknak, sőt elősegítette a hittérítést a szigeten. A megkeresztelt uralkodók területein sokkal biztonságosabbá vált az egyházi szervezet kiépítése és az igehirdetés nem csak Patrik, hanem az őt követők számára is.

Milyen politikai szövetségest láthattak az ír királyok a szigeten éppen csak megjelenő kereszténységben? Az uralkodók abban lehettek érdekeltek, hogy a missziók mögött álló, a térítéseket finanszírozó akár egyházi, akár világi hatalmakkal szövetséget kössenek, és nem feltétlenül hitbeli meggyőződésből vállalták a keresztiséget. Világi hatalomként a keresztény Római Birodalom nagy vonzerő lehetett. Ez a birodalom megosztva, és barbár népek támadásai közepette is a legjelentősebb és legtekintélyesebb hatalom volt, amellyel a szigeten élők kapcsolatba kerülhettek. Thompson ugyan jogosan felteszi a kérdést, hogy mennyire hallhattak a szigeten többé-kevésbé elszigetelten élő királyságok a kontinens politikai viszonyairól,³⁵ de véleményem szerint ebben az esetben talán nem is volt olyan fontos, hogy teljesen tisztában legyenek vele. Bár a Britanniával kereskedő írek szolgáltathattak információt a Római Birodalomról, az egymással való háborúzás közepette, az erősebbekkel szembeni szövetségesek gyűjtése közben elképzelhetőnek tartom, hogy akár egy ismeretlen hatalmat is szívesen tudtak a maguk oldalán, ha attól előnyt remélhettek.

A kereszténységtől várt gazdasági és politikai előnyökről beszélve fel kell tennünk a kérdést, hogy ki finanszírozta Patrik térítőútját? Honnan volt egy szegény püspöknek bármije, amit ajándékként odaadhatott, vagy amiből adhatott és fizethette a kíséretét? Általánosan elfogadott nézet, hogy Patrik útját a térítésben legérdekeltebb brit egyház támogatta.³⁶ Ezt azonban több okból megkérdőjelezhetjük. A *Confessióból* az derül ki, hogy Patrik működé-

³⁴ Uo. 263.

³⁵ E. A. Thompson: *Who Was Saint Patrick?* H.n., 1999. (2nd edition). 92.

³⁶ Uo. 97.

sét nem nézték jó szemmel hazájában. Ez kérdésessé teszi, hogy Britanniából támogatták volna anyagilag a misszióját.

Nézetem szerint nem zárható ki, hogy Patrik bizonyos mértékig Róma megbízásából térített az írek között. A misszió anyagi háttérének biztosítóját is Rómában, illetve közvetlenül a gall egyházban kell keresni. Erre legékeesebb bizonyíték Patrik Coroticus katonáinak írt levelében található: „A római és a gall keresztények szokása, hogy szent és tudós férfiakat küldenek a frankokhoz és más népekhez több ezer solidus-szal, hogy a megkeresztelt foglyokat kiváltásák.”³⁷ A britanniai szokásokról hallgat Patrik, pedig ő maga is onnan származik, családja révén ismerhette az ottani szokásokat, és ott került ír fogságba. Véleményem szerint Patrik hallgatását kétféleképpen lehet értelmezni: vagy csak a gall térítőknél volt szokása a foglyok kiváltása (és nekik volt pénzük rá), vagy Patrik szándékosan elhallgatja a brit törekvéseket. Nem ő volt az egyetlen keresztény térítő az írek között: előtte is és vele egy időben is érkeztek misszionáriusok Galliából, illetve túlnyomó részt Britanniából. A missziót végző egyháziak között rivalizálás lehetett. Ezt erősíti meg Patrik a Coroticus katonáihoz írt levélben is: Magáról azt írja, hogy féltékenyek rá, de ez őt nem zavarja, mert tudja, hogy a próféta nem kívánatos saját hazájában: „Enyéim nem ismernek, senki sem próféta saját hazájában... Féltékenyek rám.”³⁸ A *Confessióban* pedig az őt visszatartó egyháziakról ír, akik megkérdőjelezték elkötelezettségét, indítékait, illetve alkalmasságát erre a feladatra. Úgy tűnik, Patriknak legalábbis feszült volt a viszonya a brit egyházzal, ha nem rosszabb. Ezért valószínűtlennek tartom, hogy a britanniaiak finanszírozták volna Patrikot, épp ellenkezőleg, a britek valószínűleg inkább szabadulni szerettek volna tőle.

Thompson elképzelhetőnek tartja azt a lehetőséget, hogy Patrik saját örökségéből fedezte az útját, szerintem azonban ez sem valószínű, vagy legalábbis nem elegendő magyarázat. Thompson Patrik következő állítására hivatkozik: „Származásomat tekintve szabad ember voltam, városi szenátor

³⁷ „Consuetudo Romanorum et Gallorum(que) Christianorum (est): mittunt viros sanctos idoneos ad Francos et caeteras gentes cum tot millibus solidorum ad redimendos captivos baptizatos.” *Saint Patrick: Epistola ad Coroticum*. In: *Saint Patrick: Confession et Lettre a Coroticus*. Ford. Richard P. C. Hanson. Paris, 1978. (Sources Chrétiennes, 249) 144–146.

³⁸ „Et si mei me non cognoscunt, propheta in patria sua honorem non habet... Invidetur mihi.” Uo. 142.

fia, mégis eladtam ezt a nemességemet mások javára”.³⁹ Születési jogának feladását a *Confessióban* is megemlíti.⁴⁰ Thompson szerint itt arról a földről beszélhet Patrik, amely Britanniában biztosította számára a nemességét. Patrik Britanniát nevezte otthonának, eredetileg az ottani egyházhoz tartozott. Amikor arról ír, hogy hivatást kapott a pogányok térítésére, kiderül, hogy szülei, sőt elöljárói is ellenezték visszatérését az írekhez. Azzal, hogy vállalta a missziót, elveszítette családját és hazáját: „Honnan jött ez a nagy és üdvös ajándék, hogy az Urat megismertem és megszerettem, és hazámat és szüleimet elvesztettem?”⁴¹ Már akkor megemlíti szülei ellenkezését, amikor az álmáról számol be, amelyben hivatást kap a térítésre. Elképzelhető, hogy ha Patriknak otthon volt saját földje, akkor az is konfliktushoz vezetett családjával, hogy a bizonytalan és veszélyes ír misszió kedvéért eladta. De valószínűtlen, hogy Patriknak akkora öröksége lett volna, ami önmagában évtizedekre elég lett volna a térítőút fedezésére.

Nem tudjuk azt sem, Patrik mit adhatott a kíséroiinek ajándékként vagy fizetségként. Nem lehetett nagy vagyona, szegénységet hirdetett és aszkéta életet: „... tudom, hogy jobban áll a szegénység és a vereség, mint a gazdagság és a kényelem.”⁴² Másrészt elismeri, hogy másoktól sem fogadott el semmit, és útja során többször kifosztották. A rendelkezésünkre álló források alapján csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Elképzelhető, hogy Patrik pénzt adott a kíséroiinek. Az biztos, hogy a foglyok kiszabadításának céljára – galliai szokás szerint – nála is volt pénz: egyszer megemlíti, hogy 15 ember árát fizette ki valamely világi hatóságnak.⁴³ Nem zárható ki, hogy nemcsak foglyok felszabdítására költött, hanem ténylegesen pénzzel fizetett a kíséretének is.

A másik lehetséges megoldást a kialakuló egyháznak adományozott földekben látom. Az ír társadalomban a fiú utódok egyenlően részesültek az örökségből, elsősorban a földbirtokból. Az öröklési rendszer miatt a földek

³⁹ „Ingenuus fui secundum carnem; decorione patre nascor. Vendidi enim nobilitatem meam... por utilitate aliorum...” Uo. 142.

⁴⁰ „darem ingenuitatem meam pro utilitate aliorum” *Patrick: Confessio.* 110.

⁴¹ „Unde mihi postmodum donum tam magnum tam salubre Deum agnoscere nel diligere, ut patriam et parentes amitterem...” Uo. 110.

⁴² „... scio melius conuenit paupertas et calamitas quam diuitiae et deliciae.” Uo. 126.

⁴³ „Censeo enim non minimum quam pretium quindecim hominum distribui illis...” Uo. 126.

felaprózódtak,⁴⁴ így sok kliens rászorulhatott más bevételre is. Bizonyára voltak, akik kényszerűségből álltak valaki szolgálatába, hogy eltartsák magukat. Miért ne lehetettek volna ilyen kliensei Patriknak is? Az életrajzból tudjuk, hogy sok megtérő király földet biztosított az egyház kiépítésére, templomok alapítására. A kíséretben szolgálók akár ezeknek a földeknek is élvezhették a hasznát. Ha pedig meggondoljuk, hogy a királyok fiairól azt írja Patrik, hogy szerzetesnek álltak, akkor még valószínűbb, hogy az egyháznak jutatott földekből nekik is származhatott hasznuk.

Patrik esetében, ha ő valóban adott ajándékot a királyok fiainak, mi lehetett az ajándék ellenértéke? Nemcsak maga a szolgálat, amit ezek a kísérek nyújtottak, hanem az a politikai tekintély, amelyet Patrik kapott az által, hogy saját kísérettel dicsekedhetett. Ha Patrik sikerrel térített meg ilyen magasrangú embereket, akkor a frissen megkeresztelték úgy lehetettek leginkább szolgálatára a kialakuló ír egyháznak, ha Patriknak kíséretükkel politikai tekintélyt biztosítanak.

Vetélkedő térítők

Már említésre került még egy kérdés a Patrikot ért támadásokkal kapcsolatban. Patrik nem az egyetlen keresztény térítő volt az írek között. Előtte is, és vele egy időben is érkeztek misszionáriusok Galliából és túlnyomórészt Britanniából. Lehetségesnek tartom, hogy a missziót végző egyháziak között rivalizálás volt. Patrik évtizedekkel korábban meggyónt bűnének „előbányászása” is egy vetélytárs műve lehetett, hogy alkalmat adjon Patrik félreállítására: „Rájöttek az ellenem szóló esetre...”⁴⁵

A Rómából küldött és a brit térítők rivalizálására enged következtetni maga Patrik is. Konfliktusáról a brit egyház tagjaival Coroticushoz írt levelében is olvashatunk, ahol a többiek féltékenységét emlegeti. A *Confessióban* tovább erősíti ezt a képet, amikor az őt visszatartó egyháziakról ír. Patrik szerint mindig voltak, akik megkérdőjelezték elkötelezettségét, indítékait, illetve alkalmasságát erre a feladatra: „... sokan akadályozták a küldetést,

⁴⁴ Jaski, B.: *Early Irish Kingship* i. m. 112.

⁴⁵ „Occasionem... inuenerunt me aduersus uerbum...” *Patrick: Confessio*. 100.

és a hátam mögött, egymás közt azt beszéltek és mondták:» Miért akarja veszélybe küldeni magát, ellenségek közé, akik nem ismerik az Urat? «⁴⁶

Meglehet, hogy Róma törekvését az ír egyház megszervezésére Auxerre-i Germanus britanniai útja indította el, aki kétszer is járt Britanniában a pelagianista tanok ellen fellépve.⁴⁷ Nem lehet tagadni, hogy a térítőmunkában a brit püspökök és papok voltak a legérdekeltőbbek és legaktívabbak. Ez feltehetően annak is köszönhető, hogy nagy számban kerültek brit keresztények ír fogságba. Így nem csak a rabszolgasorba taszított brit keresztények hitének megőrzése válhatott céllá, hanem a fogva tartóik megkeresztelése is. Ez biztosította volna, hogy a rabszolgák gyakorolhassák a hitüket, illetve a további fogolyszerző utaknak is elejét vehette volna.

Bár a *Confessio* alapján úgy tűnik, hogy Patrik eredetileg a brit egyház tagja volt, Dumville szerint nincs elegendő forrásunk sem annak megállapítására, milyen volt a kapcsolat az ír és a brit egyház között, sem a brit egyház szervezetére vonatkozóan. Britannia átlagos keresztény közösség volt, amelynek kapcsolatát Rómával a pelagianista tévtanok feltűnéséig – azaz éppen az 5. század elejéig - semmi nem árnyékolta be.⁴⁸ A viszonyok megváltozásáról

⁴⁶ „... sed quod mihi pro his nesciebam de statu meo quid facerem: quia multi hanc legationem prohibebant, etiam inter seipsos post tergum meum narrabant et dicebant: ‘Iste quare se mittit in periculum inter hostes, qui Deum non noverunt?’ Uo. 120.

⁴⁷ Anthony A. Barret: Saint Germanus and the British Missions. *Britannia*, 40 (2009) 214. Pelagius brit származású volt, de Rómában élt az 5. század elején. Pelagius tagadta az áteredő bűnt: szerinte egy ártatlan nem felelhet azért a vétékért, amit valaki (Ádám) követett el valamikor a Teremtés hajnalán. Következésképp Pelagius az isteni kegyelem szükségességét is elvetette. Nézete szerint a kegyelem segít, de nem szükséges az üdvözüléshez. A szabad akarat neki azt jelentette, hogy az Isten megadta a képességet a bűn elkerülésére, így a tökéletesség képessége az emberi természetben megvan. Az ember szabad akaratlaltal dönt a jó vagy a rossz mellett. Az ember képes a tökéletesedésre, ezért kötelessége, hogy tökéletes legyen. A bűnre tehát nincs mentség, mert ha valaki bűnt követ el, az azért van, mert el akarja követni a bűnt. A bűn egyszerű választás, illetve önuralom kérdése. A tanok ellen Ágoston hippói püspök lépett fel a leghatározottabban. A 418-as karthágói zsinat elítélte Pelagius tanait, amit az efezusi zsinat 431-ben megerősített. Ennek ellenére főleg Britanniában, Pelagius szülőhazájában sok követője akadt az eretnekségnek, és még évszázadokba telt, mire felszámolták. B. R. Rees: Pelagius. Life and Letters. Woodbridge, 1998. 15.; illetve Gerald Bonner: How Pelagian Was Pelagius? An Examination of the Contentions of Torgny Bohlin. Berlin, 1966. (Studia Patristica, 9). 354.

⁴⁸ David N. Dumville: British Missionary Activity in Ireland. In Saint Patrick. A. D. 493-1993. (Szerk. David N. Dumville). Woodbridge, 1993. 133–134.

Gildas, a 6. század eleji brit klerikus és történétíró *De excidio et conquestu Britanniae* című művéből értesülünk.⁴⁹ Ha feltételezzük, hogy a brit egyháznak nagy szerepe volt az ír kialakulásában és irányításában, az azt jelenti, hogy nagyszámban kellett britanniai klerikusoknak jelen lenni a területen. Dumville szerint Gildas leírását az angolszász támadásokról, mely szerint tömegek menekültek el Britanniából, úgy is értelmezhetjük, hogy az emberek az Ír-szigetre, illetve oda is mentek, nem csak a kontinensre.⁵⁰

Azt sem lehet a forrásokból megállapítani, hogy Patrik küldetése vajon Ír-sziget egész területére szólt, vagy csak egy kisebb körzetre, mint például Ulster. Muirchú életrajza egyértelmű: Patrik a teljes szigetet bejárta. A fontosabb kérdés inkább az, hogy útja mennyire volt független a többi, egy időben zajló térítéstől.

Patrik Britanniát nevezte otthonának, ahol szülei, sőt előjárói is ellenezték visszatérését az írekhez. Ha Patrik valóban britanniai előjárói tiltakozását figyelmen kívül tért vissza az írek közé, akkor nem volt felhatalmazása a feladataira, legalábbis tőlük nem.⁵¹ Elképzelhető viszont, hogy ha Patrik Rómától megbízást kapott, akkor azt a britanniai püspöki kar megkérdőjelezte, sőt tiltakozott ellene.

Patrikot a galliai Palladius utódjaként küldték az írekhez. Ha a brit és gall térítők között rivalizálás volt, akkor valószínű, hogy Rómával amúgy is lassan megromló kapcsolatot fenntartó brit egyház azért tiltakozott Patrik küldetése ellen, mert vetélytársat láttak benne. Így kiváló alkalom adódott, hogy visszavonultassák azt a Patrikot, akinek kinevezése ellen kezdettől fogva tiltakoztak. Az életrajz, a levél és a *Confessio* egyaránt azt látszik igazolni, hogy Patrik galliai kötődései erősebbek voltak a családi kötelekeknél.

Az írek közt zajló egyéb missziókról Patriktól nem értesülünk. Dumville szerint a későbbi forrásokban említett személyek legalább annyira származhattak a kontinensről, mint Britanniából. A későbbi szentéletrajzokból, köztük Patrikéból, több nevet ismerünk meg. Ezekben a legendákban egyre

⁴⁹ *Gildas*: Britannia romlásáról. Ford. Arnold F. Helga, Bányai Zsuzsanna, Deákvári Mária, Felföldi Edit, Galaskó Dénes, Liptai Orsolya, Novák György, Novák Veronika, Papdi Viktor, Simon Petra, Szarvas Júlia, Turi Zsuzsanna. (Szerk. Novák Veronika). Szeged, 1997. (Documenta Historica, 32).

⁵⁰ *Dumville, D. N.*: British Missionary Activity i. m. 138.

⁵¹ Uo. 143.

hangsúlyosabbá válik, hogy az írek között brit származású papok működtek. Dumville szerint azonban maga a tény, hogy az egyház alapításakor döntő többségben britek működtek a szigeten, nem garantálja, hogy a szoros kapcsolat később is fennmaradt, és hogy az ír egyház bármiféleképpen alárendelt lett volna a britanniainak. A 12. századi krónikák ugyan még beszámolnak a brit jelenlétről, azonban a kapcsolat a két egyház között már jelentős változásokon ment át.⁵² Beda Venerabilis egyháztörténeti művében már arról ír, hogy Britanniából mentek az írekhez tanulni.⁵³

A térítések kapcsán még egy gondolatot szeretnék kiemelni a *Confessióból*. Patrik szavaiból egyértelmű, hogy tisztában volt feladata nagyságával és veszélyeivel. Többször hangsúlyozza, hogy Ír-sziget ismeretlen, vad vidék, és hogy Isten nevéért vállalja a veszélyeket, amelyek a pogányok részéről fenyegetik őt: „Röviden szólnom kell róla, milyen gyakran mentett ki az igen gondviselő Isten a fogságból, és a tizenkét veszélyből, amelyek életemet fenyegették, és emellett sok más csapdából...”⁵⁴

Patrik saját értékelése missziójáról egybecseng azzal, ahogy Szent Pál apostol – Patrik előtt az utolsó, aki a birodalom határain kívül hirdette az evangéliumot – értékeli küldetését. Patrik ifjúkori vétségét, „hitetlenségét” párhuzamba állítja Szent Pál megtérése előtti életével, az apostol pogányok közötti hittérítését pedig saját missziójával, Pál apostol leveleit idézi, amikor újtjáról beszél. Fiatalkori hitetlenségének hangsúlyozása így nem csak Ágoston *Vallomásainak* hatását mutathatja. Patrik Pálhoz hasonlítja magát, megtérését pedig páli fordulatként állíthatja be. A Szent Pállal való párhuzammal az lehetett a szándéka, hogy nem egyszerűen térítőújtját legitimizálja, hanem saját újtját rangban a vele egy időben hittérítést végzők fölé emelje. „A pogányok világosságává tettelek téged, hogy szolgálj az üdvösséget a föld végső határáig.”⁵⁵

⁵² Uo. 139–143.

⁵³ *Peter Hunter Blair: The World of Bede.* London, 1970. 19.

⁵⁴ „Breuiter dicam qualiter piissimus Deus de seruitute saepe liberauit et de periculis duodecim qua periclitata est anima mea, praeter insidias multas...” *Patrick: Confessio.* 108.

⁵⁵ „Posui te lumen in gentibus ut sis in salutem usque ad extremum terrae.” Uo. 112.

Konklúzió

Az egyik legsúlyosabb vád, amelyet Patrik mindenáron cáfolni akart *Confessiójában*, az önös érdekek előtérbe helyezése a missziója során. Az ír társadalmi és politikai berendezkedést figyelembe véve azt láthatjuk, hogy Patrik egy, a barbár társadalmakban fontos aktust, az ajándékozást használta ki befolyása növelésére és útja biztonságosabbá tételére. A kíséretében lévő „királyok fiai” valójában a kliensei lehettek. Nincs forrásunk arra, hogy honnan telhetett Patriknek ajándékokra, illetve kliensek tartására. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Galliából pénzelték a missziót. Feltehetően vagy az egyházi birtokokból jutatott hasznot kísérőinek, vagy pénzzel fizetett nekik, ahogyan a rabszolgák felszabadítására is volt nála pénz.

Más térítőkről nem értesülünk Patriktól, de minden bizonnyal nagy számban érkeztek főleg Britanniából. Patrik hangneme és egy-két elejtett megjegyzése arra enged következtetni, hogy a Galliából és Britanniából érkező térítők között vetélkedés volt. Ez megmagyarázhatja, miért kaptak az alkalmon a britanniaiak Patrik bűnének kiderülésekor, hogy megpróbálják visszavonultatni. A két fél között már amúgy is kezdett feszülté válni a viszony, amit Patrik térítőpüspökké való kinevezése tovább ronthatott. Ifjúkori vétkét párhuzamba állítva Szent Pál megtérése előtti életével pedig azt az „üzenetet” küldi vádlóinak, hogy rangban fölöttük áll.

Patrik ránk maradt írásai felbecsülhetetlen értékűek a korai ír egyházra vonatkozóan. Különösen fontos a *Confessio*, amely eredeti célja mellett, bepillantást enged Patrik missziójának körülményeibe és az 5. századi Ír-sziget viszonyaiba is. A források értékét az is fokozza, hogy általuk kicsit jobban és reálisabban megismerhetjük azt az embert, akiről egyébként olyan keveset tudunk biztosan, hogy alakja – munkájának jelentőségéhez képest – az egyik leghomályosabb a későantikvitásban.

**MÓNIKA BELUCZ: THE FINANCIAL BACKGROUND
OF SAINT PATRICK'S MISSION.
GIFT-GIVING IN THE 5TH-CENTURY IRELAND**

One of the accusations that Saint Patrick wanted to dismay in his *Confession* was an allegation that he went on his mission for financial benefits. Taking the Irish social and political structure into consideration, it is possible that Patrick has used gift-giving – an important act of the barbarian societies – to gain influence among the Irish and make his mission safer. The “sons of the kings” in his company might have been his clients accompanying him giving him a higher status in the Irish society.

In my essay I argue that Patrick's mission was most probably financed from Gallia. I examine three possibilities for the financial background of his missionary activity. He might have provided his company with benefits of the land the church has received, or he might have given money, and maybe his own inheritance helped him financially supporting the mission.

There were other missionaries in Ireland besides Patrick, and I aimed to find Patrick's place and importance among these. Patrick's few remarks and tone implies that there was rivalry between those who came from Britain and those who came from Gallia. This explains why the clerics in Britain would want him to retire.

Keywords Saint Patrick, fifth century, Irish mission, gift-giving, client, rivalry, Britain

BUJÁK GÁBOR

*A pozsonyi káptalan korai története
a szlovák historiográfiában*

AZ ESZTERGOMI EGYHÁZMEGYE területén két prépostság alakult ki a hozzájuk tartozó társaskáptalanokkal Pozsony és Szepeshely központtal. Ezek az intézmények az érseki székhelytől távol eső, viszont gazdaságilag és politikailag fontos régiók jelentős egyházi központjaivá váltak, nem is beszélve a jogi életben hiteleshelyként betöltött szerepükről.

A pozsonyi és szepesi káptalanok jelentőségének tudatában volt már az egy évszázaddal ezelőtti magyar historiográfia is, hiszen a velük foglalkozó szakirodalmak bibliográfiája már ekkor jelentős számú és színvonalú munkákat tartalmazott. Ezek a sok esetben máig forgatott művek jelentettek kiindulópontot az elmúlt egy évszázad magyar és szlovák történettudományának számára. A szlovák történettudomány számára ugyanis megkerülhetetlen ezen intézmények kutatása, már csak azért is, mert az ország mai területére vonatkozó középkori források jelentős részét ők adták ki.

A szlovák historiográfia eredményei azonban eddig többnyire ismeretlenek a magyar történettudományban, ami a legújabb magyar eredményeket tekintve fordítva is igaz. Ennek főleg nyelvi okai vannak, arról nem is beszélve, hogy a csak rövidített formákban publikált vagy csak kéziratban létező szakdolgozatok, sőt egy-egy korlátozott számban megjelent kiadvány is gyakran szinte hozzáférhetetlen a magyarországi kutató számára. E munka azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megismertesse a magyar kutatást a szlovák egyháztörténet, segédtudományok és régészet pozsonyi káptalan korai történetét érintő eredményeivel.

A pozsonyi káptalan az első világháború előtti történetírásban

Az pozsonyi társaskáptalan történetének összefoglalására már a 19. században sor került. A prépostság történetéről a század közepére már két mű is született Bärnkopf Ignác kanonok¹ (1741–1809) és Pogány Béla prépost (1785–1857) tollából.² A káptalan történetének feldolgozására pedig Rimely Károly (1825–1904) vállalkozott negyedszázaddal később.³ Rimely munkáját Knauz Nándor (1831–1898) terjedelmes bírálatban részesítette,⁴ amelyre az szintén önálló kiadványban válaszolt.⁵

A pozsonyi káptalan első világháború előtti historiográfiájából nem hagyható ki Ortvy Tivadar (1843–1916). Ő egyrészt Magyarország 14. század eleji egyházi földrajzáról írt művében érintette a pozsonyi káptalan történetét,⁶ illetve részletekbe menően foglalkozott a kérdéssel *Pozsony város történetében*.⁷ Érdemes megemlíteni még Dedek Crescens Lajost (1862–1933), aki a *Magyarország vármegyéi és városai* sorozatban Pozsony vármegye történetének feldolgozása során számos értékes észrevételt tett a káptalant és a prépostságot illetően.⁸

A pozsonyi káptalan és a szlovák történetírás

A pozsonyi káptalan története alig kapott figyelmet a két világháború közötti szlovák kutatásban. Pozsony múltja ugyan élénken foglalkoztatta a szlovák történetírást, Rimely, Knauz és Ortvy kutatásainak kiegészítésére azonban

¹ *Ignác Bärnkopf*: Praepositura et praepositi s. Martini alias ss. Salvatoris de Posonio. Posonii, 1848.

² *Adalberto Pogány*: Praepositura et praepositi s. Martini alias ss. Salvatoris de Posonio. Posonii, 1855.

³ *Carolus Rimely*: Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS Salvatorem. Posonii, 1880.

⁴ *Knauz Nándor*: A pozsonyi prépostság. Esztergom, 1880.

⁵ *Rimely Károly*: Pozsony prépostság. Adalék a Magyar Sion 1880-iki évfolyamához. Pozsony, 1881.

⁶ *Ortvy Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a 14. század elején. I–II. Bp., 1891–1892.

⁷ *Ortvy Tivadar*: Pozsony város története. I. Pozsony, 1892. 151–193.

⁸ *Dedek Crescens Lajos*: Pozsony vármegye története. In: Pozsony vármegye. (Szerk. Borovszky Samu). Bp., 1904. 503–637. (Magyarország vármegyéi és városai)

sokáig nem vállalkoztak. Ebben az időszakban megszakadt a káptalan tagjainak élénk tudományos tevékenysége is, sőt a gazdasági válság éveiben a káptalan túladott nem egy értékes középkori kéziratán is.

A káptalan története szintén nem volt témája a második világháború utáni szlovák történetírásnak sem. Az 1989 előtt született munkák többnyire társadalomtörténeti megközelítésből foglalkoztak a káptalan városban elfoglalt helyzetével, a művelődéstörténeti tanulmányok pedig a könyvkultúrában, illetve iskolatörténetben játszott szerepét vizsgálták.

A középkori Pozsony elhanyagolt egyháztörténetének hiányosságait az 1989-es politikai fordulat után František Oslanský, a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetének egyház- és településtörténettel foglalkozó munkatársa, próbálta meg enyhíteni a város középkori egyházáról írt összefoglaló tanulmányában.⁹ A rövid áttekintés inkább csak az egyes egyházi intézmények eredetét, illetve a városban az egyház vagy egyes egyháziak által birtokolt ingatlanokat, jövedelemforrásokat vizsgálja.

A pozsonyi prépostsággal a kilencvenes évek első felében Róbert Ambroš foglalkozott részletesebben. 1995-ben megvédett szakdolgozatában a pozsonyi prépost középkori társadalomban elfoglalt helyzetével foglalkozott, különös figyelmet szentelve a prépost és a káptalan közötti viszonyoknak.¹⁰

A káptalan történetével, elsősorban annak kezdeteivel foglalkozott Juraj Šedivý is, aki a pozsonyi Comenius Egyetem Történeti segédtudományok tanszékének tanára lett. Elsősorban az írásbeliség történetével foglalkozik, ilyen témájú munkái megkerülhetetlenek mind a szepesi, mind a pozsonyi káptalan történetének kutatásakor. Jelenleg a Szlovákia területén található epigráfiai emlékek felkutatásának és feldolgozásának szervezője, de emellett jelentős Pozsony története kutatásának előmozdításáért tett tudományoszerző aktivitása is.¹¹

⁹ František Oslanský: Cirkev – v stredovekej Bratislave. *Historický časopis*, 41 (1993) 113–122.

¹⁰ Róbert Ambroš: Postavenie bratislavského prepošta v stredovekej spoločnosti. Bratislava, 1995. (szakdolgozat). A munka első fejezeteiben kitért a káptalan megalakulásának körülményeire is. Ezzel kapcsolatos eredményeit a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kara hallgatói által szerkesztett, nehezen hozzáférhető lapban, a Proglasban publikálta: Uő.: Založenie Bratislavského prepošstva. *Proglas*, 8 (1995) 2–5. ; 34–37.

¹¹ Juraj Šedivý: Die Anfänge des Pressburger Kapitels. In: East Central Europe at the Turn of the 1th and 2nd Millennia. (Szerk. Vincent Múcska). Bratislava, 2002. 107–117.; Uő. Az egyház a középkori Pozsonyban. Régi választások és új kérdések. In: Fejezetek Pozsony város történetéből magyar és szlovák szemmel. (Szerk. Czoch Gábor). Pozsony, 2005. 95–130.

Szintén a Comenius Egyetem hallgatójaként foglalkozott a pozsonyi prépostság történetével Miriam Hlavačková. A pozsonyi káptalanról, mint a 15. századi Pozsony műveltségi központjáról írta doktori disszertációját, hasonló témában pedig több tanulmányt is publikált. Hlavačková elsősorban a káptalan 15. századi történetével foglalkozott, csak egyes kérdések tárgyalásánál tért ki az előzményekre is.¹²

A különféle kutatások eredményeinek publikálására, illetve összegzésére kiváló teret biztosítanak a szélesebb érdeklődő közönségnek és a szakmának egyaránt szánt kiadványok. Ilyen a Juraj Šedivý által szerkesztett, öt kötetre tervezett, Pozsony történetét feldolgozó sorozat is. Sajnos még csak a sorozat első kötete jelent meg tavaly, mely az őskortól a 12. századig dolgozza fel a város történetét, kitérve a káptalan eredetének és a korai pozsonyi egyházi struktúráknak a kérdéskörére is.¹³

A pozsonyi káptalan kezdetei a szlovák történetírásban

Az írásos források nem árulnak el sokat a káptalan kezdeteiről. Könyves Kálmán király (1095–1116) első dekrétumának 22. törvénycikkelye engedélyezte a püspöki székhelyek és a nagyobb prépostságok mellett Pozsonyban és Nyitrán is az istenítéletek tartását. Nem egyértelmű azonban, hogy a két felvidéki egyházat már ebben az időben a nagyobb prépostságok között tartották-e számon.¹⁴ A következő hiteles forrás, mely kétségen kívül tanúskodik a pozsonyi káptalan létezéséről, a 13. század elejéről származik. Ekkor az addig a várban székelő káptalan a váraljára költözik. A század közepétől pedig a várjobbágy Csukárd család jelenik templomának védnökeként a forrásokban.

¹² *Miriam Hlavačková: Vzdelenostná úroveň členov Bratislavskej kapituly v 15. storočí. Historický časopis*, 49 (2001) 433–451. ; Uő. Bratislavská kapitula – centrum kultúry a vzdelenosti v 15. storočí. *Pamiatky a múzeá*, 51 (2002) 24–30.; Uő. Kapitula pri Dóma sv. Martina: Intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí. Bratislava, 2008.

¹³ *Dejiny Bratislavy od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia.* (Szerk. Juraj Šedivý). Bratislava, 2012. (a továbbiakban *Dejiny Bratislavy I.*)

¹⁴ A fő kérdés az, hogy a rendelkezésben Nyitrát és Pozsonyt a „*necnon*” vagy az „*ut*” kötőszó vezeti-e be. Bővebben l. *Thorockzky Gábor: Megjegyzések a nyitrai és pozsonyi egyház korai történetéhez: Kálmán király I. törvénykönyve 22. cikkelyének szöveg hagyományáról. Századok*, 142 (2008) 359–373. (Megjelent még: Uő. Írások az Árpád-korról. [Történeti és historiográfiai tanulmányok]. Bp., 2009. 89–107 [TDI könyvek 9.]).

A pozsonyi társaskáptalan múltja, elsősorban eredete iránti érdeklődés már a 17. század kánoni vizitációiról írt jelentésekben is megjelenik. Egyértelmű választ azonban nem tudtak adni arra a kérdésre, hogy ki és mikor alapította a káptalan. Az 1616-os vizitáció több lehetőséget is felvet, az első szent királyokat, IV. Bélát, akitől az első ismert adomány származik, illetve a pozsonyi ispánokat, akik a Szent Üdvözítő temploma mellé temetkeztek.¹⁵

A káptalan eredetének kérdése állt a Knauz és Rimely között fentebb említett vita központjában is. Rimely nyomán a fenti feltételezések kiegészültek a káptalan államalapítás előtti előzményeiről szólókkal. Új források hiányában a káptalan kezdeteivel foglalkozva, a szlovák kutatók is a fentebb említett elméletek valamelyikét fogadták el.¹⁶

Jelentős új adatokat szolgáltatott a történettudomány számára a régi prépostsági templom várbeli maradványainak régészeti feltárása. 1958 őszén, a pozsonyi vár felújítási munkálatai során ugyanis csontvázas temetkezés nyomaira bukkantak. A terület feltárását Tatiana Štefanovičová vezette.¹⁷ Ennek során három épületmaradványt sikerült feltárniuk. A legrégebbi egy 9. századból származó kőből épült templom volt (I), melynek déli részén később kőtornyot emeltek (II), illetve később az első templom építkezési anyagát is felhasználva egy újabb templom épült fel (III), mely azonos a 13. század eleji forrásokban említett Szent Üdvözítő templomával. A templom köré a 11. századtól a 13. század elejéig temetkeztek, a régészeti kutatás mintegy 200 helyszűke miatt több rétegben egymás felett elhelyezkedő sírt tárt fel. Ezért is alakíthatták ki a templomtól északra a csontházként szolgálható kör alakú épületet. Fennmaradtak továbbá egy a káptalanhoz tartozó épület északi részének maradványai is.¹⁸

Oslanský és Ambroš Štefanovičovához hasonlóan a várhegyen álló első, 9. századból származó templom régészetileg is kimutatható pusztulása ellenére nem tartják kizártnak a kontinuitást az új építménnyel. Azt is elképzelhetőnek tartják, hogy a 9. századi templom is már a Szent Üdvözítő patrocíniumát

¹⁵ Szlovák Nemzeti Levéltár. A pozsonyi káptalan magánlevéltára/ Slovenský národný archív. Súkromný archív Bratislavskej kapituly (SNA SABK) kap. B, fasc. 1, No. 5.

¹⁶ *Rimely, C.*: Capitulum i.m.; Uő.: Pozsony. i.m.; *Knauz N.*: A pozsonyi i.m.

¹⁷ A feltárás kezdetekor Štefanovičová Pozsony Város Múzeumának munkatársa volt. 1962-től a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetében dolgozott, 1964-től 2004-ig pedig a Comenius Egyetem Régészeti Tanszékének oktatója volt.

¹⁸ *Tatiana Štefanovičová*: Bratislavský hrad v 9. -12. storočí. Bratislava, 1975.

viselte. Oslanský a várbeli templom váraljára költözésének körülményeiről szólva úgy véli, hogy itt állhatott egy Szent Mártonnak szentelt 11. századi kisebb templom. A helyébe épült káptalani templom így kapta meg a Legszentebb Megváltó és Szent Márton kettős patrocíniumát.¹⁹

A szlovák kutatók sok esetben Rimely megállapításaiból indultak ki. Ambroš osztja Rimely elképzelését arról, hogy Pilgrim passauai püspök (971–991) jelentős szerepet játszhatott Pozsony keresztény intézményeinek kialakulásában. Oslanský elfogadja azon állítását is, miszerint a templom mellett, ha nem is kezdeteitől, de a 11. században már biztosan működött társaskáptalan. Kálmán király (1095–1116) I. törvénykönyve 22. fejezetét Ambroš és Oslanský is úgy értelmezi, hogy 1100 körül Pozsony már *maior prepositura* volt.²⁰

Ami a káptalan kialakulásának folyamatát illeti, Ambroš szerint a prépostság és a káptalan fokozatosan jött létre a mai Pozsony területén élő papok nyugati kánoni előírások szerinti közösségi életének (*vita communis*) formálódásával. Elmélete szerint Pozsonyban eredetileg a főesperes körül kánonok szerint élő papok köre alakulhatott ki. A fölöttük álló főesperesből így válhatott előljáró – *praepositus*. A 13. század elejéig a hiteleshelyként még nem tevékenykedő káptalan funkciója háttérbe szorult az igazságszolgáltatási és közigazgatási feladatokat is ellátó prépost mellett.²¹

A Csukárd nemzetség káptalanhoz, illetve prépostsághoz fűződő szerepét vizsgálva Ambroš elfogadja Rimely érveit, amelyek szerint a Csukárdok utolsó tagja, János nem a káptalan, de a templom patrónusa volt. Egyébként sincs szó semmilyen 1292 előtt kiadott oklevélben a Csukárdok védnökségéről. Mindenesetre, ha ők lettek volna az alapítók, a káptalani templom nem a királyi tulajdonban lévő várhegyen épült volna fel.²²

Šedivý szerint a várhegyen álló 9. századi, világi hatalom védelme alatt lévő templom nem tartozhatott egy káptalanhoz, hiszen ez az intézmény Nyugat-Európában is csak a század első harmadában kezdett elterjedni. A káptalan lehetséges alapítói közül Šedivý kizár minden addig szóba jött személyt:

¹⁹ Oslanský, F.: Cirkev i.m. 113–122. vö. Ambroš, R.: Postavenie. i.m. 19–26.; Uő.: Založenie. i.m. 2–5., 34–37.

²⁰ Uo.

²¹ Ambroš, R.: Postavenie. i.m. 19–26., Uő.: Založenie. i.m. 2–5., 34–37.

²² Uo.

Pilgrim püspököt, a 11. századi szent uralkodókat, IV. Bélát és a Csukárd családot is.

Šedivý a káptalan megalapítása helyett inkább annak fokozatos kialakulását valószínűsíti. Nagy jelentőséget kap nála Pozsony földrajzi helyzete, a Magyarország nyugati határán elhelyezkedő ispáni vár 50-70 kilométeres körzetében ugyanis nem volt jelentősebb egyházi intézmény. Ez magyarázza meg a várhegyen már a 11. század elején álló háromhajós bazilika méreteit, melyek kizárják, hogy egyszerű plébániatemplomról legyen szó. A templom így a vidék krisztianizációs központja lehetett. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Gizellával érkezett misszió anyagi helyzete feltételezhetően igencsak szerény lehetett. Kálmán király nevezetes 22. törvénycikkének tárgyalásakor inkább afelé a magyarázat felé hajlik, hogy Pozsony „tényleges helyzete (ha statútuma nem is) legalábbis prépostsági, illetve káptalani szintű volt.” A káptalan megalakulásának időpontját tehát a törvénykönyv kibocsátása előtt kell keresni.

Ambroš elméletét arról, hogy a főesperes körüli papság a 11. században káptalanná alakult át, hasonló magyarországi példák hiányában veti el. A spontán fejlődés elméletével szemben hangsúlyozza, hogy a fontosabb egyházi intézmények mindegyikénél kell számolni alapítóval vagy patrónussal, aki a káptalanok helyzetében általában a király volt. Ebből kiindulva nagy jelentőséget tulajdonít a Pozsonyhoz legszorosabban kötődő 11. századi magyar királynak, Salamonnak (1063–74). A Salamon környezetében tartózkodó művelt papoknak a király mogyoródi csatavesztése (1074) utáni itt tartózkodása segíthette elő a káptalan megalakulását. A pozsonyi várban működő kápolna így a királyi kápolna szerepét töltötte be, tehát liturgikus feladatain kívül már oklevél-kiállító tevékenységet is végezhetett.

Šedivý abból a feltételezésből kiindulva, hogy a magyarországi káptalanok korai időszakában erős monasztikus hatás érvényesült, úgy véli, hogy a világi papok és kanonokok helyett kezdetben bencés szerzetesek alkothatták a pozsonyi káptalant. Ezt bizonyítja az is, hogy a 13. században is gyakran használják a *monasterium* kifejezést a káptalan megjelölésére.

Ehhez kapcsolódva továbbfejleszti a szlovák történetírásban addig csak óvatosan kezelt lehetőséget a bencések pozsonyi jelenlétéről. Az Oslanský által feltételezett 12. századi apácakolostort így egyértelműen a bencésekhez

köti.²³ Mivel bencés apácák jellemzően csak ott fordultak elő, ahol férfi bencés közösség is működött ez is igazolná, hogy a pozsonyi várban működő *monasteriumot* (káptalant - kolostort) bencések irányították.

A Salamon pozsonyi tartózkodása miatt kialakult kedvező körülmények azonban megváltoztak, amikor Pozsony is I. László (1077–95) kezébe került, majd nem tudott jelentőségre szert tenni a későbbiekben sem. Az addig feltehetően Salamon ingóvagyonából támogatott intézmény gazdaságilag nehéz helyzetbe került, ami politikai és kulturális jelentőségének hanyatlásához vezetett. A káptalan fejlődésében a következő fordulópont az volt, mikor a 13. század elején a várispán hatása alól kikerülve a váraljára költözött, majd a század közepén hiteleshellyé vált.²⁴

A pozsonyi káptalannal foglalkozó kutatás a káptalani templom váraljára költözéséről, majd ottani fejlődéséről kisebb mértékben a szerény írásos említésekre és sokkal inkább feltételezésekre volt utalva. A problémát ezúttal is csak a mai dómban folytatott régészeti kutatások világíthatták meg jobban. A dóm Szent Annának szentelt kápolnája alatt Adrián Vallašek kör alakú épületet tárt fel 1969–1970-ben.²⁵ Megállapításai szerint a rotunda a 11-12. században épült, a 13. század utolsó harmadától pedig csontházként funkcionált. Az építmény korábban egyes kutatók szerint a váralján megtelepedő kereskedők temploma lehetett, mások azt valószínűsítik, hogy a Cszakárd nemzetség írásos forrásokban is emlegetett temetői kápolnája lehetett.²⁶

2002-2003-ban nagyszabású régészeti ásatások mentek végbe a dómban, ismét Tatiana Štefanovičová vezetésével. Az eredményeket a templom várhegyről való leköltözésének 800. évfordulóján részletes beszámolóval tették közzé. Az építmény elődjének Štefanovičová egy 12. században épült kőből épült templomot tart, melyet a váralján megtelepedő nyugati vendégekkel hoz kapcsolatba. Ennek a templomnak a helyén épült fel a 12–13. század fordulóján a Szent Üdvözítő-templom. A templom ugyanis nem bontja meg a

²³ A pozsonyi ciszterci női kolostor elődjének egy Benedek-rendi kolostort tart fentebb említett tanulmányában Oslanský. Oslanský egyébként a források által sugallt képnél erősebb hatást tulajdonít a bencéseknek a korai Pozsonyban, elsősorban Pannonhalma Pozsonyhoz fűződő kapcsolatából kiindulva. *Oslanský, F.*: Cirkev i.m. 113–122.

²⁴ Šedivý, J.: Die Anfänge i.m. 107–117.; Uő. Az egyház i.m. 95–130.

²⁵ *Adrian Vallašek*: Neznáma sakrálna stavba pod Bratislavským hradom. *Zborník FFUK – Musica*, 24 (2003) 111–122.

²⁶ *Václav Mencl*: Dóm sv. Martina v Bratislave. *Vlastivedný časopis*, 17 (1963) 148–152.

13. századi sírok rendjét. A sűrű temetkezések miatt azonban gyakran került sor a régi sírok megbolygatására. Ezért épült fel Štefanovičová szerint a káptalani templom szomszédságában a Vallašek által feltárt csontház.

A harmadik építkezési fázis már megbolygatta a 13. századi sírokat, ezért Štefanovičová a 13. század utolsó harmadára datálja. A háromhajós templom fejlett koragótikus stílusban épült és nagysága megközelítette a mai dómét. Štefanovičová feltételezése szerint a templom masszív nyugati falára két tornyot építhettek. A város 1291 utáni fejlődésével a „konkurens” egyházi intézmények és épületeik megjelenésével párhuzamosan a 14. század elején is nagyszabású építkezések folyhattak a templomon. Ezen építkezések folyamán vált a templom a város nyugati erődítésének részévé, ahogy az mai is tisztán kivehető.²⁷

A pozsonyi káptalan története a 15. századig

A pozsonyi prépostság későbbi történetével foglalkozó legterjedelmesebb munka Ambroš szakdolgozatának további, publikálásra nem kerülő része. Ebben a szerző a pozsonyi prépost helyzetével foglalkozik megvizsgálva a prépost és a káptalan közötti viszonyt, a prépost város életére gyakorolt befolyását, főesperesi tisztségét és végül a királyhoz való kapcsolatát.

A prépost a káptalan viszonyát elsősorban az határozta meg, hogy előljáróként jelentős befolyása volt a kanonokok mindennapi életére. Részt vett a káptalan ügyeinek megtárgyalásán, bírói jogkörrel rendelkezett a káptalan tagjai, így a városi plébános felett is. A középkor végére erősödtek fel azok a törekvések, melyek a káptalannak nagyobb autonómiát szánva igyekeztek korlátozni a prépost befolyását.

A prépost és a kanonokok között nagyon sok konfliktusra okot adó kérdés volt a prebendák és a kanonokok kinevezésének ügye. Az első ismert pozsonyi példák arról tanúskodnak, hogy a 14. század első felében a prépost a káptalannal történő megegyezés nyomán választotta ki a kanonoki posztot betöltő személyt. 1366-ban azonban Miklós esztergomi érsek már igényt tartott a kanonokok kinevezésére, melyet azzal támasztott alá, hogy az ér-

²⁷ Tatiana Štefanovičová: Dóm svätého Martina v Bratislave – Archeologický výskum 2002-2003. Bratislava, 2004.

sekek rendelkeztek korábban ezzel a joggal. Az 1390-ben tartott esztergomi zsinat határozata szerint a beneficiumok megítélése, átruházása, elvétele az esztergomi érsek kizárólagos joga lett. Sőt ekkoriban már az uralkodók is rendre beavatkoztak a kanonoki helyek elfoglalásának ügyébe.

A prépost és a káptalan viszonyának további meghatározója a prépostválasztás kérdése volt. A 13. században általában a káptalan választotta az egyházi tisztviselőket, a valóságban azonban legtöbbször ez a király által kijelölt személy volt.

A káptalan és előjárója számos közös birtokkal és jövedelemmel rendelkezett. A középkor végén 23 faluban volt birtokuk, a falvakkal gyakran halastavakat is birtokoltak. A káptalan ingatlan vagyonához tartoztak továbbá a kanonokok házai Pozsony városában. Az elővárosban gazdasági udvara és kertje is volt a prépostságnak. A házak rendjére és állapotára a prépost és a káptalan közösen ügyelt.

A prépost és a káptalan jövedelmei nem csak birtokaikból származtak, de az egyházi tizedekből és különböző vámokból való részesedésből is. A stompfai, bazini, szentgyörgyi és dévényi járásokból és további kilenc faluból az érseki tized negyedrésszel rendelkeztek, ezen kívül megilette őket Pozsony város tizedének fele és a bortized tizedrésze.

A káptalan jövedelmeiből és a tizedből általában negyed rész illette a prépostot. A 14. század 30-as éveiből fennmaradt tizedjegyzékekből kitűnik, hogy a pozsonyi prépost mintegy két harmaddal nagyobb éves bevétellel rendelkezett, mint az egyes kanonokok. A jövedelmek megosztása arról tanúskodik, hogy a prépost és a káptalan a 14. század elején már bizonyos mértékben külön jogi személyek voltak.

A káptalan és prépost közös vagyonát a prépost és a kanonokok által közösen választott dékán igazgatta. A közös vagyon használatát előíró szabályok ellenére előfordult, hogy viszályra került sor, ezekről azonban csak a 14. század végétől vannak adataink. A közös vagyon azonban össze is köthette a prépostot a káptalannal, ha birtokjogukat sérelem érte (legtöbbször Pozsony városa, illetve a szentgyörgyi és bazini grófok részéről), ilyenkor közösen fordultak a királyhoz védelemért.

A közös birtokok és jövedelmek mellett a prépost saját jövedelemforrásokkal és ingatlanokkal is rendelkezett. Ilyen volt például az évenkénti *cathedraticum*, melyet a főesperességéhez tartozó papok és plébánosok fizettek. Ezen kívül a prépost saját udvarát és szőlőit is megemlíti a források.

Érdekes kérdés továbbá a prépost hatása a káptalan hiteleshelyi tevékenységére. A pozsonyi káptalan hiteleshelyi tevékenységét bizonyító első, 1236. évi oklevél a káptalant megelőzve első helyen említi János prépostot. A pozsonyi káptalan hiteleshelye által kiadott későbbi oklevelekben már nem szerepel a prépost neve, a 14. századi oklevelek *corroboratiós* formulájában azonban ismét feltűnik. Az érsek rendelkezése alapján ugyanis a káptalan köteles volt a privilégiumok hitelesítésére, vizsgálatára és megpecsételésére meghívni elöljáróját is.

A dolgozat következő fejezetében Ambroš a prépostság Pozsony város életére kifejtett hatását próbálja megállapítani. Rámutat arra, hogy a prépost és a kanonokok a kezdetektől biztosították a váralja vallási életét. Az, hogy Pozsony 1291-es kiváltságlevele nem tartalmazza a plébános szabad megválasztásának jogát, arra utalhat, hogy az igehirdetés feladata a prépostra és a káptalanra hárult.

A 14. század elejétől találkozunk a forrásokban a városi plébános megválasztásának kérdésével, amit Ambroš egyrészt a Csukárdok kihalásával, illetve azzal magyaráz, hogy a város a 13. század végétől hozzájárult a káptalani és egyben városi templom kiépítéséhez. A prépost és a káptalan 1302-ben megegyezett, hogy a plébánost a kanonokok közül választja a városi tanács a prépost és a káptalan beleegyezésével. Tisztségében a prépost erősítette meg és alá volt rendelve világi és egyházi tekintetben is. A prépostnak volt alárendelve az iskolamester is, akit a plébánosnak kellett eltartania.

Jelentősebb nézeteltérésekre a 14. század 40-es éveiben került csak sor, amikor a város nem kívánta tovább támogatni a templom kiépítését, ráadásul nagyobb befolyásra igyekezett szert tenni a plébánosválasztás terén. Ezért 1348-ban új egyezséget kellett kötniük. A városi tanács és a bíró ezután szabadon választhatta meg a plébánost a kanonokok közül, aki így is a prépost alárendeltje maradt. Későbbi példák bizonyítják, hogy a prépostnak engedelmességgel és tisztelettel tartoztak a város többi templomának papjai is.

A prépost és a káptalan érdekei gyakran ütköztek a várossal vagyoni kérdésekben is. A legtöbb gond a bérbeadások, adásvétel, illetve a tizedfizetés miatt adódott. 1345-ben például a királynak kellett közbeavatkoznia, mert a városiak nem fizettek a káptalantól bérbe vett szőlők után.

Mivel a prépost és a káptalan mellett a polgárok is jelentős szőlőkkel rendelkeztek, érdekeik nagy mértékben ütköztek. A 15. század elejétől a városi tanács megtiltotta a prépostnak és a kanonokoknak, hogy a borukat a város-

iak házában adják el. A vizály csak 1421-ben zárult le Zsigmond király közbelépésére. A káptalan és a prépost kötelesek voltak a városnak adót fizetni házaikért.²⁸ A városiak ugyanakkor nem akadályozhatták a káptalant, hogy szabadon árulhassa, mérhesse, illetve tárolhassa borát a város bármelyik lakójánál.

Pozsony prépostja és a káptalan tehát a város vallási és szellemi életének fontos, ha nem a legfőbb tényezői voltak a középkorban. A prépostok nem függték az anyagiaktól, melyeket a város biztosított nekik,²⁹ ellenben a város egyházi kérdésekben függött a préposttól, mint felsőbb egyházi tisztviselőtől, aki felügyelte a város plébánosainak tevékenységét. A városi tanács ellenben gazdasági téren igyekezett befolyását érvényesíteni.

A dolgozat ötödik fejezetében Ambroš a pozsonyi prépost vikáriusi tevékenységét vizsgálja meg a főesperesség élén. A káptalan eredeti funkcióinak egyike a püspök segítése egyházmegyéjének igazgatásában, Pozsony esetében ez az esztergomi érsek volt. A pozsonyi prépost tehát egyben a pozsonyi főesperesség élén állt, mely magába foglalta a megye nagyobb részét, a fennmaradó része pedig a sasvári főesperességhez tartozott. Mint főesperes a pozsonyi prépost az esztergomi káptalannak is tagja volt.

Főesperesi kötelességeiből kifolyólag a prépostnak évente meg kellett látogatnia minden alá tartozó plébániát. Neki kellett közvetítenie a plébániáknak az érsek rendelkezéseit és felügyelni betartásukat. A főesperesi funkcióval a prépost bírói hatalmat is gyakorolt a főesperesi bíróságon, amely elsősorban a házasságot és erkölcsöt érintő ügyekben döntött, bizonyos esetekben élhetett a kiközösítéssel is.

Az esztergomi érsek és a pozsonyi prépost viszonyát meghatározta, hogy az érsek arra törekedett, hogy befolyást szerezzen az új prépost kinevezésének kérdésében. Ebbéli szerepe azonban jobbra az uralkodó, illetve a 14. században a pápa által kiválasztott személy tisztségének megerősítésében merült ki.

Dolgozatának utolsó fejezetében Ambroš a magyar királyok befolyását vizsgálja meg a pozsonyi prépostok társadalmi helyzetére. A kérdés számos

²⁸ A város 1291-es privilégiuma szerint a prépost és a káptalan nem köteles a városnak adót fizetni. Ennek ellenére a város igyekezett különböző díjakat fizetetni az egyházi intézménynek házaikért és szőlőjéért. I. *Ambroš R.*: Postavenie. i.m. 60-61.

²⁹ A káptalant megillette a pozsonyi szőlők tizedének tizede, illetve a város egyéb terméséből fizetett tized negyede (egyes prépostok szerint fele). I. *Ambroš R.*: Postavenie. i.m. 61.

oldala már az előzőekben is tárgyalásra került, ezért a szerző itt csak a prépostok kinevezésére, illetve a prépostok királyi szolgálatban tett tevékenységére összpontosítja figyelmét.

A pozsonyi prépostok kinevezésére tett királyi erőfeszítéseket bizonyító adatokat nem sikerült találnia, de feltételezi, hogy a püspökök és érsekek kinevezéséhez hasonlóan, ebben a kérdésben is érvényesíthették befolyásukat. 1394-ben Zsigmond a káptalannak írt mandátumában a káptalan patrónusának nevezi magát, hivatkozva főkegyúri jogára és elődei, a magyar állam alapítóinak érdemeire. Az első közvetlen beavatkozásról a prépost kiválasztásába 1402-ből tudunk, a század folyamán pedig általánossá vált a szokás, hogy az uralkodó nevezte ki a prépostot, akit tisztségében az érsek csak megerősített.

Az általában nagy műveltségű pozsonyi prépostok tudását gyakran vették igénybe az uralkodók. A 13. században a pozsonyi prépostok még elsősorban alkalmi feladatokat láttak el a király szolgálatában.³⁰ Az ilyen jellegű szolgálatok a 14. században is többségben voltak az állandó tisztséghez kötöttekkel szemben.³¹ A 15. századtól vannak adataink arról, hogy a pozsonyi prépostok állandó hivatalt töltenek be a király mellett, míg a középkor végére egyéb tisztségekből származó feladataik miatt a prépostság ügyeinek intézése az alprépostra maradt.³²

Pozsony város életében fontos szerepe volt a káptalan által működtetett iskolának, melynek eredetét Hlavačková vizsgálta meg. A közös káptalani-városi iskolát a káptalanhoz tartozó, de a plébánosi iskolák tradíciójából kinőtt intézménynek tartja. A város és a káptalan közötti 1302-ben kötött szerződés az első, ami említi a káptalani iskolát, amelynek az élén álló iskolamester étkezését a káptalan tagjaiból választott városi plébános volt köteles biztosítani. A káptalani iskola létezését azonban a korábbi időszakokban is valószínűsíti a szerzőnő, amit alátámasztának azon 13. századi nyelvtankönyvek,

³⁰ Már 1236-ban megbízta IV. Béla János prépostot, hogy bíróként járjon el földbirtokokat érintő viták során. A tatárjárás után Pál prépost többek között Karakó várának birtokait érintő kérdésekben tevékenykedett bíróként. Smaragd prépost 1254-ben IV. Béla fia és a pápa unokahúga közötti esküvő létrehozásában közvetített. IV. László (1272–1290) 1280-ban kiállított oklevelében említi, hogy Pascasius prépost fiatal kora óta értékes szolgálatokat tett neki és segített Fülöp pápai legáttussal való kibékülésben is. I. *Ambroš R.*: Postavenie. i.m. 72.

³¹ Miklós királyi káplánként 1335-ben járt követségben a cseh királynál, utódja Piacenzai Jakab korábban Károly Róbert orvosa volt. I. *Ambroš R.*: Postavenie. i.m. 73.

³² *Ambroš, R.*: Postavenie. i.m. 27–75.

amelyeknek lapjait a későbbi kódexek kötésénél használtak fel. A káptalan és a város közötti vita nem zárult le az 1302. évi megegyezéssel, erre utal, hogy azt többször meg kellett újítani (1344-1348). Mindeközben változás történt az oktatás helyzetében is – ahogy arra Hlavačková rámutat – ugyanis világi személyek tanítói hivataláról történt említés.³³

A pozsonyi prépost nemcsak a káptalan elöljárója, de a főesperesség élén álló egyházi tisztviselő is volt. Ezen szerepét már Ambroš is részletesen bemutatva, kevesebb figyelmet szentelt azonban a szlovák történetírás a főesperesség kialakulásának körülményeire, illetve annak a hatáira. Ezekre a kérdésekre tért ki a Pozsony történetét feldolgozó kötet első részében Ján Steinhübel, a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézetének kora középkorral foglalkozó kutatója.

A Legszentebb Megváltónak szentelt templomot Steinhübel is a morva időkben épült templom felújításának tartja. Bár Kálmán törvénykönyvének Pozsony és Nyitra előtt szereplő „*nec non*” kitételét „és szintén”-nek fordítja, mégis Pozsonyt éppúgy, mint Nyitrát ebben az időszakban már prépostságnak tartja.

A pozsonyi prépostság (főesperesség) felosztását a korai időszakban a rendkívül gyér 13-14. századi adatok ellenére, helyenként későbbi forrásokat is bevonva próbálta meg rekonstruálni. Ez alapján a főesperesség három esperesi kerületre oszlott: hegyalattira, a dudvágira (vízközire) és a csallóközire.

A hegyalatti esperesség Pozsony városától a mai mesterséges Blava folyóig terjedt, Steinhübel feltételezése szerint a pápai tizedösszeírásokban (1332-1337) említett *Bartholomeus vicearchydiaconus Posoniensis* ezt az esperességet igazgathatta. A vízközi esperesség területe Feketevíz, a Kis-Duna és a Vág között feküdt, a Dudvág folyó folyt végig rajta. Az 1334 és 1336-ban említett János apkai plébános volt a terület *vicearchidiaconusa*. A Dudvág alsó folyása és a Vág közötti terület eredetileg Nyitra megyéhez tartozott, ezért nem említik őket a pozsonyi prépostság egyházközségeinek az 1561-1562-es évek vizitációi. A Csallóköz esperesi kerület Pozsony megye Duna és mellékfolyója, a Kis-Duna által határolt részére terjedt ki. Élén 1324-ben János egyházkellei, 1341-ben Tamás patonyi plébános állt. A pozsonyi prépostság csallóközi járásához tartozott még a Duna és a Mosoni-Duna által határolt terület Duna-kilitivel és Darnózsével, valamint az 1332-1337-es pápai tizedjegyzék alapján

³³ Hlavačková, M.: Kapitula. i.m. 40–49.

Patas falu az egész Csilizközzel. Csilizköz a Csallóköz Győr megyéhez tartozó része, ami Steinhübel feltételezése szerint eredetileg Pozsony megyéhez tartozott, és valamikor 1252 és 1277 között lett Győr megye része.³⁴

A pozsonyi káptalan írásbeliségének vizsgálata

A régészeti kutatások és a történeti feldolgozások mellett nem elhanyagolható a káptalanhoz köthető írásbeliség vizsgálata sem. A káptalan által használt, illetve az itt írt kódexek, kéziratok sokat elárulnak az intézmény kulturális fejlődéséről. A könyvkultúra mellett kiemelt fontosságú a hiteleshelyi tevékenység vizsgálata. A káptalan által kiadott oklevelek aprólékos diplomatikai, illetve paleográfiai vizsgálatai nyomán nem csak annak a magyarországi közhiteliségben betöltött szerepét kutathatjuk, de közvetve információkat szerezhetünk az intézmény fejlődéséről is.³⁵

A pozsonyi káptalan kéziratainak katalógusát Knauz Nándor dolgozta ki, bár munkájából hiányoznak az 1812-1813-ban a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozott példányok.³⁶ A szlovák kutatók közül a káptalan könyveivel és könyvkultúrájával többször is foglalkozott Július Sopko, a szlovákiai vonatkozású középkori kódexek avatott ismerője.³⁷

Az intézmény legkorábbi írásos tevékenységének vizsgálatát Richard Marsina, a *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* című forráskiadvány szerkesztője végezte el az oklevéltár második részéhez kiadott tanulmánykötetében. Az 1236-1260 közötti időszakból 12 olyan oklevél maradt fenn, amelyik a pozsonyi káptalan, illetve prépost adott ki (18., 142., 285., 345.,

³⁴ *Ján Steinhübel*: Uhorský hrad Preslava/Prešporok a jeho podhradie – Cirkevná správa. In: *Dejiny Bratislavy* 1. 371–374.

³⁵ *Borsa Iván*: A hiteleshelyekről. In: *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő s Makk Ferenc tiszteletére.* (Szerk. Piti Ferenc). 99–106.

³⁶ *Knauz Nándor*: A pozsonyi káptalannak kéziratai. Esztergom, 1870.

³⁷ *Július Sopko*: Bratislavská kapitulská knižnica. In: *Knižnice na Slovensku – Sborník o vývoji významnejších slovenských knižníc.* (Szerk. Jozef Kuzmík). Martin, 1954. 155–156.; *Uő. Súpis kníh Bratislavskej kapitulskej knižnice z roku 1425. Slovenská archivistika*, 4 (1969) 83–101.; *Uő. Z činnosti kultúrnych stredísk stredovekej Bratislavy.* Bratislava, 6 (1970) 139–178.; *Uő. Bratislavská kapitulská knižnica. Historické knižničné fondy na Slovensku.* (Szerk. Blažej Belák – Elena Kukučková). Martin, 1989. 155–156.

383., 430., 449., 489., 552., 573., 654., 666. sz.).³⁸ Ezek közül kettő hamis, egy kétes hitelű, egyet Pál prépost Vince nyitrai püspökkel közösen adott ki, egy pedig elveszett példány. A maradék hét oklevél, amelyekből négy maradt fenn eredetiben, szerkezeti felépítése hasonló. Az időrendben első, 1236-ban kiadott oklevél *intituláció*jában az első helyen János prépost áll, a többi hat oklevél közül csak az 573. számú (1257) említi a prépostot (Pált) az *intituláció*ban. Szó szerinti egyezést mutatnak a *protocholumban* (*Universum capitulum Posoniensis ecclesie omnibus, ad quos presentes littere pervenerint, oraciones in domino.*) és *promulgatiok* első részében a 142. (1243) és a 383. számú (1251) oklevelek. Az oklevelek keltezése a kiadás éve mellett megadja a keresztény naptár szerinti pontos napot is. A 430. (1253) a 449. (1254) és a 666. (1260) számú oklevelek *intitulatio*ja is megegyezik, az *inscriptio* és a *salutatio* szintén tartalmaz hasonló elemeket. Az 1253-ból való oklevél *promulgatio*ja egy szó kivételével megegyezik az 1260-ban kiadott oklevélével. Mindhármuk *corroboratio*ja azonos vagy rokon elemekből épül fel, és mindegyik csak a kiadás évét tünteti fel.

A fenti oklevelektől eltérően az 1239. évi (18. sz.) és az 1257. évi (573. sz.) egyedinek tekinthető. Marsina feltételezi, hogy az egyezések inkább egy megfogalmazó személyét valószínűsítik, mintsem az adott intézmény tradíciójáról árulkodnak, hiszen a tárgyalt években még diplomatikai tevékenységének elején állt a pozsonyi káptalan. Ezek alapján kimutatható egy, a tatárjárás előtt működő jegyző, akihez az első 1236-ban kelt oklevél kapcsolódik. Őt követhette az 1243. és az 1251. évi oklevelet készítő második, míg a harmadik jegyző 1253 és 1260 között működött. Pál prépost 1257-ben kiadott oklevelét (573. sz.), melyet nem prépostként, de a király által kinevezett bíróként adott ki saját jegyzője készíthette el. Mind a négy fennmaradt oklevél más kéz munkája a kétes hitelű 1249-re datált oklevélen (345. sz.) észrevehető, hogy írója az 1251-ben kelt oklevél (383. sz.) írását próbálta utánozni.³⁹

Marsina kutatásaira épített Nagyszombati Egyetemen írt szakdolgozatában tanítványa, Slavomíra Lenhartová. Szakdolgozatában az 1236 és 1300 közötti időszakból azt a fennmaradt 106 oklevelet vizsgálta meg, mely a pozso-

³⁸ A feltüntetett számok a szlovák oklevéltár második kötetének (*Richard Marsina: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II. Bratislavae, 1987.*) számozását követik.

³⁹ *Richard Marsina: Štúdie k slovenskému diplomatáru II. Bratislava, 1989. 90–92.*

nyi káptalant vagy a prépostot nevezte meg kiadójának, illetve regesztákat is készített az oklevelekhez.⁴⁰

Formális szempontból két oklevéltípust különített el: függőpecséttel ellátott privilégiumokat és hátlapi pecséttel ellátott nyílt leveleket. A privilégiumokat ezen felül két csoportra osztja: egyszerűbb és ünnepélyesebb formában íródottakra. Az ünnepélyesebb privilégiumok bevezetője *intitulatioból*, *inscriptioból* és *salutatioból* áll. A *contextus promulgationis*, *narrationis*, *dispositionis*, egyéni *sanctionis* és *corroborationis* tartalmaz. Az *eschatocolum* tartalmazza a dátumot. Az egyszerűbb privilégiumok *Nos*-formulájú *intitulatio*val kezdődnek, egyszerűbb a szerkezetük, valamint külalakjuk némileg felületesebb. A pátensek külalakja is egyszerűbb, legfontosabb ismertetőjelük a rányomott pecsét. Szövegükben kevesebb a felhasznált formula. Mindegyikük *Nos*-formulájú *intitulatio*val kezdődik és hiányzik a *corroboratio*. A vizsgált időszakból mindössze öt páten és egy reláció maradt fenn.

Tartalmuk alapján a káptalan hiteleshelye által kiadott oklevelek között írásos tanúbizonyságokat, királynak küldött jelentéseket és átiratokat különböztet meg. Az első csoportba tartozó oklevelek leggyakrabban adásvételi szerződéseket, ajándékozást, szolgák szabad sorba emelését, vagyont érintő megegyezéseket (leánynegyed, hozomány, örökség kikérése stb.) örökítenek meg.

Paleográfiai vizsgálatnak csupán 41 eredeti és 23 fénymásolt oklevelet tudott alávetni. Ezek gótikus félkurzívával, kurzív minuszskulával vagy gótikus kurzívával íródtak. Az egyes kézírások jellegzetességei alapján 29 írnök azonosítható, közülük 12-től maradt fenn egynél több oklevél, a Bk /11/-ként azonosított írnoktól pedig 13 oklevelet ismerünk.

Lenhartová foglalalkozik a káptalan pecsétjével is. A káptalan közhitelű pecsétjének átmérője 35 mm. A pecsétmezőben egy templomot jelenítettek meg, melynek a két tornya között a Szent Üdvözítő áll. A pecsét felirata: + S · ECCLESIE · SALVATORIS · IN · POSO · + · .⁴¹

⁴⁰ A munka megírásának idejében csak az oklevelek valamivel több mint felét (64) volt alkalma eredetiben vizsgálni. A maradék közül öt oklevél csak középkori megerősítésből, 14 hiteles középkori másolatból ismert, két oklevélnek maradt fenn hiteles újkori másolata. Tíz esetben csak a publikált oklevelet vizsgálhatta meg. Öt oklevél kései hamisítvány, háromról csak említésekből tudunk, háromat pedig csak Marsina Magyar Országos Levéltárban készített feljegyzéseiből ismert.

⁴¹ *Slavomíra Lenhartová*: Diplomaticko-paleografický rozbor listín hodnoverného miesta pri Bratislavskej kapitule. In: Zborník príspevkov k slovenským dejinám. (Szerk. Vincent Sedlák). Bratislava, 1998. 174–177.

A 2000-es évek elejétől foglalkozott a káptalan írásos tevékenységével Juraj Šedivý. Számos előtanulmány után,⁴² eredményeit 2007-ben német nyelven monografikus formában is publikálta.⁴³ A kódexek íróit kézírások alapján Sopko már azonosította. Az ő eredményeit némiképp módosítva – felhasználta Šedivý az egyes kézírások aprólékos elemzését és összehasonlítását is elvégezte. Az eredményeket végül összevetette egyéb közép-európai mintákkal. Így próbálta megvizsgálni mennyire számított perifériának vagy központnak Pozsony ebben a régióban, mennyiben követte fejlődése az általános trendeket, illetve az egyes korszakok milyen jellegzetességeit lehet a káptalan írásbeliségében megismerni.

A káptalan működésének tatarjárás előtti, korai időszakáról Šedivý feltételezi, hogy a káptalan könyvtárája elsősorban a keresztény vallás terjesztéséhez és a lelkipásztori gyakorlatokhoz feltétlenül szükséges példányokból állhatott. Ezek az iratok Esztergomból, illetve Nyugat-Európából – elsősorban Bajorország – kerülhettek a káptalanhoz.

A 13. században tapasztalható erősödő érdeklődés az írásbeliség iránt, illetve a káptalan kulturális és műveltségi állapota hozzájárult az írásbeliség fejlődéséhez. A káptalan hiteleshelyi tevékenysége olyan pluszbevételt jelentett, mely társadalmi és gazdasági emelkedéséhez is hozzájárult. Ezt akasztotta meg II. Přemysl Ottokár, cseh király 1271-es és 1273-as betörése, ami együtt járt az ezt megelőző időszakból származó kéziratok nagy részének elkallódásával.

Šedivý a káptalan és az ispán korai oklevélkiadási tevékenységének összehasonlítása alapján, arra a következtetésre jut, hogy a káptalan ebben az időben még egyértelműen csak az ispán árnyékában fejtett ki oklevéladó tevékenységet. A pozsonyi ispánok Marsina adatai alapján 1260-ig legkevesebb 39 oklevelet adtak ki, köztük a hiteleshelyi tevékenységet végző káptalan hatáskörébe tartozóakat is. Ezzel szemben a káptalannak csak 15 oklevelét ismerjük.

Az egyházi intézmény írásbeliségében csak az 1280-as évektől lehetünk tanúi egyértelmű minőségi és mennyiségi fejlődésnek. A század végéig a káp-

⁴² Juraj Šedivý: Skriptórium Bratislavskej kapituly. *Pamiatky a múzeá*, 51 (2002) 31–33.; Uő. Skriptórium Bratislavskej kapituly – písno rukopisov zo 14-15. storočia. *Pamiatky a múzeá*, 52 (2003) 10–13.; Uő. *Vzťahy v písomnej kultúre Bratislavskej kapituly a mesta*. In: *Diplomatická produkcia v stredovekom meste*. (Szerk. Júlia Ragačová). Bratislava, 2005. 214–224.

⁴³ Juraj Šedivý: *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava, 2007.

talán mintegy 140 oklevelet adott ki, ezzel párhuzamban az ispán ilyen irányú aktivitása a század utolsó harmadában visszaesett.

A 14. század elejéről származnak a legrégebbi káptalanhoz köthető kéziratok; ilyen a pozsonyi misszálé, illetve breviárium, amelynek csak töredékei maradtak fenn. A két kézirat szövegének írása erősen hasonlít egymásra; és készítőjük (készítőik) olasz származására, de legalábbis itáliai iskolázottságára utal. A pozsonyi káptalan könyvtárába tartozhatott Šedivý szerint az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Biblia is (Clmae 50). Mindezek keletkezését a pápai udvar által kiküldött követek 1310 körüli pozsonyi tartózkodásával hozza összefüggésbe.

Míg a breviárium és a misszálé olasz rotundákat felvonultató írása nem hagyott nyomot a káptalan későbbi kézírataiban, a misszálé díszítése egyértelműen befolyásolta a későbbi mestereket. A káptalan által kiadott gazdagon díszített oklevelek arról tanúskodnak, hogy az igényesebb művek megírásának körülményei adottak voltak a 14. század elején a pozsonyi káptalanban. A pozsonyi káptalan gótikus írásbeli kultúrája pedig kimagaslónak mondható, a hasonló közép-európai intézményekkel összehasonlítva is.

Az Anjou-kor által megteremtett békésebb időszak, a káptalan gazdasági prosperitása, illetve személyzeti összetétele tették lehetővé az intézményben egy sor gazdagon díszített misszálé elkészítését. A ma az Országos Széchényi Könyvtárban elhelyezett példányok legalább öt tapasztalt írnok működéséről árulkodnak.

Az Anjou-kor okleveleinél már csak oklevélírással találkozunk, végképp eltűnnek a könyvírásból kölcsönzött betűk. Megközelítőleg minden húsz évben változnak jellemzői, ami az írnokok generációs cseréjét, illetve új trendek megjelenését tanúsítja. Az egész időszakban öt domináns jegyző kézírását mutatta ki Šedivý.

Míg a 13. században a káptalan ispán melletti okleveles működésének szerény kezdeteit figyelhettük meg, addig a 14. század első felében a városi tanács emancipációjának vagyunk tanúi diplomatikai téren. Šedivý kimutatta, hogy az 1340-es évekig a város leveleit a káptalan jegyzői, illetve más egyháziak (a városi plébános) írták.⁴⁴ Szemben a korábbi nézetekkel a város által fizetett írástudó létezésével csak a 14. század közepétől számol Šedivý. A

⁴⁴ Az okiratok szövegének kézírásán kívül ezt elárulja az egyik 1323-ból származó oklevél is, melyben a városi tanács a városi oklevél a káptalan által a városi pecséttel történő megpecsételéséről szól *Nos iudex et iurati... In cuius rei testimonium et firmitatem presentes* (litteras)

városi írásbeliségben ezután túlsúlyba került a német nyelv használata, míg a káptalanra továbbra is a latin írásbeliség maradt jellemző.

Az Anjou-kor végén jelentek meg az egyszerűbb minuszkulával, illetve kurzívával írt szövegek. Ez a gyorsabb írásba foglalás iránti érdeklődésről tanúskodik. Hasonló fejlődés tapasztalható az egész magyarországi írásbeliségben is.

Az Anjou-korból származnak az első fennmaradt epigrafikus emlékek. A 14. század elejéhez köthető Péter kanonok sírköve. Az emléket korábban tévesen 1344-re datálták, de ebben az évben nem halt meg ilyen nevű kanonok. A koragótikus majuszkulával írt feliratot egyébként sem lehet a 14. század elejénél későbbre tenni. A templom déli hajójából további, 14. század második feléből származó feliratos síremlékek töredékei kerültek elő. Egy 1360-ból származó pozsonypüspöki sírkő talán kapcsolatba hozható az ekkoriban elhunyt Péter órkanonokkal.

Zsigmond uralkodása alatt annak ellenére, hogy a hazai egyházi közép-reteg erősnek volt mondható, cseh és osztrák elem erőteljes jelenlétét lehet kimutatni a káptalanban. Az időszakból fennmaradt misszálék közül a legérdekesebb a Dürsteinből származó Mihály által 1403-ban készített, mivel Mihály a korábbi véleményekkel ellentétben, nem a káptalan tagja, hanem közjegyző volt.

Az oklevelek formájában is változások következtek be az 1380-as években. A jegyzők írásában beállott változások nem egyszerű generációs váltás következményei voltak, hiszen megközelítőleg hasonló változások figyelhetők meg Bécsben, Budán és Közép-Európa egyéb fontos központjaiban is. Általánossá vált az új írásalapanyag is, a papír. Ennek a ténynek, valamint az írástudók számának növekedése következtében folytatódott az oklevéladó tevékenység bővülése.

Az írásbeliség és a könyvkultúra iránti kereslet növekedéséről tanúskodik az írások típusának változása, a nemzeti nyelvek megjelenése a szövegekben. A városban élő klerikusok száma növekedett, akárcsak műveltségi szintjük. A lefolyt változások azonban a késő középkor elejének társadalmi és jogi fejlődésének is egyfajta lenyomatai.⁴⁵

eisdem preposito et capitulo concessimus nostro sigillo communitas. Šedivý, J.: Mittelalterliche i.m. 119. 663. jegyz.

⁴⁵ Šedivý, J.: Mittelalterliche i.m.

Összegzés

Az I. világháború után professzionalizálódó szlovák történettudomány és történeti segédtudományok egyre jelentősebb eredményeket mutatnak fel a pozsonyi társaskáptalan korai történetének kutatásában. A magyar és szlovák kutatók eredményeinek kölcsönös megismerése tovább gazdagíthatja ismereteinket a történelmi Magyarország nyugati határán működő egyházi intézmény történetéről. A szerző szándékában áll ezért, hogy a mai Szlovákia területén működő káptalanokról szóló magyar szakirodalom eredményeit szlovák nyelven is összefoglalja.

GÁBOR BUJÁK: THE EARLY HISTORY OF POZSONY COMMUNAL CHAPTER IN THE SLOVAK HISTORIOGRAPHY

This paper gives a historiographical overview of the Slovak historiography regarding the early history of the communal chapter in Pozsony (Bratislava). The author emphasizes that it is important for the Hungarian historiography to be aware of recent results of the Slovak medievalists.

The first highlighted question of the paper is the argumentation in the Slovak historiography over the date and place of foundation of the chapter. Archeological research by T. Štefanovičova discovered the ruins of a Great Moravian basilica from the ninth century and the Church of St. Savior from the eleventh century east to the Castle building, which belonged to the chapter. According to the Slovak historians, for example F. Oslanský and R. Ambroš, the church of the chapter was a renewed basilica from the age of Great Moravia. They also think the Pozsony chapter was founded during the eleventh century. J. Šedivý presumes the chapter was founded by King Salamon of Hungary when he resided there between 1074 and 1084.

The second part of the paper examines the studies, theses, and monographs dealing with the medieval history of the chapter in Pozsony. R. Ambroš studied the position of provosts in medieval society and M. Hlavačková's study depicts the fifteenth century Pozsony chapel as the first cultural, educational centre in the town. J. Steinhübel examined the territorial aspects of the Pozsony archidiaconate.

Finally the paper introduces the recent results of the Slovak historiography related to the history of the written culture of the chapter in Pozsony. The chapter was a place of authentication and produced, copied and took care of thousands of charters. The diplomatical and paleographical research of these charters and of the manuscripts by R. Marsina, S. Lenhartová, J. Sopko, J. Šedivý is significant for establishing an accurate social and ecclesiastical history of these institutions.

Keywords historiography, archeological findings, codicology, diplomatics, communal chapter, place of authentication

GÁL JUDIT

„*Qui erat graciosus apud eum*”*

A SPLITI ÉRSEKEK SZEREPE AZ ÁRPÁDOK KIRÁLYSÁGÁBAN (1113–1248)¹

JELEN TANULMÁNY CÉLJA azoknak a spliti érsekeknek a vizsgálata, akik a város egyházának az élén 1113 és 1248 között álltak. A kutatás az érsekek azon feladataira és szerepére koncentrál, amelyek a magyar királyok és szlavón hercegek dalmáciai politikájához és a királyi udvarhoz kapcsolódtak. A tanulmány időkereteinek meghatározásakor két szempontot vettem figyelembe. Egyrészt egy viszonylag egységes, de nagy időszakot választottam a vizsgálat tárgyának, amely lehetőséget ad arra, hogy az érseke szerepének a változását megvizsgáljuk. Mindamellet arra törekedtem, hogy a választott időszak megfeleljen a tanulmány kereteinek. A vizsgálat kezdő időpontja 1113, az az év, amikor Manasses személyében először került magyar főpap Split érsekségének az élére. Az elemzés az 1248. évvel zárul, amikor elhunyt Ugrin, a város érseke és ispánja. A vizsgálat tárgyát nem képezi az 1167 és 1180 közötti időszak, amikor Split bizánci fennhatóság alatt volt.

Ez utóbbi év kiválasztásakor több szempontot is szem előtt tartottam. Elsőként azt vettem figyelembe, hogy 1248-at követően IV. Béla a szlavón bánok kezében koncentrálna a dalmát városok feletti hatalmat is. Egészen

* Itt szeretnék köszönetet mondani Damir Karbićnak, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia, Történettudományi Osztály vezetőjének, hogy zágrábi levéltári kutatásaim során segítette a munkámat, és hasznos tanácsaival a tanulmány megszületéséhez hozzájárult. Szintén köszönettel tartozom Joško Belamarićnak, a Horvát Művészettörténeti Intézet, spliti Cvito Fisković Központja vezetőjének, aki lehetővé tette a spliti kutatásaimat.

¹ Idézet: *Historia Salonitana* 96.

1267-ig a szlavón bánok viselték a spliti és trogiri ispán címet.² Ennek határára a spliti érsekek szerepe is megváltozott. Szintén az 1248. év határdátumként való kiválasztása mellett szólt, hogy ezt követően egy bizonyos ferences rendbeli János (1248–1249) és Rogerius (1250–1266) személyében két olyan érsek került Split élére, akiknek a megválasztásában a korábbi hagyományokkal ellentétben nem játszott szerepet a magyar uralkodó. Végül pedig szintén az 1248. év mellett szól az a tény, hogy IV. Béla halálát követően a magyar uralkodók dalmáciai hatalma meggyengült és fokozatosan előtérbe kerültek a helyi, nagyhatalmú nemesi családok, köztük is kiemelkedve a Šubićok. Ez az időszak, amikor Buzád nembeli János állt a spliti egyház élén (1266–1294) szintén olyan terület, amelynek vizsgálata fontos, ám jelen keretek között nem kivitelezhető.

A tanulmány elsőként a spliti érsekségnek a dalmáciai egyházszervezetben betöltött szerepét mutatja be, majd röviden kitér a magyar-horvát államközösség létrejöttére és Split városának és egyházának a középkori magyar államban betöltött szerepére. Ezt követően a vizsgált időszak érsekeinek a számbavétele után a dolgozat a spliti egyházfőknek a magyar uralkodókkal és a királyi udvarral kapcsolatos szerepével foglalkozik. A tanulmányban Dalmácia fogalma alatt annak középkori, tágabb definícióját használtam, amely a Kvarner-öböltől a mai Montenegróig terjedő tengerparti területeket ölelte fel.

A spliti érsekség dalmáciai vezető szerepének az eredete

A dalmáciai egyházszervezet kezdete a késő antikvitásig nyúlik vissza. Ekkor az egyházszervezet és *Dalmatia* provincia igazgatási központja is Solin (Salona) volt. A 6. századra a kelet-adriai partvidék egyházszervezete igen magas fejlettségi szintet ért el, amelynek csak a 7. századra tehető sláv és avar betelepülés vetett véget. Ekkor a fentebb említett Solin elpusztult, és az újjászerveződő egyházban a szomszédos Split (Spalato) vette át a vezető szerepet Észak- és Közép-Dalmáciában. A 9. század hatvanas éveiben szakadás történt az egyházban.

² Fontos megjegyezni, hogy a IV. Béla nevéhez köthető hatalmi koncentráció már 1241-ben kezdetét vette, amikor Türje nembeli Dénes bán (1241–44) egyben a szlavón hercegi címet is viselte. Hasonló volt a helyzet Gutkeled nembeli István (1248–1259) és Rátót nembeli Roland esetében (1261–1267). L. *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája. Bp., 2011. 45–46.; *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 48–49.

A bizánci pátriárka Photiosz (858–867; 877–86) és I. Miklós pápa (858–867) vitája során a dalmáciai városok egyházai Split vezetésével a bizánci egyházfő oldalára álltak. Ezzel szemben a horvát fejedelmek hatalma alá tartozó területek hűségesek maradtak a pápához. Ezeket a területeket egy új egyházi központ, a 864 körül alapított nini (Nona) püspökség fogta össze.³ A dalmáciai egyházszervezetben bekövetkezett szakadás megszüntetésére többször is kísérletet tettek. Elsőként 886 és 888 között Theodosius nini püspök (879–92) vállalkozott erre, amikor meghalt Marinus (881–86), a spliti egyházfő. Theodosiusnak, akit Branimir horvát fejedelem (879–92) is támogatót, sikerült magát spliti érsekké választatnia, de székhelyét soha nem tette át Ninből.⁴ Halála után a két egyház között területi vita alakult ki, és a kettészakadt területek egyesítésére csak akkor nyílt esély, amikor Tomislav (910–28), a későbbi horvát király, a bizánci császártól megkapta a bizánci fennhatóság alatt álló dalmáciai területek kormányzását. Split a 925 és 928 körül, a városban tartott zsinatokon nyerte vissza vezető szerepét az észak- és közép-dalmáciai egyházak között.⁵

A magyar-horvát államközösség kezdetei

1075-ben Horvátország trónjára a korábbi bán, Zvonimir (1075–89) került, akinek felesége Ilona I. Géza magyar király testvére volt. Zvonimir hűbéri esküt tett VII. Gergely pápának (1073–85), és ezért cserébe koronát kapott.⁶ Amikor a horvát király 1089-ben örökös nélkül elhunyt, halála súlyos gondot okozott sógorának, I. László magyar királynak (1077–95). Horvátország volt ugyanis a Magyar Királyság kijáratá nyugat felé.⁷ Ezt követően 1091-ig III. István (1089–91), az utolsó Tripimirović uralkodott a horvát területeken. Halálát követően több főúri csoport állt egymással szemben a trónöröklés kérdésében. A 11. szá-

³ Josip Buturac – Antun Ivandija: Povijest katoličke crkve među Hrvatima. Zagreb, 1973. 43.; Eduard Peričić: Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 16–17 (1969) 120–121.

⁴ Neven Budak: Croatia between Franks and Byzantium. *Hortus Artium Medievalium*, 3 (1997) 17–18.

⁵ Lothar Waldmüller: Dei Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311). Paderborn, 1987. 25–49.

⁶ CDC I. 139–140.

⁷ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Magyarország története tíz kötetben I–II. (Főszerk. Székely György). Bp., 1987. 933.

zad végére a horvát állam nemcsak a belső problémák miatt gyengült meg. Az ország már régóta különböző hatalmak, mint Velence, Bizánc vagy a Német-Római Császárság, ütközőterülete volt. Az utolsó Tripimirović halála után az egyik horvát főúri csoportosulás minden bizonnyal I. László magyar királyt szerette volna a trónon látni.⁸

I. László serege 1091 tavaszán indult meg Horvátország felé, és sikeresen hatolt előre Dalmáciáig.⁹ A magyar királynak a nemzetközi helyzet is kedvezett, hiszen II. Orbán pápa (1088–1099) hivatali ideje alatt kiújult az investitúraharc, és 1090-ben IV. Henrik német-római császár megkezdte második itáliai hadjáratát, lekötve ezzel Velencét. A térség másik nagyhatalma, Bizánc sem tudott beavatkozni a magyar uralkodó hadjáratába, ugyanis I. Alexiosz (1081–1118) császárnak besenyő támadással kellett szembenéznie 1090-ben. A magyar uralkodó 1091 nyaráig tudott sikeresen előrenyomulni Horvátországban, akkor ugyanis kunok támadtak Magyarországra, emiatt vissza kellett vonulnia.¹⁰ I. László az unokaöccsét, Álmost tette meg Horvátország királyává, aki egészen 1096-ig viselte ezt a címet, aminek azonban nem volt valós tartalma.¹¹

Horvátországba újabb hadjáratot már Könyves Kálmán (1095–1116) vezetett 1097 tavaszán, és a Gvozd-hegységben legyőzte Péter horvát ellenkirályt, aki elhunyt a harcokban. A dalmát területekre a Magyar Királyság mellett Bizánc is igényt tartott, ám 1097-ben a keresztes hadjárat és a kisázsiai ügyei lefoglalták, így Dalmácia védelmét a velencei dogéra bízta, aki felvette a Horvátország és Dalmácia hercege címet. Kálmánnak ekkor még belpolitikai nehézségekkel kellett szembenéznie, így nem tudott szembeszállni Velencével, amelynek 1097-ben Trogir (Trau) és Split is hűséget esküdött. 1098-ban Kálmán és Michiele Vitale doge (1096–1102) barátsági szerződés kötött, ami alapján Horvátország

⁸ Zvonimir halála utáni és I. László hódítása előtti időszakra l. *Nada Klaić*: Povijest hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb, 1975. 486–491.

⁹ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp., 1899. 201.

¹⁰ Az 1091 és 1102 közötti időszakra vonatkozóan, különös tekintettel a Horvátországban és Dalmáciában zajló eseményekre l. *Mladen Ančić*: Od kralja “poluboga” do prvih ideja o “nacionalnom” kraljevstvu. In: Kolomanov put. (Szerk. Mladen Ančić – Jelena Borošak-Marijanović). Zagreb, 2002. 54–70.; Uő.: Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela. *Povijesni prilozi*, 17 (1998) 233–259.

¹¹ *Font Márta*: Megjegyzések a horvát-magyar perszonálunió középkori történetéhez. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk. Hanák Péter). Pécs, 1997. 12.

a magyar uralkodó fennhatósága alá tartozott, Dalmácia pedig Velence területe maradt.¹² Könyves Kálmán 1102-ben látott hozzá, hogy helyreállítsa hatalmát Horvátországban, és visszaszerezze a Velence kezére jutott dalmát városokat. A hadjárata sikeres volt, és 1102-ben Biogradban (Tengerfehérvár) királlyá koronáztatta magát.¹³

Könyves Kálmán hódításai és Dalmácia helyzete halála után

Könyves Kálmán horvát és dalmát királlyá koronázása után 1105-ben elfoglalta a bizánci fennhatóság alatt álló Közép-Dalmáciát: Zadart (Zára), Šibeniket (Sebenico), Splitet, Trogirt és a szigeteket.¹⁴ A magyar király dalmáciai katonai és politikai sikerei után kiegyezett a bizánci császárral is: I. László lányát, Piroskát a bizánci trónörököshöz adta feleségül. Bizánc ezt követően elismerte a magyar uralkodó dalmáciai foglalásait. Könyves Kálmán a dalmáciai hatalmát nemcsak katonai beavatkozás árán igyekezett megerősíteni, hanem a horvát előkelőkkel és városokkal kiegyezésre törekvő politikája is ezt a célt szolgálta. A dalmát városok megőrizték viszonylagos önállóságukat, és gyakran előnyösebb volt számukra a magyar fennhatóság, mint a velencei. Utóbbi esetén ugyanis az itáliai város a kereskedelmi hasznukat is igyekezett a maga javára fordítani.¹⁵ A magyar uralkodó nemcsak a kiváltságok osztásakor szentelt figyelmet Dalmáciának, de haláláig háromévente látogatást tett a területen.¹⁶

Velence azonban még 1115-ben támadásba lendült, és néhány területet sikerült elfoglalnia Dalmáciában. Az új magyar királynak, II. Istvánnak (1116–31) uralkodása első hónapjaiban már szembe kellett néznie azzal, hogy Dalmáciára igényt tartott az itáliai város. 1116 májusa és júniusa folyamán Dalmácia újra Velence kezére került. A magyar király 1118-ban megpróbálta

¹² *Ferenc Makk*: The Arpads and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Bp., 1988. 12–13.

¹³ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet i.m. 214–215.

¹⁴ *Makk F.*: The Comneni i.m. 14.

¹⁵ *Fekete Nagy Antal*: A magyar-dalmát kereskedelem. Bp., 1926. 9–10.

¹⁶ *Györffy György*: A 12. századi dalmáciai városprivilegiumok kritikája. *Történelmi Szemle*, 10 (1967) 49.

visszaszerezni a dalmát területeket, de teljes vereséget szenvedett Velencétől. A harcok során Ordelafo Faliero velencei doge (1102–17) is elesett. 1119-ben pedig öt éves békét kötött a magyar uralkodó és Velence.¹⁷ II. István házassága Róbert capuai normann herceg lányával is arra engedett következtetni, hogy a magyar uralkodó nem mondott le a dalmáciai területek visszaszerzéséről. 1124-ben, amikor az öt éves béke lejárt, II. István újra megpróbálta visszafoglalni a dalmát területeket, és megerősítette Trogir és Split privilégiumait.¹⁸ Ebben az évben sikerült visszaszereznie Zadar kivételével az összes korábbi dalmát területet, de 1125-re újra elvesztette azokat.¹⁹

II. István utóda, II. Béla (1131–41) igen aktív volt Dalmáciában. 1135–36-ban visszaszerezte Közép-Dalmáciát Splittel együtt, és 1138-ban már ennek a városnak tett adományt.²⁰ Az öt követő uralkodónak, II. Gézának (1141–62) két dalmáciai adománylevele maradt fenn. Az egyik az 1143. évi spliti oklevél,²¹ a másik pedig az 1151-ben kelt trogiri kiváltság.²² Az oklevelek tartalmi szempontból és gyakran szövegükben is megegyeztek Kálmán király trogiri privilégiumával. A király garantálta a városok adómentességét, kivéve a kikötői vámokat, amelyeknek kétharmada az uralkodót, egyharmada az ispánt illette, és az egyháznak is járt tized. Az egyházi és világi vezetők választását az uralkodó megerősítette, és a polgárok engedélye nélkül sem magyarok, sem pedig más idegenek nem költözhetek be a városba.²³

A magyar-dalmáciai kapcsolatokban III. István (1162–72) uralkodásának első éveiben történt jelentős változás. A magyar uralkodó 1162 és 1165 között folyamatosan hadban állt Bizánccal.²⁴ 1165-ben Bizánc elfoglalta Dalmácia középő részét, szövetségese, Velence pedig Zadart hódoltatta meg.

¹⁷ Makk F.: *The Comneni* i.m. 18–20.

¹⁸ Györffy Gy.: *Dalmát városprivilégiumok* i.m. 47.

¹⁹ Makk F.: *The Comneni* i.m. 21.

²⁰ CDC II. 47.

²¹ CDC II. 49.

²² *Johannes Lucius*: *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau. Venezia, 1673.* 20.

²³ A magyar uralkodók 12. századi dalmáciai városi kiváltságainak hitelességéről szóló vitára l. *Nada Klaić*: *O autentičnosti privilegija trogirskog tipa. Zbornik Instituta za historijsku nauku*, 2 (1956–57) 77–88.; *Uő*: *Još jednom o tzv. Privilegijama trogirskog tipa. Istorijski časopis*, 20 (1973) 15–87.; *Ludwig Steindorff*: *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert: Studien zu ihrer politischen Stellung und Gesellschaftlichen Entwicklung.* 11–25. vő. *Györffy Gy.*: *Dalmát városprivilégiumok* i.m.

²⁴ Makk F.: *The Comneni* i.m. 96–98.

1166–67-ben a magyar uralkodó megpróbált visszavágni, és végül sikerült elfoglalnia Šibeniket és Biograd környékét.²⁵ 1167 júliusában azonban súlyos vereséget szenvedett a bizánci császártól Zimonynál. A magyar-bizánci béke értelmében a császáré lett többek között Dalmácia területe is.²⁶ A magyar uralkodó Velencével is békére törekedett: Michieli Vitale, a doge fia Máriát, II. László ellenkirály (1162–63) lányát vette el.²⁷

1180 szeptemberében elhunyt Manuel császár (1143–80), III. Béla (1172–96) pedig 1181-re visszaszerezte a korábban elvesztett dalmát területeket. Zadar ezt kihasználva 1182-ben elszakadt Velencétől, és a magyar király hatalma alá került. 1187-ben Velence kísérletet tett arra, hogy visszaszerezze Zárárt, de nem járt sikerrel, 1188-ban pedig kétéves fegyverszünetet kötött III. Bélával. Velence 1192–1193 fordulóján újra támadásba lendült Dalmácia megszerzéséért, de ekkor sem járt sikerrel.²⁸ III. Béla halála után fia, Imre lett az uralkodó, aki 1197-ben a szlavóniai Macskínál vereséget szenvedett öccsétől, András hercegtől, aki ennek köszönhetőn megszerezte a horvát-dalmát hercegséget.²⁹

András herceg és Imre harcát követően a negyedik kereszties hadjárat során Zadar újra velencei kézre került. 1204-et követően, egészen a tatárjárást követő rövid időszakig, a dalmát város helyzete változatlan maradt. 1242-ben a magyar uralkodó elfoglalta Zadar, Velence 1243-ban támadt a városra, IV. Béla pedig Türje nembeli Dénes szlavón bánt küldte Zadar segítségére. A sikertelen magyar felmentési kísérlet után a város polgárai elmenekültek, Velence pedig Nin ostromához fogott.³⁰ A magyar-velencei békére 1244 januárjában került sor. Béla lemondott Zadarról, a velenceiek pedig ígéretet tettek arra, hogy nem fogják támogatni András király özvegyét, Beatrixot és fiát. Ezenkívül a trogiri révpénz egy része Bélát illette meg.³¹

²⁵ Šibeniknek adott kiváltság: CDC II. 115–116.

²⁶ *Makk F.*: The Comneni i.m. 102–103.

²⁷ *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Bp., 1990. 19.

²⁸ *Makk F.*: The Comneni i.m. 122–123.

²⁹ *Szabados György*: Imre és András. *Századok*, 133 (1999) 94.

³⁰ *Bertényi Iván*: Magyarország nemzetközi helyzete a tatárjárást után. In: Unger Mátyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történektanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Eger, 1991. 17.

³¹ *Jászay M.*: Velence i.m. 32.

Spliti érsekek az 1113 és 1248 közötti időszakban

A magyar uralkodók dalmáciai politikai központja a 12. század kezdetén Zadar volt, míg az egyházi vezető szerepet a spliti érsekség töltötte be. Ez a szereposztás akkor változott meg, amikor Velence elfoglalta Zadart, és néhány évtől eltekintve a vizsgált időszakban végig befolyása alatt tartotta a várost. Ekkor Split nemcsak egyházi, hanem politikai központként is funkcionált a magyar uralkodók számára. Az érsekség egyházi fennhatósága szinte teljes mértékben felölelte azokat a területeket, amelyek magyar fennhatóság alatt voltak Dalmáciában. A spliti érsekség alá, amely a 10. századtól kezdve gyakorolta az észak- és közép-dalmáciai területek feletti egyházi fennhatóságot,³² a 12. század második felétől a 13. század közepéig a következő püspökségek tartoztak: Nin, Hvar (Faro), Trogir, Skardin (Skardona),³³ Knin (Tinnin), Senj (Zengg), és Krbava (Korbávia).³⁴ A kivételt Zadar képezte, amely 1154-ben érseki rangra emelkedett, és az érsekség a Velence által elfoglalt észak-dalmáciai területeket ölelte fel. Splithez viszonyítva ez a város azonban csak jóval rövidebb ideig volt a magyar uralkodók befolyása alatt. Ez a vizsgált időszakban a 12. század első évtizedeire, a század végére, valamint az 1242 és 1244 közötti időszakokra esett.³⁵

A magyar uralkodók dalmáciai egyházpolitikája szorosan összefüggött a spliti érsekség egyházi hierarchiában elfoglalt helyével. A magyar-horvát államközösség 12–13. századi történetét vizsgálva kijelenthető, hogy magyar királyok dalmáciai politikájukban nagy figyelmet szenteltek az egyháznak, különösen a spliti érsekségnek. Noha figyelembe kell venni a források pusztulását és számát, de megállapítható, hogy az uralkodók dalmáciai egyházi privilégiumainak a többségét Split egyháza kapta.³⁶ Sőt, ez volt az az egyházi

³² Nada Klaić: Povijest hrvata u srednjem vijeku. Zagreb, 1990. 78–85.

³³ Biogradot 1125-ben a velenceiek lerombolták, és megszűnt a biogradi püspökség is. Ennek szerepét Skradin vette át. L. Zvezdan Strika: Samostan sv. Ivana Evanđelista u Biogradu od utemeljenja do 1125. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52 (2010) 149–172.

³⁴ Gál Judit: A dalmáciai egyházszerkezet jellemzői és 11–13. századi átalakulása. In: Micae mediaevales III. Fialatörténetek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. (Szerk. Gál Judit – Kranzieritz Károly – Péterfi Bence – Vadas András). Bp., 2013. 101.

³⁵ Nada Klaić – Ivo Petricoli: Zadar u srednjem vijeku do 1409. Split, 1976. 161–184.; Ferdo Šišić: Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247. *RAD*, 142 (1900) 219–274.

³⁶ CDC II. 54., 86. 97., 308.; III. 16., 70., 160., 243.

központ, amelynek élére szinte mindig magyar származású vagy a királyi udvarral szoros kapcsolatban álló érsek került a vizsgált időszak alatt.

Könyves Kálmán 1105-ben történt foglalásai után az első érsekválasztásra Crescentius érsek (1102–13) halála után, 1113 körül kerülhetett sor. Ekkor egy magyar nemest, Manassest (kb. 1113–1116) választották meg a város egyházának az élére. A forrásainkból arra következtethetünk, hogy Manasses hivatalviselése 1116-ban ért véget, amikor Velence elfoglalta Splitet.³⁷ Szintén az ő nevéhez köthető, hogy a városban tartózkodó magyar őrséggel megpróbálta átvenni Split felett az uralmat.³⁸ Miután II. Béla visszafoglalta a várost 1136-ban, Gaudiust (1136–1153), egy spliti nemest választottak meg érseknek, aki két évvel később kapott palliumot a pápától.³⁹ Spalatói Tamás szerint Gaudius nagyon jó viszonyt ápolt a magyar uralkodókkal.⁴⁰ Érseksége hivatalosan akkor ért véget, amikor 1153-ben a kánonjoggal ellenkező módon felszentelte a trogiri püspököt, amiért III. Jenő pápa (1145–53) elmozdította a hivatalából.⁴¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy Gaudiust egészen 1158-ig érseknek nevezték az oklevelekben.⁴² A források alapján valószínűsíthető tehát, hogy egészen eddig az időpontig nem választottak másik egyházfőt a város élére. Ennek okairól források hiányában csak feltételezéseink lehetnek, de valószínűleg közrejátszott az ügyben az érseknek a magyar uralkodóval ápolt szoros viszonya is. Ezt követően, az ekkor már beteg Gaudius életében, egy magyar klerikust, Absalomot (1159–1161) választottak érsekké a városban.⁴³ Őt a korán bekövetkezett halála után Lombardiai Péter (1161–66) követte az érseki székből, aki az itáliai Narni püspöke volt.⁴⁴ 1166 után, amint Split

³⁷ Manassesről I. *Köröendi Tamás*: Zagoriensis episcopus. Megjegyzés a zágrábi püspökség korai történetéhez. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő s Makk Ferenc tiszteletére. (Szerk. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György). Szeged, 2010. 250–252.

³⁸ *Historia Salonitana* 96–99.

³⁹ *Slavko Kovačić*: Toma Arhidakon, promicatelj crkvene obnove, i splitski nadbiskupi, osobito njegovi suvremenici. In: Toma Arhidakon i njegovo doba. Zbornik radova saznanstvenoga skupao držanog 25–27. rujna 2000. godine u Splitu. (Szerk. Mirjana Matijević-Sokol – Olga Perić). Split, 2004. 47.

⁴⁰ *Historia Salonitana* 104–105.

⁴¹ Uo. 104–107.

⁴² CDC II. 86.

⁴³ Absalomot *minister*ként említik az oklevelek 1160 körül. CDC II. 90–91.

⁴⁴ *Historia Salonitana* 106–107.

bizánci fennhatóság alá került, Lombardiai Péternek is el kellett hagynia az érsekséget és Spalatói Tamás szerint Magyarországon hunyt el.⁴⁵ 1167 után, a város bizánci fennhatóságának mintegy tizenöt éve alatt a spliti érsekség élére III. Sándor pápa (1159–81) által kinevezett egyházfők, név szerint Gerardus (1167–75) és Rainerius (1175–80) kerültek.⁴⁶

Amikor 1180-ban, Manuel bizánci császár halála után III. Béla visszafoglalta Splitet, a korábbi szokás szerint olyan egyházfőt akart a megüresedett érseki székbe, aki a Magyar Királyságból származott. Erről tanúskodik III. Sándor pápa levele, amelyben arra szólította fel a magyar királyt, hogy tartsa tiszteletben Split szabad érsekválasztáshoz való jogát.⁴⁷ Azt, hogy ez a kérés hiábavaló volt jól mutatja, hogy 1185 körül már újra Magyarországról származó érseke volt a városnak. Ekkor egy bizonyos Pétert (1185–90) választottak érsekké,⁴⁸ aki a Kán nemzetségbe tartozott.⁴⁹ Amikor 1190 körül elhagyta a dalmát várost és kalocsai érsek lett, egy másik Péter (1191–96) követte őt a spliti érsekség élén, aki korábban pannonhalmi apát volt.⁵⁰ Amikor András herceg 1197-ben magához ragadta a hatalmat Dalmáciában, maga nevezett ki egyházfőket a megüresedett egyháztartományok élére. András a közel két éve megüresedett érseki székbe 1198 körül egy bizonyos A.-t választott, akiről a neve kezdőbetűjén kívül mást nem tudunk.⁵¹ Annyi mindenesetre biztos, hogy csak igen rövid ideig állt a spliti érsekség élén, hiszen a hasonlóan megválasztott zadari érsekkel együtt III. Celesztin pápa (1191–98) kitagadta 1198-ban.⁵² András és Imre (1196–1204) belháborúja során a herceg kezében tartotta Horvátországot, Dalmáciát és Hum egy részét.⁵³ 1200 körül Imre korábbi nevelője, Perugiai Bernát (kb. 1200–1217) lett Split érseke, ami való-

⁴⁵ Uo. 106.

⁴⁶ *Mirjana Matijević-Sokol*: Toma arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijest. Zagreb, 2002. 172–176.; *Slavko Kovačić*: Splitska metropolija u dvanaestom stoljeću, Krbavska biskupija u srednjem vijeku. In: Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. Obljetnice osnutka krbavske biskupije održanog u Rijeci 23–24. travnja 1986. godine. Rijeka, 1988. 18–20.

⁴⁷ CDC II. 175.

⁴⁸ *Matijević-Sokol, M.*: Toma arhidakon i.m. 178.

⁴⁹ *Katona István*: A kalocsai érseki egyház története. Kalocsa, 2001. 109–110.

⁵⁰ *Erdélyi László*: A pannonhalmi főapátság története. I. Bp., 1902. 120., 613.

⁵¹ *Szabados Gy.*: Imre i.m. 99.

⁵² CDC II 307.

⁵³ *Vjekoslav Klaić*: O hercegu Andriji. RAD, 136 (1898) 206.

színűleg nagy segítséget jelenthetett a magyar uralkodó számára.⁵⁴ Spalatói Tamás ezzel kapcsolatban azt jegyezte meg, hogy noha Bernát érsek Imre királyhoz kötődött és hűséges volt hozzá, de az uralkodó és testvére harca során nem volt ellenséges Andrással szemben sem. Bernát korának kiemelkedő műveltségű egyházfője volt, aki a spliti káptalani iskolában való oktatás mellett, a boszniai és dalmáciai bogumil eretnekek elleni harcból is kivette a részét. Bernát nevéhez köthető 1210-ban egy új oltár emelése Szent Anasztáz tiszteletére,⁵⁵ illetve a spliti székesegyház saját korában is kiemelkedő kapujának az elkészíttetése 1214-ben.⁵⁶ Bernát akkor hunyt el, amikor 1217-ben, a keresztes hadjáratra induló II. András Splitben tartózkodott. Tamás leírása alapján elmondhatjuk, hogy a magyar uralkodó arra kérte a városi polgárokat és klerikusokat, hogy a saját jelöltjét, egy bizonyos Sándort válasszanak meg érseknek. Azonban ők visszautasították a király kérését.⁵⁷ A következő két évben üresen maradt az érseki székhely Splitben. Tudomásunk van egy bizonyos Slavacról (1217–19)⁵⁸ és legalább másik hat választott érsekről, akiknek a nevét nem őrizték meg a forrásaink. Egy közös jellemzőjük azonban van: egyiküket sem szentelték érsekké, sok esetben abból az okból kifolyólag, hogy ők nem fogadták el, hogy érsekké nevezzék ki őket.⁵⁹

Amikor András visszatért a keresztes hadjáratról, a Kán nemzetségbe tartozó Guncelt (1219–1242) választották a spliti érsekség élére. Megválasztásában az uralkodó befolyása mellett fontos szerepet játszott a szintén Kán nem-

⁵⁴ Szabados Gy.: Imre i.m. 100.; *Ivan Armanda*: Splitski nadbiskup i teološki pisac Bernard iz Perugia. *Kulturna baština*, 37 (2011) 33–48.

⁵⁵ Noha Spalatói Tamás az oltár állítását 1209-re datálta, de Daniele Farlati szerint az oltáron a következő felirat szerepelt:

D. O. M.

Hoc tibi Bernardus primas altare sacravit

Martyr Anastasi quem tenet ista quies

An. D. MCCX. X Kal. Junii

L. *Daniele Farlati*: *Illyricum sacrum III. Venetis*, 1797. 238.; *Historia Salonitana* 152.

⁵⁶ A spliti illetve trogiri építészet és művészet 13. század eleji, Bernát érsekhez és Treguan, trogiri püspökhöz köthető fellendüléséről l. *Joško Belamarić*: Portal majstora Radovana. Njegova ikonografija i stil u okviru razvoje skulpture u Splitu i Trogiru 13. stoljeća. In: *Majstor Radovan i njegovo doba*. (Szerk. Ivo Babić). Trogir, 1994. 137–161.

⁵⁷ *Historia Salonitana* 162–163.

⁵⁸ Slavacot (Slavicus Romanus) *electus*ként vagy *electus archiepiscopus*ként említették a források 1217 és 1219 között. L. CDC III.164., 170., 172.

⁵⁹ CDC III. 182.

zetségbe tartozó Miklós szlavón bán (1213, 1219, 1229–1235)⁶⁰ közbenjárása is. ⁶¹ Guncel 1242-ben hunyt el, abban az időben, amikor a tatárjárás miatt IV. Béla (1235–1270) Dalmáciába menekült. A spliti polgárok és klerikusok a magyar királlyal együtt Splitben tartózkodó zágrábi püspököt, a Hahót-Buzád nembeli Istvánt (1242–1243) választották meg a város érsekének,⁶² akit azonban sohasem szenteltek fel.⁶³ Miután István lemondott a spliti érseki címről a káptalan Tamás főesperest választotta érseknek 1243-ban. A spliti polgárok ellenállása miatt azonban érsekké soha nem szentelték fel, a város vezetőinek és előkelőinek nyomására a főesperes visszalépett az érseki széktől.⁶⁴ A város következő érseke egy magyar főpap, Csák nembeli Ugrin (1244–48) lett. Ugrin kiváló oktatásban részesült, amelyet elsősorban nagybátyjának, a hasonló nevű kalocsai érseknek köszönhetett.⁶⁵ Hivatalviselése alatt nemcsak spliti érsek volt, de azzal egy időben IV. Béla befolyására ő volt a város ispánja is (1245–48). Véleményem szerint az ő ispánsága illeszkedett IV. Béla megváltozó dalmáciai politikájába, amely a terület feletti királyi hatalmat volt hivatott megerősíteni. Ugyanennek a folyamatnak a része volt, hogy a szlavón bánok hercegi címet viseltek. Ugrin halálát követően Trogir és Split ispánjai is a szlavón bánok lettek.⁶⁶

A vizsgált időszak felszentelt és választott érsekeinek számbavétele után összességében elmondhatjuk, hogy 1113 és 1248 között, amikor Split magyar fennhatóság alatt volt, az érsekválasztás során a spliti érsekeket a magyar uralkodók tanácsának és jóváhagyásának a figyelembevételével választották meg. Split számára fontos volt, hogy ezek az érsekek a város érdekeit szolgálták. Ez

⁶⁰ Zsoldos A.: Archontológia i.m. 43–44.

⁶¹ Historia Salonitana 168–169.

⁶² Istvánt *archielectusként* említik a dokumentumok 1242 júliusa és 1243 novembere között. L. CDC IV. 155., 183., 196., 205.

⁶³ Historia Salonitana 306–307.

⁶⁴ Uo. 322–331.

⁶⁵ Uo. 292–293.

⁶⁶ IV. Béla a tatárjárás után arra törekedett, hogy a királyi hatalmat megerősítse és a terület feletti uralmat a szlavón bánok kezében összpontosítsa. A szlavón bánok 1241 és 1267 között szlavón hercegek, emellett 1249 után Trogir és Split ispánjai voltak, szintén 1267-ig. Az uralkodói hatalom megerősítéséről tanúskodhat Ugrin érsekké való megválasztásának a folyamata is. Az uralkodói hatalom dalmáciai jelenlétéről a 13. század első felében l. *Mladen Ančić: The Image of Royal Authority in Work of Thomas Archdeacon. Povijesne priloge*, 22 (2002) 38–39.

annak volt köszönhető, hogy a dalmáciai egyházfők hagyományosan fontos szerepet játszottak a város egyházi és világi életében is. Azokat az egyházfőket, akiket a magyar királyok jóváhagyása nélkül választottak meg, sohasem szentelték fel.

A spliti érsekek szerepe a magyar uralkodók politikájában

A dalmáciai egyházfők már a 10–11. században is igen fontos szerepet játszottak a városok életében. A hivatalos dokumentumokat a hivatalviselésük alapján keltezték, amelynek során nevük az uralkodókat követően, a városok világi vezetői előtt szerepelt az oklevelekben. Amellett, hogy ők voltak az egyházaik vezetői, részt vettek a városaik világi ügyeiben is. Fontos szerepet játszottak olyan ügyek rendezésében, amelyek megkívánták a város vezetőinek és főbb hivatalnokainak a jelenlétét. Megtaláljuk a nevüket a határbejárások során, és egyéb birtokokhoz kapcsolódó ügyekben is. Ezenkívül tagjai voltak a városi tanácsnak és kiemelt szerepük volt a város diplomáciai ügyeinek az intézésében.⁶⁷

A spliti érsekek szerepe a fentiekben felvázolthoz képest megváltozott, miután a város 1105-ben magyar fennhatóság alá került, és a vizsgált időszak alatt szinte kivétel nélkül magyar származású vagy a magyar uralkodókkal szoros kapcsolatot ápoló főpap állt a város egyházának az élén. Ebben az időszakban a 10–11. századi helyzethez képest megnövekedett a spliti érsekek szerepe, köszönhetően elsősorban a magyar királyi udvarral való kapcsolatuknak. A spliti érsekek bővülő feladatköre elsősorban a diplomáciai funkciójukban nyilvánult meg. Ennek az alapját egyrészt a dalmáciai egyházfőknek a városok diplomáciájában betöltött hagyományosan erős szerepe, másrészt pedig a spliti érsekeknek az uralkodói politikában elfoglalt helye jelentette. A spliti érsekek ugyanis kettős feladatot láttak el: egyrészt képviselték a városukat a királyi udvarban, másrészt képviselték a királyt Dalmáciában.

Spalatói Tamás és az ő munkáját alapul véve a horvát történettudomány egy része az érsekek gyakori távollétét egyházuktól negatív felhanggal emlí-

⁶⁷ *Ivan Strohal: Pravna povijest dalmatinskih gradova.* Zagreb, 1913. 280–323.; *Joan Dusa: The Medieval Dalmatian Episcopal Cities: Development and Transformation.* New York, 1991. 76–83.

tette.⁶⁸ Véleményem szerint ezek a gyakori utak diplomáciai és reprezentációs szerepet tölthettek be. Az érsekek a királyi udvarba látogathattak különböző, az uralkodócsalád életében fontos esemény kapcsán, hasonlóan a szűk értelemben vett magyarországi egyházfőkhöz. Így tett Bernát érsek is, aki személyesen vett részt Imre király fiának, III. Lászlónak (1204–5) a koronázásán.⁶⁹ Az érsekek szintén látogatást tettek a királyi udvarban, ha különböző ügyekben kellett képviselniük Split érdekeit. A város érsekei a vizsgált időszakban tehát összekötő kapocsként működtek Split és a királyi udvar között.⁷⁰ Fontos megjegyezni, hogy ehhez hasonló funkciót láttak el a dalmáciai város egyházfői abban az időszakban is, amikor Split a bizánci császár fennhatósága alatt állt.⁷¹ Akkor a III. Sándor által kinevezett érsekek képviselték a város érdekeit Konstantinápolyban. Meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi kapcsolat egyoldalú volt, hiszen míg a magyar uralkodók esetében az érsekek egyszerre voltak a város és a király „hivatalnokai”, addig az 1166 és 1180 közötti időszakban az érsekek értelemszerűen nem kötődtek ilyen módon a görög rítusú kereszténység központjához.

Az érsekeknek a dalmáciai város diplomáciájában elfoglalt helyén túl fontos kitérni a magyar uralkodók dalmáciai politikájában betöltött szerepére is. Az érsekek, hasonlóan más dalmáciai főpapokhoz, nem voltak tagjai a királyi udvarnak és a királyi tanácsnak. Ennek az volt az oka, hogy a dalmáciai egyházszervezetet a magyar uralkodók egy kísérlettől eltekintve nem kívánták integrálni a magyar egyházszervezetbe.⁷² Ennek ellenére az Árpádok dalmá-

⁶⁸ *Ivan Ostojić: Metropolitanski kaptol u Splitu. Zagreb, 1975. 21.*

⁶⁹ *Historia Salonitana 140–141.*

⁷⁰ *Uo. 348–349.*

⁷¹ *Uo. 124–125.*

⁷² Ez a kísérlet Kálmán szlavón herceg (1226–1241) nevéhez köthető. Kálmán a hatalma alatt álló területeken egységes egyházszervezetet kívánt létrehozni 1240 körül oly módon, hogy a nehéz helyzetben lévő spliti érsekséget és a virágzó zágrábi püspökséget utóbbi egyházfősege alatt egyesítette volna. A reformot IX. Gergely pápa (1227–41) csak akkor engedte volna végrehajtani, ha a kalocsai érsek abba beleegyezik. Mivel az egyházak egyesítése a zágrábi püspökség elvesztése miatt, utóbbi érdekeit sértette, így a reform a kalocsai érsek ellenállása miatt meghiúsult.

Kálmán herceg reformjáról l. *Ivan Basić: O pokušaju ujedinjenja zagrebačke i splitske crkve u XIII. stoljeću. Pro tempore, 3 (2006) 25–43.; Györfly György: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. Levéltári Közlemények, 41 (1970) 234.; Vladimír P. Goss: The Battle of Cathedrals: or how Zagreb almost Became an Archbishopric in the 13th century. In: Medioevo: L'Europa delle Cattedrali. Parma, 2007. 146–154.*

ciai uralma alatt, különösen igaz ez a vizsgált időszakra, az érsekek nemcsak a Split főpapai voltak, de a magyar uralkodók érdekeit is hivatottak voltak képviselni Splitben és Dalmáciában egyaránt. Példának okáért így tett Bernát érsek is, amikor a negyedik keresztes hadjárat során Velence elfoglalta Zadart. A spliti érsek hajókat bérelt a magyar kézen lévő másik dalmáciai város védelmére. Bernát valószínűleg azért tette ezt, mert a magyar uralkodó így rendelte. Erre utal az a tény, hogy az Imre király által letétbe helyezett pénzt használta fel a segítségnyújtás során.⁷³ Hasonló feladatot láthatott el Ugrin érsek 1245-ben, amikor kulcsszerepe volt a Split és Trogir között kötött béke létrejötté során.⁷⁴ A két város és egyházaik harca a 13. század elejére volt visszavezethető, és azokért a területekért zajlott, amelyek a Split és Trogir között feküdtek.⁷⁵ Ez a vita lángolt fel sokadik alkalommal 1244-ben. Mivel az ügy rendezése során Ugrin elsősorban a magyar uralkodó, és nem Split érdekeit tartotta szem előtt, így a béke Trogirnak kedvezett.⁷⁶

A spliti érsekek fontos szerepet játszottak a magyar uralkodók külpolitikájában is. A 12. század utolsó évtizedétől kezdve a spliti érsekségnek fontos szerepe volt a magyar királyok Boszniával kapcsolatos törekvéseiben. A boszniai püspökség valószínűleg az egyházszervezet kezdetei óta a dubrovniki érsekség fennhatósága alatt állt.⁷⁷ 1192-ben azonban Bosznia mellett Hum is a spliti érsekség fennhatósága alá került. Az egyházszervezeti átalakítás minden valószínűség szerint a magyar uralkodók boszniai terveivel állt kapcsolatban, de nem vezetett eredményre, hiszen forrásaink szerint 1195-ben az új boszniai püspök Dubrovnikba utazott, hogy felszenteljék.⁷⁸ Ezután a magyar uralkodók egészen az 1210-as évekig a spliti érsekség fennhatóságának akar-

Kálmán herceg korának művészeti fellendülésére és a zágrábi püspökség helyzetére I. Danko Dujmović – Vjekoslav Jukić: The „Koloman Renaissance” in North Western Croatia – An Unfinished Project. *Starohrvatska prosvjeta*, 37 (2010) 171–182.; Vladimir P. Goss: Bishop Stjepan and Herceg Koloman and the Beginning of the Gothic in Croatia. *Hortus Artium Medievalium*, 13 (2007) 51–63.

⁷³ *Historia Salonitana* 148–149.

⁷⁴ Novak, G.: *Povijest* i.m. 124.

⁷⁵ Nada Klaić: *Trogir u srednjem vijeku*. Trogir, 1985. 127–135.; Ivo Babić: *Prostor između Trogira i Splita*. Trogir, 1984. 72–73.

⁷⁶ Grga Novak: *Povijest Splita I*. Split, 1957. 123–124.

⁷⁷ Gál J.: *A dalmáciai egyházszervezet* i.m. 108–109.

⁷⁸ John Fine: *The Bosnian Church. Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*. London, 2007. 111.

tak érvényt szerezni. Ezt követően azonban már nincs nyoma a forrásokban annak, hogy a magyar királyok lépéseket tettek volna Split érdekében a boszniai egyházzal kapcsolatban.

A spliti érsekek akkor is fontos feladatot láttak el, amikor az uralkodó, a szlavón hercegek, vagy az uralkodó család más tagjai Dalmáciába látogattak. A tenger melléki tartózkodásuk idején Split érseke az uralkodó kíséretét alkotta, fontos részét képezte a királyi hatalom reprezentációjának. Amikor 1200 körül András herceg Dalmáciában tartózkodott, Bernát érsek fontos helyet foglalt el kíséretében. A herceg Trogirba való ünnepélyes bevonulását megörökítette egy ekkor kiadott adománylevele, amelyben Trogir városának és egyházának adományozta a Szent Vitális egyházat.⁷⁹ Az uralkodói ünnepélyes bevonulásokról kevés forrással rendelkezünk a 13. századi Dalmáciából. Emellett az oklevél mellett elsősorban Spalatói Tamás leírását említhetjük meg, amely megörökítette II. András 1217-es spliti tartózkodását és bevonulását a városba. Mindkét eseményen a király a dalmáciai főpapok kíséretében tartózkodott és lépett át a város kapuján. 1200 körül Bernát is jelen volt az eseményen, ám mintegy 17 évvel később éppen abban az időben hunyt el, amikor a magyar király megérkezett Splitbe, így értelem szerűen nem kísérhette be az uralkodót a város falain belülre.⁸⁰ Béla és Kálmán szlavón hercegek dalmáciai látogatása során, 1225-ben és 1226-ben Guncel érsek nevét szintén megtaláljuk a hercegek kíséretében. A fent említett két érsek nevével pedig a Dalmáciában kiállított uralkodói oklevelek tanúi között is találkozhatunk.⁸¹ A spliti érsekek tehát az uralkodói kíséret részei voltak, valahányszor a királyok vagy az uralkodó család tagjai Dalmáciába látogattak.

A spliti érsekek szerepének a megértéséhez érdemes kitérni még a spliti egyház történetének egy olyan epizódjára a 12. század közepéről, amely rámutathat, hogy milyen különleges szerepük volt a dalmáciai egyházfőknek a magyar királyok számára. Gaudius érsek kezdte építeni, majd Absalom választott érsek szentelte fel 1160 körül a mai Kaštel Gomilicában, a Splittől északra fekvő Szent Kozma és Damján egyházat.⁸² Az 1975 és 1977 között zajló régészeti feltárás során, az egyház területén egy *capsella reliquiarum* került elő a következő felirattal:

⁷⁹ A Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia Levéltára, LUCIUS XX-12/XI, fol. 27–28.

⁸⁰ Historia Salonitana 162.

⁸¹ CDC III. 251.

⁸² Farlati, D.: Illyricum i.m. 172., 180.

HIC SVNT RELIQUI/E · SCE MARIE VIR/GINIS SCCS MA/RTIRV ·
COSME · / ET DAMIANI / ET SCI STEFA/NI REGIS.⁸³

Szent István magyar király ereklyéje valószínűleg Gaudius érseken vagy Absalom választott érseken keresztül kerülhetett Dalmáciába. Nem zárható ki, hogy azoknak az ajándékoknak a része lehetett, amelyekről Spalatói Tamás az érsekek királyi udvarban tett látogatásai kapcsán beszámolt. A magyar dinasztikus szentek kultusza az Árpád-korban ugyan Szlavónia és Horvátország területén erőteljesebb volt, de a fenti felirat is arról tanúskodik, hogy igen korán megjelent Dalmáciában is.⁸⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a fent említett Szent István-ereklyén kívül még egy helyen megtalálhatjuk a magyar király kultuszát a spliti érsekség fennhatósága alá tartozó területeken. Kninben Szent István király tiszteletére szenteltek fel egy egyházat, valószínűleg a 12–13. században.⁸⁵

A dinasztikus kultuszok terjesztése az Árpád-ház dalmáciai és horvátországi legitimizálásának és a királyi hatalom szimbolikus kifejezésének is a részét képezte.⁸⁶ Ebben a folyamatban a spliti érsekek, illetve tágabb értelemben véve az egész dalmáciai egyház fontos szerepet töltött be.

Konklúzió

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a vizsgált időszakban a magyar uralkodók legközvetlenebb képviselői a spliti érsekek voltak. A dalmáciai város egyházfői nem pusztán érseki feladatokat láttak el, hanem napi szintű képviseletet jelentettek a magyar királyoknak. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert az 1240-es évek közepéig forrásaink nem utalnak arra,

⁸³ Itt található Szűz Mária, Szent Kozma és Damján mártírok, és Szent István király ereklyéi. L. *Joško Belamarić*: Capsella reliquiarum (1160 g.) iz Sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici. In: *Uő.: Studije iz srednjovjekovne i renesansa umjetnosti na Jadranu*. Split, 2001. 201.

⁸⁴ Szent István szlavóniai és horvátországi kultuszáról az Árpád-korban I. *Tajana Sekelj Ivančan*: Župna crkva ... sancti Stephani regis circa Drauam – prilog tumačenju širenja ugarskoga političkog utjecaja južno od Drave. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 25 (2008) 97–118.

⁸⁵ *Mladen Ančić*: Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38 (1996) 84–85.

⁸⁶ *Sekelj Ivančan, T.*: Župna crkva i.m. 99.

hogy a magyar királyok közvetlenül befolyásolták volna a spliti világi vezetők megválasztását. Ezzel szemben az érsekek szinte kivétel nélkül kötődtek a királyi udvarhoz, és befolyásolhatták a város életének eseményeit. A terület fő udvari hivatalnokai ugyan a szlavón bánok voltak, de ők az 1245 és 1267 közötti időszakot leszámítva nem irányították közvetlenül a dalmát városokat. Nem lehet véletlen az sem, hogy az első ispán, aki Split élére a magyar uralkodó befolyása által került, Ugrin érsek volt, aki 1245-től 1248-ban bekövetkezett haláláig mindkét címet viselte. Ezt követően a szlavón bánok, akik egyben a szlavón hercegi címet is viselték, Split és Trogir ispánjai is lettek.⁸⁷

1248 előtt a dalmáciai városokban tehát az uralkodó legközvetlenebb és legfontosabb képviselője, egyfajta hivatalnoka, a spliti érsek volt. A vizsgált időszakban spliti érsekek kettős szerepet tölthettek be: egyrészt megtartották azokat a funkciókat, amelyek a dalmáciai egyházfőket jellemezték a városokon belül a 10–11. században, másrészt a vizsgált időszak alatt fontos szerepet tölthettek be a magyar uralkodók dalmáciai politikájában és Split diplomáciájában egyaránt. A spliti egyházfőket ebben, képletesen fogalmazva, az uralkodók meghosszabbított jobb kezének, bizonyos értelemben véve hivatalnokának lehet tekinteni. Amellett, hogy az érsekek összekötő kapcsolatot jelentettek a város és a királyi udvar között, a helyi ügyek rendezésében és esetenként az uralkodók külpolitikájában is fontos szerepet tölthettek be. Emellett az uralkodói hatalom reprezentációjában és a dinasztikus szentkultuszok elterjesztésében is kulcsszerepet játszhattak.

⁸⁷ Gutkeled nembeli István szlavón bán és herceg (1248–59), illetve Rátót nembeli Roland szlavón bán és herceg (1261–67) spliti és trogiri ispánok is voltak. L. *Kristó Gy.*: A feudális széttagolódás i.m. 124.

**JUDIT GÁL: „QUI ERAT GRATIOSUS APUT EUM”
THE ROLE OF THE ARCHBISHOPS OF SPLIT
IN THE KINGDOM OF HUNGARY (1113–1248)**

When King Coloman of Hungary seized Split in 1105, the recently crowned king of Croatia and Dalmatia became the overlord of the most important ecclesiastical center of North and Central Dalmatia. The kings of Hungary from the Árpád dynasty paid much attention to the Church in Dalmatia, especially to the archbishopric of Split. During the examined period (1113–1248) the archbishops of the city were almost always either Hungarians or prelates closely connected to the royal court.

This paper investigates the role of the archbishops of Split in the Hungarian royal policy in Dalmatia from 1113 until 1248. This period gives the chance to examine the changes of the archbishopric role within a space of time which can be considered as a relatively single period. The analysis focuses on the activity and role of the archbishops of Split who were related to the kings of Hungary and dukes of Slavonia.

The results of the investigation show that the archbishops had a dual role in Dalmatia during the period. They were not only the leaders of the Church and did not only play an important role in the secular life of Split, but these archbishops were also the most direct representatives of the kings of Hungary in Dalmatia.

Key words Church history, archbishops of Split, Dalmatian Church, royal policy

HARASZTI SZABÓ PÉTER

Harmincadbérlek, harmincadispánok, ispánok

A HARMINCADVÁM SZEDÉSE MAGYARORSZÁGON A 14. SZÁZAD ELSŐ FELÉIG

A HARMINCADVÁM MÁR az Árpád-korban olyan királynéi jövedelem volt, amely a külföldről behozott árukra kivetett értékvám, ám nem határvám volt, ahogy arra Weisz Boglárka kutatásai rávilágítottak.¹ Jelen tanulmány elsősorban kérdéseket és új szempontokat kíván felvetni a harmincad szedését végző intézményre, s az erre vonatkozó csekély számú információt tekinti át. A vám szedését felügyelő és azért felelős intézmény vezetője, a harmincadispán csupán az 1360-as években tűnik fel ezzel a megnevezéssel a forrásokban,² így nélkülözhetetlen az Árpád–kori és a 14. század eleji előzmények áttekintése is.

Ezzel a vámtípussal a kutatás immár több, mint egy évszázada foglalkozik, s ez idő alatt több elképzelés is született arról, hogy kik és milyen szervezetben szedték ezt, a harmincadispánok megjelenése előtt. 1908-ban Eckhart Ferenc a királyi adózással foglalkozó munkájában a harmincadok kapcsán bérleti rendszert mutatott ki.³ Akadémiai székfoglalójában Domanovszky Sándor két lehetőséget vetett fel. Egyrészt azt, hogy a vámszedő és a harmincados egy és ugyanazon személy is lehetett.⁴ Más-

¹ Weisz Boglárka: Az Árpád-kori harmincadvám. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. (Szerk. Juan Caballo – C. Tóth Norbert). 2011. 275.

² Draskóczy István: „Harmincadvám.” KMTL 255.

³ Eckhart Ferenc: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908. 105.

⁴ Domanovszky Sándor: A harmincadvám eredete: székfoglaló értekezés. Bp., 1916. 47.

részt, hogy II. András (1205–1235) a johannita és templomos lovagokon keresztül szedhette be ezeket a királynéi jövedelmeket, melyekkel egyébként maga az uralkodó is szabadon rendelkezhetett.⁵ Domanovszky arra alapozta ezt az elképzelést, hogy II. András a leánya, Jolánta hozományának részeként lekötött harmincadok (1500 márka értékben) törlesztésére kötelezettséget vállalt, s beszédését a johannitákra és a templomosokra bízta.⁶ Első felvetésére a későbbiekben részletesebben kitérek. Az említett lovagrendek közreműködésével kapcsolatban pedig meg kell jegyezni, hogy az oklevél Jolánta jövendőbeli férjének, Jakab aragón királynak ad jogot arra, hogy Bertalan pécsi püspökre, valamint a johannita és a templomos mesterekre bízassa a hozomány e részének beszédését.⁷ A király döntését az indokolhatta, hogy Bertalan püspök volt, aki a házasságot tető alá hozta,⁸ valamint egy egyházi személy és a nyugaton is elismert lovagrendek vezetői elfogadhatóbbak lehettek az aragón királynak, mint a hazai vámszedők. Továbbá ki kell emelnünk II. András nagymértékű bizalmát a johanniták iránt, mely már az 1210-es évek óta kiolvasható a forrásokból.⁹ A johannita és templomos rendházak ekkori elhelyezkedése¹⁰ azonban nem fedi le a 13. század

⁵ Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik: a királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp., 2005. 84.

⁶ Domanovszky S.: A harminczadvám i. m. 47.

⁷ „*Preterea damus et concedimus prefato J. illustri regi Aragonum liberam facultatem committendi provisionem, procuracionem, ac, obligationem dicte tricesime venerabili patri predicto B. episcopo Quinqueecclesiensi ac magistris domorum hospitalis et templi de Hungaria, ita dumtaxat, quod quicquid per ipsum regem vel per eius procuratores super hoc ordinatum fuerit...*” *Thallóczy Lajos*: Árpádházi Jolán, Aragon királynéja: egy oklevél-melléklettel. *Századok*, 31 (1897) 584.

⁸ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Bp., 1899. II. 128.

⁹ II. András bizalmát a Szentföldön tett szolgálataikkal nyerhették el 1217-ben. CD III/1. 233–238.

¹⁰ Pl. Galgócon és Zágrábban nem volt a rendnek rendháza, ahogy a teljes északkeleti országrészben sem. A győri ház felállításának ideje is kérdéses. Tagadhatatlan ugyanakkor az esztergomi *praeceptorium*, és a 13. század második felében már a győri léte is. *Hunyadi Zsolt*: Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam... A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. *Aetas*, 17 (2002) 60–63. A templomosoknak Esztergomban és Dubicán volt rendházuk a kérdéses állomások közül. *Stossek Balázs*: A templomosok Magyarországon. In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékek. (Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József).

elején, vagy akár a későbbiekben valószínűsíthető harmincadállomások helyét.¹¹ Ezek alapján viszont feltételezhetjük azt is, hogy következetes királyi döntésen alapuló állandó és különálló harmincadszedő intézmény nem volt a vám megjelenése idején.

Hóman Bálint szerint, bár nincsenek erre utaló forráshelyek, már I. Károly (1310–1342) korában is fennállott a harmincadispáni tisztség, s e vámok kezelése a már meglévő bérleti rendszerben került az ő hatáskörükbe.¹²

Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 187–188. A két lovagrend együttműködése nagyjából lefedte a harmincadállomásokat ebben az időben, így egyszeri együttes szereplésük is afelé mutat, hogy ideiglenes megoldásról van szó II. András részéről. Továbbá, hogy különálló intézmény még nem épülhetett rá a harmincadokra.

¹¹ Az Árpád-korban kimutatható harmincadállomásokat Weisz Boglárka gyűjtötte össze. E szerint Dubica, Zágráb, Győr, Galgóc, Esztergom és Kassa volt harmincadszedő hely a 13. században. *Weisz B.: Harmincadvám i. m. 272.* Ehhez kapcsolódhatott a 14. század első felében Nagyszombat és Buda. *Weisz B.: Harmincadvám i. m. 270–271.* Draskóczy István ugyanakkor az 1355. évi sárosi vámjegyzékben szereplő bártfai harmincadot is Károlykorinak tekinti, melyet utóbb Weisz Boglárka is elfogadott. *Draskóczy István: Sáros megye vámhelyei a 14. században.* In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére (Szerk. Csukovits Enikő).* Bp., 1998. 58. Vö. *Weisz Boglárka: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében.* Bp., 2013. 70. Arra vonatkozóan azonban, hogy a dubicai harmincad hogyan került a Babonicsok kezébe, noha a királyok ezt a vámfajtát nem adományozták el, egyelőre nehéz válaszolni. Dubica megyét ugyanis Béla herceg 1269 előtt adta a templomosoknak, cserébe Gecske megyéért és Zengg városáért. Alsó–szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. (Szerk. Thallóczy Lajos – Horváth Sándor). Bp., 1912. 167. A rend feloszlása után a johanniták kezébe került. A Babonicsok birtokosztályakor ugyanakkor Ágoston zágrábi püspök nevezi jogos harmincadnak a dubicait, amelyet János báznak ítél. AOKL III. 750. sz. Arra vonatkozó adatot egyelőre nem találtunk, hogy a templomosok vagy a johanniták valaha is birtokolták volna a dubicai harmincadot, így könnyen lehet, hogy hasonlóan más tartományurak „politikájához”, a Babonicsok is kihasználták a királyi hatalom gyengeségét, és rátették a kezüket a harmincadra. Kérdés azonban, hogy ebben az esetben a zágrábi püspök miért tekintette volna jogosnak a harmincadot, s hagyta meg azt a Babonicsok kezén? Elképzelhető, hogy ahogy a későbbiekben, ekkor is a bán hatáskörébe tartoztak a szlavóniai harmincadok, amelyet Babonics János, szlavón báni mivoltában kezelhetett volna 1314-ben. *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* Bp., 1996. I. 16. A Dubicán szedett jogos harmincad ügyében azonban további, alapos vizsgálatok szükségesek.

¹² *Hóman Bálint: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában.* Bp., 1921. 240.

A későbbiekben Pach Zsigmond Pál¹³ és Weisz Boglárka foglalkozott részletesen a témával. Ők is, akár csak Eckhart Ferenc, a harmincadok bérebe adását mutatták ki a forrásokból. Az eddigi felvetések közül egyedül erre van konkrét adatunk, méghozzá az 1260-as évekből, tehát a vizsgált időszak közepéről. Ez segítségünkre lehet abból a szempontból, hogy a korszak közepéig tartó fejlődési periódust össze lehet vetni a bérletről szóló adat utáni időszak okleveles emlékeivel, így a bérlet kérdését és más lehetőségeket is meg lehet vizsgálni. A bérlet létéről egy oklevélpárból értesülünk. Az első oklevél ugyan még nem szól a harmincad bérletéről, de a másiktól nyilvánvaló annak léte. IV. Béla (1235–1270) 1265. évi okleveléből értesülünk arról, hogy Henel egykori kamaraispán fiai nagy összeggel tartoztak a királyi kincstárnak a kamara irányításából kifolyólag.¹⁴ Fizetési kötelezettségüket azonban nem teljesítették az uralkodó felé, amiért vagyonukkal feleltek. A Henel fiak birtokában lévő – és tartozásuk miatt a királyra háramló – Komárom várát pedig az uralkodó az összeg fejében örökjogon eladta Walter kamaraispánnak, Komárom faluval együtt.¹⁵ Legközelebb 1268-ban hallunk az ügyről. Az erről szóló oklevélből már jobban megismerjük a részleteket is. Eszerint már 1265-ben is a harmincadbérlet körül bonyolódott az ügy.¹⁶ Megtudjuk, hogy a harmincadbérlelésből fakadó tartozásuk fejében került Komárom a királyi családhoz, onnan pedig Walterhez. Mindezek előtt azonban az oklevél egy figyelmeztetést tartalmaz valamennyi kamara,- és harmincadbérelő számára,¹⁷

¹³ Pach Zsigmond Pál azonban a harmincad bevezetését és bérbeadását ahhoz az Ampod fia Déneshez köti, aki tárnokmesterként szolgált II. Andrászt a *novae institutiones* idején. Pach Zsigmond Pál: „A harmincadvám eredete”. Bp., 1990. 38.

¹⁴ „... pro magna summa pecunie, ex administratione camere fisco Regio debite...” Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. (Ed. Fernandus Knauz – Ludovicus Dedek Crescens – Gabriel Dreska – Geysa Érszegi – Andreas Hegedűs – Tiburcius Neumann – Cornelius Szovák – Stephanus Tringli). I–IV, Strigonii–Budapestini, 1874–1999. I. 521. (A továbbiakban MES)

¹⁵ MES I. 520–521.

¹⁶ Weisz B.: A harmincadvám i. m. 277.

¹⁷ „Eorum, qui Regiam conducunt Cameram, vel pocius pro redivibus Camere Regie certam pecunie quantitatem se soluturus constituunt, obligant et promittunt, necnon conductores tricesime, seu emtores reddituum tricesime pro tempore si non attenderint, quod promiserunt, vel non exolverint, quod debuerunt, sive nobis racione Camere, sive domine Regine, karissime consorti nostre, racione tricesime, bona omnia, mobilia et immobilia et se movencia, Iure Regio

hogy súlyos szankciókra számíthatnak, amennyiben vállalt kötelezettségeiket nem teljesítik.¹⁸ Az oklevél tanúsága szerint a Henel fiak valamennyit már visszafizettek tartozásukból, noha az még így is 800 ezüst márkára rúgott. Weisz Boglárka szerint az 1268-as oklevél kibocsátására azért volt szükség, mert valamikor 1265 és 1268 között a Henel fiak megkísérelték visszaszerezni Komáromot, ám nem jártak sikerrel és a király példát kívánt statuálni, hogy a későbbiekben hasonló eset ne fordulhasson elő.¹⁹ 1268-ban tehát már általánosságban szóltak a harmincadbérletről, ugyanakkor Wluen, Nekkul és Oltmannus után nem említenek 1265-ben, vagy 1268-ban is működő bérlet.²⁰ A harmincadot viszont egyes számban említi az oklevél, ami miatt felvethető, hogy 1265 előtt az országos harmincadok bérbé adása történt meg. Már csak azért is lehetséges ez, mert nem említik, hogy mely harmincadállomás jövedelmeiről van szó. Fentebb már említettem azt az 1235. évi adatot, mely szerint II. András a teljes országos harmincad jövedelmet kötötte le Jolánta lánya hozományára egy részeként, amelyet akkor 1500 ezüst márkára taksált.²¹ Később, 1276-ban pedig IV. László (1272–1290) a veszprémi püspöknek járó stipendiumot a saját győri harmincadából (vagy máshonnan, ha a püspök úgy kívánja) rendelte kifizetni a püspöknek, annak királynéi kancellársága miatt, és ezt a jövedelmet 500 márkában határozta meg.²² Ladomér esztergomi érsek egyik 1288. évi oklevele ugyanakkor arról szól, hogy nem sokkal ko-

occupantur, et nisi celeri satisfaccione sibi providerint, distrahuntur pro modo et mensura debite quantitatis, emptoribus propter auctoritatem Regiam contra quoslibet premunitis.” MES I. 551.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Weisz B.: A harmincadvám i. m. 277.

²⁰ Adta volna magát a lehetőség, hogy a tartozás fejében Walterre szállt Komárommal együtt esetleg Walter legyen az új harmincadbérlet is. Elképzelhető azonban, hogy IV. Béla nem akarta, hogy egy kamaraispán a harmincadokat is kibérelje, tekintve, hogy Walter feltehetően 1264–1276 között végig kamaraispán volt. Weisz Boglárka: Kamaraispánok az Árpád-korban. *Turul*, 83 (2010) 85. Az oklevélből pedig semmit nem tudunk meg a harmincadok további sorsáról.

²¹ „*Dicta quaeque tricesima singulis annis pro mille et quingentis marcis in solutionem deputabitur...*” Thallóczy L.: Árpádházi Jolán i. m. 584., IX. Gergely pápa oklevele erről a tárgyról 1235. aug. 9-én: *Augustin Theiner: Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia I–II. Romae, 1859–1860. I. 228. sz.*

²² „*... ipsam cancellariam reginalem cum praedicto quingentarum marcarum stipendio annuo de tricesima nostra, nominatim Jauriensi, solvendo, vel aliunde undecumque acceptare voluerit de redditibus reginalibus...*” *Gutheil Jenő: Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi*

rábban IV. László megfosztotta feleségét a neki járó harmincad jövedelemtől, amely 1200 ezüst márkányi összeget tett ki. Ez a bevétel, az oklevél tanúsága szerint a harmincad bérbe adásából származott.²³ Az, hogy 1268-ban egyetlen harmincad bérbe adásáról beszél a király, jelentheti tehát az országos harmincad bérbe adását, amit az eddig ismert 13. századi harmincad bevételek összegének összevetése is alátámaszt. Tehát ellentétben a kamarákkal, melyek mindegyike fölé külön kamaraispánt rendelt az uralkodó, a harmincadok szedése kapcsán indokoltnak tartotta egyetlen személyt (vagy 1235-ben egy csoportot) állítani valamennyi harmincadállomás fölé. Elképzelhető, hogy erre csak bizonyos esetekben lehetett szükség, így 1235-ben, amikor II. András lánya házasodni készült, vagy 1265 előtt valamivel, amikor IV. Béla és István ifjabb király viszonya kezdett feszültté válni, s az idősebb királynak szüksége lehetett egyetlen, harmincadokat beszedő közege. Feltehetjük azonban a kérdést, hogy amennyiben IV. Béla 1268-ban a későbbi harmincadbérelőket intette óvatosságra, akkor milyen harmincadbérelőkkal találkozunk ezt követően? Nem kevésbé lényeges, hogy korábról milyen adataink vannak e bérlők létére? Bár az 1268-as oklevélben foglaltak arra engednek következtetni, hogy gyakran adták bérbe a harmincadokat, sem 1265/1268 előtt, sem pedig azután, nem találkozunk konkrétan megnevezett harmincadbérelővel. Nem indokolatlan tehát a problémafelvetés, hogy mit tudunk a harmincad szervezetről, illetve e jövedelmek beszedésének koordinálásáról.

A harmincadok szervezete és a harmincadosok

Ladomér érsek 1288. évi oklevele ebből a szempontból is rendkívül fontos irat. Ebből ugyanis nem csak a harmincadbevételek minimális nagyságáról szerzünk tudomást, de arról is, hogy azokat korábban bérbe adták.²⁴ Ebből azonban további kérdések következnek.

érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). (Kiadásra előkészítette: Kredics László. Szerk. Érszegi Géza – Solymosi László). Veszprém, 2007. 66.

²³ „*Et cum primum ipsam dominam reginam in quodam telonio, quod reginalis tricesima vulgariter est vocatum, mille et ducentis marcis fini argenti locato, quadam spoliasset in parte, novissimis hiis diebus destituit et privavit toto...*” Karácsony János: A mérges vipera és az antimoniális. Korkép Kun László idejéből. *Századok*, 44. (1910) 5.

²⁴ L. A 23. lábjegyzetet.

A királynéi harmincad bérbe adása felveti azt a kérdést, hogy a királyné és környezete milyen szinten szólhattak bele annak szedésébe?²⁵ Zsoldos Attila kutatásai nyomán kijelenthető, hogy, akár csak a királynak, a magyar királynéknak is voltak különféle adó- és vámbevételei. Ezt mutatja IV. Béla felesége, Mária királyné vámosainak az említése, akik Zilahon szedtek vámot az úrnő számára.²⁶ Ugyanígy értesülünk a királynénak járó adókról is.²⁷ Valószínűleg őt illették meg a magyarországi izmaeliták adói is.²⁸ A királynéi udvarszervezet a királyi mintájára jött létre, s annak változásait is követte. A királyi bevételek legfőbb kezelője a tárnokmester volt, így nem lehetetlen, hogy a királynéi tárnokmester kezelte azokat a bevételeket, amelyek a király feleségét illették. Arra vonatkozó adatot szintén találunk, hogy egy királynéi tárnok pénzügyeket illetően intézkedik.²⁹ Ha a harmincadokat tekintjük át ebből a nézőpontból, akkor a 13–14. századi említések is vegyesek. A források királyi és királynéi harmincadról és harmincadosokról is beszélnek.³⁰ Kétségtelen, hogy királynéi jövedelemről van szó, azonban ezt az uralkodó gyakran tekintette sajátjának, így külön királyi és királynéi harmincadról nagy valószínűséggel nem beszélhetünk, csupán terminológiai eltéréssel lehet dolgunk. Az 1298. évi 24. tc. szerint a király nevezhette ki a királyné udvartartásának

²⁵ Érdekes kérdés továbbá, hogy a bérlet ebben az esetben mikor történhetett. IV. László és Erzsébet egyébként sem szívélyes kapcsolata 1286-ban romlott meg ismét. IV. Honorius pápa 1287-es oklevele a királynét már fogságban lévőnek mondja. *Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyai* i. m. 59. Az eseményeket Ladomér érsek is leírja a már említett 1288-as oklevélben, amikor a királyné már szabad volt. Jelentősebb esemény, ami miatt a király (avagy a királyné) a bérbe adás mellett dönthetett 1286 körül, a kun Éduával folytatott viszonya lehetett.

²⁶ III. Béla felesége e vám évi jövedelmének 1/5 részét adományozta a meszesi Szent Margit monostornak. *Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyai* i. m. 83.

²⁷ *Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyai* i. m. 81.

²⁸ Ez azonban nem lehetett hosszú életű. *Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyai* i. m. 82.

²⁹ *Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyai* i. m. 64.

³⁰ Pl. 1289-ben az esztergomi királynéi harmincadról ír Ladomér érsek. MES II. 252. 1318-ban, amikor I. Károly megerősíti a zágrábi káptalan vámszedési jogát, azt a királynéi harmincadok kizárásával teszi. CDC VIII. 503. Ugyanakkor I. Károly 1311-ben és 1336-ban is királyi harmincadokról tesz említést. *Regesta diplomatica necnon epistolaria Slovaciae. I–II.* (Ed. Vincent Sedlák). Bratislavae, 1980–1987. (a továbbiakban Reg. Slov.). I. 392., Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból I. (Szerk. Wenzel Gusztáv). Bp., 1874. (a továbbiakban Diplomaczia) 343–345. További adatokat l. a tanulmány vonatkozó részeinél.

vezetőit is,³¹ így közvetett befolyása ezúton is érvényesülhetett a harmincadosok, tágabb értelemben, a királynéi jövedelmek beszédese terén. Nehéz eldönteni azonban, hogy pontosan mit is takart a királynéi harmincados megnevezés. 1291-ben III. András (1290–1301) utasította valamennyi vámosát és harmincadosát a soproniak vámmmentességének betartására.³² Ugyanakkor 1341-ben Erzsébet királyné utasította saját sárvári harmincadosait a sárváriak harmincad-mentességének betartására.³³ Úgy tűnik tehát, hogy mindkét koronás főnek volt beleszólása ebbe az ügybe, noha Erzsébet királyné esetében számolnunk kell a királyné „nehéz” természetével is.³⁴ Itt tehát teljesen egyértelmű következtetést nem lehet levonni a források csekély száma és azok kétértelmősége miatt. Tekintve azonban, hogy a fentebb ismertetett 1265/1268-as oklevélpárból a király jelentős befolyását lehet kiolvasni, valamint, hogy a királyi vár- és birtokszervezet valóban országos szervezet, s mint ilyen, a különféle jövedelmek beszédésére alkalmasabb közeg volt, az uralkodó döntése nagyobb súllyal eshetett a latba a királyné pénzügyi és egyéb gazdasági jellegű „befektetései” és ügyei terén is.³⁵

³¹ „Statuimus etiam, quod domina regina Hungariae dignitatis culmine gaudere possit, curia sua dignitatibus et honore in personis Hungarorum nobilium, non vero alienigenarum solemnibus, sicut debet, ordinetur, et ut curia eiusdem dominae reginae decentius gubernetur, quosdam electos a domino rege barones ipsa domina regina habere teneatur.” Supplementum ad vestigia comitorum apud Hungaros ab exordio regni eorum Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum I. (Ed. Martinus Georgius Kovachich). Buda, 1798. 120.

³² Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891. II. 25. (A továbbiakban HO)

³³ DL 3360.

³⁴ Szende László: Piast Erzsébet és udvara (1320–1380). Bp., 2007. (PhD disszertáció) 9–10.

³⁵ 1287. december 6-án azonban Ladomér érsek levelet írt Péter erdélyi püspöknek, melyben felszólította, hogy segítse a királyné officialisait jövedelmeinek behajtásában. „... dominae Elisabeth, dei gratia illustris reginae Hungariae iustitia manifestat, neque aliquid, quod venustis eius moribus et eximiis actibus, immo verius venerabilis vitae passionibus valeat imputari, amicitiam vestram duximus affectuosis requirendam, auctoritate sedis apostolicae paternitati vestrae confidenter cum reverentia imponentes, quatenus census et tributa eidem dominae reginae provenientia in districtu de Bezterce, tam in capite quam in membris pertinentibus ad eosdem et iura omnia ac tributa, monitione, praemissa et inductione paternali praehabita, officialibus eiusdem dominae reginae latoribus praesentium procurare velitis integraliter cum diligentia paternali...” Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–IV. (Ed. Franz Zimmermann – Carl Werner). Hermannstadt, 1892–1937. I. 157.

A kérdés azonban továbbra is adott. Milyen keretek között szedték ezt a jövedelemforrást az Anjou–kor közepéig? A harmincadok szedésével és felügyeletével megbízott harmincadispán csupán 1362-ben tűnik fel először konkrétan, vagyis a később is használt megnevezéssel a forrásokban Szerecsen Jakab mester személyében.³⁶ Az ez előtti időszakból fennmaradt kamarabérleti szerződések sem tartalmaznak semmi olyan információt, amiből a harmincadoknak a kamarák hatáskörébe való tartozását sejtethetnénk.³⁷ Ezek az oklevelek csupán azt közlik, hogy a harmincadokat is abban a pénzben kell szedni, mint amilyeneket a kamarák kibocsátanak.³⁸ A királyné официálisai tekintetében, mint láttuk, a források nem adnak egyértelmű tájékoztatást a kérdésben. Felülről, a hatalmi szféra felől tehát nem jutunk közelebb a megoldáshoz, így érdekesebb alulról, a szolgálat felől közelíteni a kérdéshez, s megnézni a szolgálattevők kapcsolataira és státusára vonatkozó adatokat.

A harmincadot szedő személyeket magyarul a harmincados szóval szokás jelölni, latinul azonban a fogalom nem ennyire következetes. 1230 és 1343 között, eddigi ismereteink szerint mindössze nyolc esetben említik őket. Megnevezésük két külön fogalommal történik. A harmincadosokra nyolc esetből hatszor a *tricesimarius* kifejezést alkalmazzák a források,³⁹ míg két-

³⁶ Hóman B.: A Magyar Királyság pénzügyei i. m. 279.

³⁷ 1335. március 26. A körmöci kamara bérbe adása: DRH I. 85–89. 1336. március 25. Az erdélyi kamara bérbe adása: DRH I. 90–94., 1338. március 29. A szomolnoki és körmöci kamara bérbe adása: DRH I. 95–102. (ebben az esetben ráadásul a király ismét a saját harmincadairól beszél: *tricesimas nostras*), 1342. február 2. A pécsi és szerémi kamara bérbe adása: DRH I. 107–115., 1342. február 2. A körmöci kamara bérbe adása: DRH I. 116–117. Nem maradt fenn a bérleti szerződése a Szomolnoki kamara 1330. évi bérbe adásának, csupán a tényről értesülünk a király Ung megyének küldött 1330. március 21-i okleveléből, amely elsősorban a pénzverésről rendelkezik. Hóman B.: A Magyar Királyság pénzügyei i. m. 258–259. Vö. Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok*, 124 (1990) 37. Továbbá 1331-ben Hypolit árvai várnagy volt a körmöci kamaraispán. *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 45.

³⁸ 1338. március 29. *Nos autem promittentes assumpsimus universas nostras collectas regales et reginales per totum regnum nostrum specialiter tributa nostra et tricesimas nostras exigere facere et recipere cum eisdem*. DRH I. 98. Ugyanezen szavakkal szól a harmincadokról az 1342. február 2-i kamarabérleti szerződés a pécs-szerémi kamara bérbe adása kapcsán. DRH I. 114.

³⁹ 1230: *tricesimariis* Wenzel I. 270–271. 1289. szeptember 15. *Tricesimarios domine Regine* MES II. 252., 1291. szeptember 24. „... suis universis tributariis, seu tricesimariis in regno suo constitutis...” HO II. 25., 1323. május 22. *Andreas... tricesimarius per Hungariam* DL 30611.,

szer a *tricesimator*-t. A 13. században a *tricesimarius* az egyedül használatos kifejezés, míg 1343-ig is csupán kétszer alkalmazzák a *tricesimator*-t (úgy tűnik, hogy ekkor állandósul ez a megnevezés).⁴⁰ Feltehető tehát, hogy egy, az Anjou-kor első felében kibontakozó változásról van szó. Érdekes, hogy a ritkábban alkalmazott *tricesimator* lesz majd az Anjou-kor közepétől a harmincadispánokra, tehát egy felettes hivatalos személyre használatos megnevezés,⁴¹ míg a *tricesimarius* kifejezés eltűnik.⁴² Áruklodó azonban, hogy kikkel említik együtt őket az oklevelek.

Az Árpád-kori előzményektől kiindulva elmondhatjuk, hogy ebből a szempontból fontos egy 1230-as, Béla herceg nevére hamisított kiváltságlevél.⁴³ Ebben Béla herceg megerősíti a heiligenkreuzi monostornak apja, II. András és testvére, Kálmán herceg által tett kiváltságait. Ez többek között

1331. január 11. *Nicolai tricesimarii* DF 269949., 1341. február 17. *universis tricesimariis nostris* DL 3360.

⁴⁰ 1324. május 22. „... *voluerint, nullum tributum, vel tricesimam tributario, vel tricesimatori dare teneantur.*” CD VIII/2. 514–517. Egy eset kapcsán többszöri említés: 1343. július 2. „... *predictis tricesimam vel tributum tricesimatori solvere sint...*” Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. (Ed. Johannes Baptist Tkalčić et alii). I – XIV Zagrabiae, 1840–1933. (A továbbiakban Tkalčić), I. 188. sz. Július 4.: „... *non accipitur tricesima nec tributum per tricesimatores...*” Tkalčić I. 166–167. (189. sz.), augusztus 2.: „... *tricesimatores domine...*” Tkalčić I. 190. sz.

⁴¹ Többnyire *tricesimator regni* alakban. Pl. 1365. április 26. „... *Magistro Saracheno, Comiti Camerarum salium partis Transilvaniae, ac Tricesimatori Regni sui...*” DF 238827.

⁴² A *tricesimator* helyett sokszor egyszerűen csak a harmincadok ispánjáról, *comes tricesimarum*-ról szólnak az oklevelek ezután. 1430: CD X/8. 630. 1439. aug. 15. *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I–II. Sopron, 1921–1943. I/3. 186. (A továbbiakban Házi) stb.

⁴³ Apja, II. András erre vonatkozó kiváltságát, s annak utóéletét az oklevelekből jól ki lehet olvasni. 1217. évi oklevél, valamint egy másik, Szentpétery Imre szerint feltehetően 1222-ben, de az 1217. évi oklevél alapján készült irat őrizte meg a heiligenkreuzi monostor mondott népeinek kiváltságait, amelyből valószínűleg az 1230. évit is hamisították. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–IV. (Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván). Bp., 1923–1987. I. 333. sz. (A továbbiakban RA). 1229-ben újabb hamis oklevél szól e kiváltságokról. Wenzel I. 261–262. 1217-ben ugyanakkor II. András külön parancsot is intézett a mindenkori mosoni ispánhoz és udvarispánjaihoz, hogy a fentebb nevezett Moson megyei heiligenkreuzi apátsági népeket védelmezzék minden adó és vámszedéssel szemben. Urkundenbuch des Burgenlandes und angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Herausgegeben in Auftrage der Burgenländischen Landesregierung. I–IV. (Ed. Hans Wagner). Graz–Köln, 1955–1999. I. 102, 103. sz. (A továbbiakban UB).

a Moson megyei Legénytő és Királyudvar birtokok adományáról, valamint bizonyos adók alóli mentesség és 3000 kocka só adományáról szolt. Mindezen kívül azonban áruik importja és exportja kapcsán is mentesíti őket a vámfizetés alól. Az oklevél megfogalmazása szerint egyetlen bíró, a nádor, a mosoni ispán, és az ő udvarispánja se merjen ítékezni a mondott népek felett.⁴⁴ Tétélesen a harmincad-mentességet nem említi az oklevél, csupán azt, hogy minden vámos, pénzváltó, harmincados és sótiszt alól mentesüljenek áruik szállítása közben.⁴⁵ II. András 1217. évi oklevele még csak a vámosok alól mentesíti őket,⁴⁶ de 1230-ban a harmincadosok említése mutatja, hogy a hamisítás célja a harmincad-mentesség biztosítása volt, amelynek érdekében valószínűleg minden olyan közeget megemlítettek, akinek köze lehetett a vámszedéshez és a harmincadoláshoz. Pach Zsigmond Pál épp a varasdiak hamis, 1209-es harmincad-mentessége kapcsán írt arról, hogy a vámmentesség megszerzése után, amikor II. András korában már megjelent a harmincadvám is, szükségessé vált a városok számára ez alól is mentességet szerezni. Ez indokolhatta a hamisítást.⁴⁷ Felettes eljáró szervként pedig 1230-ban egyedül a nádort, valamint a mosoni ispánt és helyettesét nevezték meg. A nádor – tekintve, hogy gazdasági szerepét ekkor már jórészt elveszítette, s azok előbb az udvarbíróhoz,⁴⁸ majd a tárnokmesterhez kerültek⁴⁹ – kevésbé jöhet szóba az oklevélben említett gazdasági kedvezmények kapcsán. Annál nagyobb a jelentősége a mosoni ispán és udvarispánja említésének. A harmincadosok ugyanis olyan személyek között

⁴⁴ „Pronuntiantes etiam cum auctoritate regia omnibus in regno nostro constitutis atque firmiter precipientes, ut nullus iudex, nec Palatinus, nec Comes Musuniensis, vel curialis comes eosdem fratres vel populum iamdicte ecclesie pro predictis terris atque libertatibus eos determinare vel preter nos iudicare audeat.” UB I. 128–129. Az oklevél kapcsán Pach Zsigmond Pál harmincad-mentességet feltételezett, melyet magunk is elfogadhatónak tartunk. Pach Zs. P.: A harmincadvám eredete i. m. 36.

⁴⁵ „Volumus quoque eos liberos in portibus, in pontibus, et in omnibus locis regni nostri sive importando sua, sive exportando nostra donaria, videlicet sales, pisces, frumenta, vinum, caseos, lanam, pannos, agnos, animalia, seu quelibet alia ab omnibus tributariis, monetariis, tricesimariis, salinariis et ab omnibus exactoribus illesos permanere” Wenzel I. 271.

⁴⁶ CD III/1. 207–208.

⁴⁷ Pach Zs. P.: A harmincadvám eredete i. m. 34–35.

⁴⁸ Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp., 1976. 52.

⁴⁹ Hóman B.: A Magyar Királyság pénzügyei i. m. 34–35.

kerültek felsorolásra, akik viszont az ispánhoz köthetőek.⁵⁰ Az a tény, hogy külön nem említik a harmincad-mentességet, de a harmincadosokat mégis szükségesnek tartják megemlíteni, illetve hogy az ispán officialisai között sorolják fel őket, feltűnő. A vámosok és a harmincadosok közötti párhuzam figyelhető meg III. András egyik oklevelében is. 1291-ben országosan mentesítette a soproniakat a vámok fizetése alól, és erre intette *suis universis tributariis seu tricesimariis in regno suo*.⁵¹ Vagyis itt is párhuzamba állította a vámosokat a harmincadosokkal, így felvethető a két közeg státuszában bizonyos fokú azonosság.

Hasonló kapcsolat figyelhető meg a vámok és a harmincadok kapcsán is. Vasvár 1279-ben kapott kiváltságlevelet IV. Lászlótól, amelyben az áll, hogy saját áruikkal szabadon kereskedhetnek, sehol az országban nem kötelesek harmincadot fizetni, a külföldről behozott áruk után viszont ugyanúgy kell harmincadot fizetniük, mint bárki másnak az országban. Az oklevél elején azt olvassuk, hogy szabadságaikat a bírakkal, különösen pedig a vasvári ispán bíróságával és bírászkodásával szemben érvényesíthetik.⁵² Noha az oklevél első sorban jogi kiváltságaikról szól, gazdasági privilégiumaik tekintetében is a vasi ispánt nevesíti egyedül. Tehát amennyiben a külföldről behozott áruk

⁵⁰ *Szekfű Gyula*: Serviensek és familiarisok: vázlat a középkori magyar alkotmány-, és közigazgatás történetéből. Bp., 1912. 96., 106. *Paulinyi Oszkár*: A sóregále kialakulása Magyarországon. *Századok*, 58 (1924) 634–636. Az erdélyi sóaknák valamint a só szállítása és kereskedelme terén ugyanakkor a szatmári kamaraispánnak is volt ráhatása. Vö. *Weisz Boglárka*: A szatmári kamara története a 14. század közepéig. In: *Az Ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században.* (Szerk. Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert). Nyíregyháza, 2012. 76.

⁵¹ „*Cum cives nostri Supronienses, prout cives nostri Albenses in locis tributorum nullum tributum, sed neque ordinarium solvere teneantur.*” HO II. 24–25. Székesfehérvár ismert kiváltsági azonban csak vámmentességről szólnak. „... *prefatus Bela rex ipsis civibus et hospitibus civitatis Albensis inter cetera hanc libertatem graciosè concessisset quod ipsi nec in toto regno, nec in aliquo porta confini tributum alicui solvere teneantur...*” *Zsoldos Attila – Neumann Tibor*: Székesfehérvár középkori kiváltságai. Székesfehérvár, 2010. 12.

⁵² „*a Judicio et Jurisdiccione dominorum Judicum et specialiter comitis Castri Ferrei*” HO V. 60–62. Ugyan csak a vámra kiterjedően, de hasonló kiváltsággal bírt a vasvári káptalan is. 1283-ban kaptak vámmentességet a Rába és a Mákfő folyó hídján át történő közlekedésre, s ennek betartására intette a király a vasi ispánt, az alispánt, a vasvári várnagyot és a várjobbágyokat is. *Weisz B.*: A királyketteje i. m. 427–428.

esetében mentességük nem él, úgy a vasi ispán hatásköre is megmaradhatott vámosain keresztül.⁵³

Némiképp eltérő a helyzet az Esztergom kapcsán, 1289-ben említett harminccaddal. Ekkor Ladomér esztergomi érsek azzal a panasszal fordult a budai polgárokhoz, hogy a Dunán Regensburg, Bécs vagy más német város felől jövő kereskedők a királynénak járó harmincad és a káptalannak járó vám megfizetése nélkül kerülnek ki Esztergomot, és egyenesen Budára tartanak. Az érsek tiltakozott ez ellen, és arra intette a polgárokat, hogy az ilyen kereskedőket ne engedjék be a városba. Kérése azonban nem talált megértő fülekre, így *interdictum* alá vonta a várost és kiközösítette a polgárokat. Ezen elhatározását csupán a budai városi tanács tekintélyes tagjainak közös „canossa járása” tudta megmásítani,⁵⁴ valamint az az ígéret, hogy többé nem engednek be olyan kereskedőt városukba, aki a köteles vámot és harmincadot nem fizetette meg Esztergomban.⁵⁵ Már önmagában furcsának tűnik, hogy a harmincad ügyében az esztergomi érsek intézkedett. A káptalan vámjárt természetesen vehetjük közbenjárását, s harmincad esetében sem tűnik olyan furcsának, ha figyelembe vesszük, hogy 1270 óta az esztergomi érsek

⁵³ Érdekes kérdés azonban, hogy a szóban forgó harmincadot a vasváriak hol róhatták le. Hozzájuk legközelebb a győri harmincad hivatal volt, ám Vasvárról a legegyszerűbben a Balaton felvidéken futó nagy úton lehetett az ország belsejébe jutni, így viszont a győri és az esztergomi harmincadállomás is kiesik. Ezek alapján fel lehet vetni, hogy a sárvári harmincadállomás talán már az 1270-es években is üzemelt. Esetleg Vasváron állítottak volna fel egy ilyen állomást? Az ún. *via Latinorum* jelentőségére a szóban forgó időszakban már Teke Zsuzsa is felhívta a figyelmet. *Teke Zsuzsa: Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII-XIV. században.* Bp., 1979. 22. Győr felé ebben az időben a források hallgatnak egy, az esztergomi harmincadhoz és káptalani vámhoz kötődő és ahhoz hasonló útkényszerről. *Weisz Boglárka: Vásártartás az Árpád-korban. Századok*, 141 (2007) 899–900. Zsoldos Attila vetette fel a budai harmincad Árpád-kori létét, amelyre Vasvár esete is utalhat. *Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik* i. m. 84. Ugyanakkor a budai hivatal Anjou-kori felállítása mellett érvelt Weisz Boglárka. *Weisz B.: Kamaraispánok* i. m. 270–271.

⁵⁴ MES II. 252–253.

⁵⁵ „... iudem firmiter assumpserunt et sollempniter ac liberaliter promiserunt, ut amodo aliquos mercatores in eorum castrum et in suburbium, per terram vel per danubium descendentis, non receptaret, nisi prius ab eisdem mercatoribus apud Strigonium de universis suis mercibus, tam super facto Tricesime Reginalis, quam etiam tributis, Capitulo ecclesie nostre Strigon. cedentis, fuerit plenarie satisfactum...” Uo.

volt Esztergom vármegye örökös ispánja is.⁵⁶ Megemlítendő ugyanakkor az a pápai rendelkezés, amely Ladomért bízta meg a királyné jogainak védelmezésével. Arra utaló bármi jel, hogy az esztergomi érsek kezébe érkeztek volna be az ország harmincadjövendelmei, vagyis, hogy ő lett volna a felelős azok beszédéséért (akár olyan szinten, ahogy a tárnokmester mellett a későbbiekben felügyelte a kamarákat) nincs. A harmincadosok kapcsán pedig mintegy beosztott személyekről tesz említést, ismét csak együtt említve őket (az esztergomi káptalani) a vámosokkal.

Érdekes problémát vet fel egy 1262-es oklevél. Ebben István ifjabb király engedélyt adott Balogsemjén nembeli Ubul fia Mihálynak toronyépítésre Patakon, egyúttal felmentette a várba fuvarozott élelmet és minden egyéb dolgot a vámok és harmincadok alól.⁵⁷ Weisz Boglárka ennek kapcsán vetette fel a lehetőségét egy, a keleti országrészben is felállított harmincadállomásnak.⁵⁸ Ennek kapcsán gondolt arra is, hogy (Sátoralja)Újhely lehetett a kérdéses harmincadállomás. A felvetés logikusnak tűnik, mivel a Zemplén megyében futó utak a Kárpátok előterébe, s onnan a hágókon Halics, vagy nyugat felé, Sáros és a Szepesség irányába haladtak.⁵⁹ Ugyancsak erre mutat, hogy 1261-ben kaptak a sátorelői hospesek *forum liberum* tartásra engedélyt az ifjabb királytól, valamint hét megyében – Zemplén, Újvár, Sáros, Ung, Borsova és Szabolcs megyékben, s valószínűleg a pataki ispánságban – vámmentességet.⁶⁰ Ez a régészeti és a történeti szakirodalom Patakkal kapcsolatos megfigyeléseit tekintve még valószínűbb. Ubul fia Mihály ugyanis nem a ma is álló sárospataki tornyot kaphatta meg Istvántól, hanem a Sárospataktól északra lévő, Nagypataknak is nevezett vár épülőfélben lévő tornyát. Ezt a régészeti ásatásokon alapuló tényt Fügedi Erik, Engel Pál és Szűcs Jenő is elfogadta.⁶¹ A nagypataki, pataki vagy újhelyi vár a mai Sátor-

⁵⁶ Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp., 2011. 79.

⁵⁷ „*Preterae concessimus, quod cum idem Michael Comes, vel sui filii victualia seu alia quecumque pro utilitate dicte turris et suorum ad ipsum castrum transferre voluerit, nullum tributum, nullamque muletam vel tricesimam in aliquibus locis tributorum teneantur.*” Wenzel III. 24.

⁵⁸ Weisz B.: A harmincadvám i. m. 272.

⁵⁹ Zemplén megye úthálózatára l. Gárdonyi Albert: Felső Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban. Bp., 1908. 20–21.

⁶⁰ Weisz B.: A királyketteje i. m. 333–334.

⁶¹ Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Bp., 1977. 177. Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp., 1977. 141., 165. Szűcs

aljaújhely mellett található. Ez ismét azt a felvetést támogatja, hogy Újhelynél volt harmincadállomás az 1260-as években. Az ily módon azonosított pataki vár rövid megszakításokkal királyi vár volt 1429-ig, amikor Zsigmond király a Pálóciaknak adományozta. Mindazonáltal ez volt a pataki uradalom központja is, amely bár Zemplén megyében volt, nem a zempléni ispán, hanem a király külön várnagyai igazgatták. A pataki ispánság kedvelt királyi (István esetében ifjabb királyi) tartózkodási hely volt, amihez a sárospataki királyi udvarház is tartozott.⁶² Bizonyos királyi uradalmakat azonban az uralkodók gyakran lekötöttek hitveseik részére, ahogy a patakit is, mely 1382-ben Erzsébet királyné kezében volt. Az Árpád-korból és az Anjou-kor elejéről ismert várnagyok azonban mind királyiak voltak,⁶³ és nincs jele annak, hogy a királyné ekkor is birtokolta volna a kérdéses területet. Vagyis Patak esetében sem tudjuk a királynéhoz kötni a harmincadszedés irányítását.

A 13. századból még egy harmincad-mentességet kell megemlítenünk. Ez a németlipcseiek 1263-as oklevele, illetve az ennek megerősítési kapcsán felmerült illetékmentesség problémája. A németlipcsei harmincad-mentességgel kapcsolatos minden probléma okozója az 1263-as kiváltság eredetiségének kérdése. Szentpétery Imre a hibás uralkodási év és legfőképp a lipthói ispán említése miatt hamisnak tartotta az oklevelet.⁶⁴ Weisz Boglárka, legfrissebb monográfiájában a kiváltság eredetisége mellett érvelt.⁶⁵ V. István átirata nem maradt fenn, viszont az ebből készült további átiratok, így IV. László és III. András oklevelei igen, a vámmentesség kapcsán azonban eltérést lehet tapasztalni ezek között. IV. László oklevele szerint az egész országban mentesek a vámok alól. Lodomér érsek és az esztergomi káptalan 1281. évi oklevelei szerint viszont csak Zólyom megyében. Ugyanígy rendelkezik III. András király oklevele is.⁶⁶ A németlipcseiek csak 1419-ben írták át IV. Béla oklevelét, amelyre valószínűleg azért lehetett szükség, mert bár V. István oklevele szerint országos vámmentességet élveztek, de a harmincad-mentesség abban

Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki uradalom. Történelmi Szemle, 35 (1993) 17.

⁶² *Engel P.: Archontológia i. m. I. 241.*

⁶³ *Zsoldos A.: Archontológia i. m. 2011. 263., Engel P.: Archontológia i. m. I. 451.*

⁶⁴ RA I. 410–413.

⁶⁵ *Weisz B.: A királyketteje i. m. 254–255.*

⁶⁶ RA II/1. 61.

nem volt benne. Feltűnő, s ezt Szentpétery Imre és Györffy György⁶⁷ is észrevette, hogy IV. Béla oklevelében a *per totum* után később toldották bele a *regnum nostrum* kitételt, amelyet Weisz szerint a németlipcseiek maguk írtak bele, levakarva az eredeti *comitatum de Zolio*-t.⁶⁸ A kiváltságaikról szóló első oklevél természetesen lényeges sarokpontja egy város életének, átiratainak átírása nem mindig pótolja az első oklevél átírását. A lipcsei ispán említése az 1263-as oklevelben⁶⁹ azonban továbbra is a kérdéses irat hamissága mellett tanúskodik. Ennek dacára, tekintve, hogy legalábbis Zólyom megyében tudtak élni e megszerzett kiváltságukkal, érdemes idevonni ezt az adatot is. Zólyom megye ekkoriban magában foglalta a későbbi Liptó, Turóc, Árva és Zólyom megyéket, valamint Bars és Hont megye egy részét is.⁷⁰ Ekkoriban az Árva folyó völgyén vezetett út Lengyelországba, ám teljes bizonyossággal nem lehet állítani, hogy a nehezen járható úton jelentős mennyiségű áru áramolt volna Magyarországra.⁷¹ Az átmenő forgalom azonban a Vág völgyétől a Szepességig a későbbiekben is jelentősnek mondható.⁷² A legközelebbi ismert harmincadállomás Galgócon volt. Esetleg a gölnicbányai, vagy a kassai harmincadállomás jöhet még számításba kelet felé, de feltehetjük, hogy Zólyom megye területén is volt egy állomás, talán Turdossinban (noha erre nincs Árpád–kori adat), ahol közlekedési vámot szedtek a Lengyelországba vezető úton.⁷³

A 14. század első feléből szintén maradtak adatok, amelyek a harmincadok hovatartozásához nyújtanak információt. Erre az egyik legjobb példa az Amadé fiak 1311. október 3-i oklevele, melyben többek között kötelezték magukat, hogy több más királyi jog mellett, visszaszolgáltadják az uralkodónak a kassai, a sze-

⁶⁷ ÁMTF IV. 70.

⁶⁸ Weisz B.: A királyketteje i. m. 255.

⁶⁹ Zsoldos A.: Archontológia i. m. 235.

⁷⁰ Uo. ÁMTF I. 416–418., ÁMTF III. 156–158.

⁷¹ Liptó megye úthálózatára l. ÁMTF IV. 51–52. Turdossin jelentőségére l. ÁMTF I. 191., 198.

⁷² Gárdonyi A.: Felső Magyarország i. m. 14.

⁷³ A vámról és a megvámolt árukra l. Weisz B.: A királyketteje i. m. 405. Az 1498. évi 34. tc. vizont réginék mondja az árvai harmincadot, melyet ráadásul főharmincadként is említ. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1526. évi törvénycikkék. (Ford. és jegyzetekkel ellátta Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső) Bp., 1899– I. 612. A pontos helymeghatározás azonban jelen információk alapján nem lehetséges.

pesi, valamint a gölnici harmincadokat és vámokat is.⁷⁴ Ezekre tehát 1311 előtt valamikor Aba nembeli Amadé rátette a kezét, majd a halálával meggyengült családtól a király könnyedén visszaszerezte. Azt tudjuk, hogy a tartományurak előszeretettel hivatkoztak tisztségeikre, amelyekből kifolyólag könnyedén megszerezheték az általuk birtokolt területek bizonyos királyi jövedelmeit.⁷⁵ Amadé akár ilyen módon is hozzájuthatott ezekhez a vám-, és harmincad jövedelmekhez, tekintve, hogy 1311-ben bekövetkezett haláláig szepesi ispán is volt,⁷⁶ és valószínűleg az újvári ispánságot is bírta.⁷⁷ Így ispánként büntetlenül vonhatta saját hatalmába és ellenőrzése alá ezeket a jövedelmeket.

Mindössze néhány évvel ezután értesülünk a Zágráb mellett, a Száva révén létesített harmincadállomásról. 1316-ban az itáliai kereskedőknek szóló védlevélben I. Károly közli, hogy amennyiben a köteles vámot és a Száva révén felállított harmincadot megfizetik, szabadon és királyi védelem mellett közlekedhetnek a kereskedők.⁷⁸ Ez a harmincadállomás az oklevél tanúsága szerint egy vár tövében létesült, amely a kutatások szerint a mára Zágrábbal egybeépült Szomszédvárral azonos.⁷⁹ Felmerül a lehetőség azonban a köze-

⁷⁴ Reg Slov I. 392. „*Item quod Scepus, Gylnuch et Cassa cum universis tricesimis, tributis, censibus et quibusvis obventionibus libere dimittimus et exnunc resignamus domino nostro regi predicto...*” Nem tudni azonban pontosan, hogy a nevezett települések közül melyikben szedték a harmincadot ebben az időben. Weisz Boglárka a kassai állomás létét valószínűsítette, Zsoldos Attila a gölnicbányai (és talán a kassai) létét tartotta indokoltnak. Zsoldos A.: *Az Árpádok és asszonyaik* i. m. 84. Vö. Weisz B.: *A királyketteje* i. m. 178–179., 217–220., 370. Jogi fejlődésének előrehaladását és bányászati, s ezen keresztül kereskedelmi jelentőségét figyelembe véve, Gölnicbánya szintén valószínűnek tűnik ebben a korai időszakban.

⁷⁵ Kristó Gyula: *A Rozgonyi csata*. Bp., 1978. 28–29., *Fügedi Erik*: *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Bp., 1986. 171., *Zsoldos Attila*: Debrecen, mint igazgatási központ a 14. század elején. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok (Szerk. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás). Debrecen, 2011. 62–63. *Bárány Attila*: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok. (Szerk. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás). Debrecen, 2011. 78. (18. lábjegyzet)

⁷⁶ Engel P.: *Archontológia* i. m. I. 195.

⁷⁷ Zsoldos A.: *Archontológia* i. m. 218.

⁷⁸ Wenzel I. 207.

⁷⁹ *Lada Prister*: *Szomszédvár, avagy egy befejezetlen történet egy várról*. Kiállítási katalógus. Zágráb, 1998. [http://jupiter.elte.hu/forr_munkak.php letöltés dátuma: 2014. május 10.] *Pach Zs. P.*: *A harmincadvám eredete* i. m. 56. (113. lábjegyzet). Vö. Weisz B.: *A királyketteje* i. m. 229., Engel P.: *Archontológia* i. m. I. 434.

lebb lévő Medvevárral való azonosításnak is.⁸⁰ Ez azért érdekes, mert mind Szomszédvár, mind Medvevár I. Károly uralkodása alatt a szlavón bán fennhatósága alá, a báni honorhoz tartozott.⁸¹ Az imént említett szepesi vár is a szepesi ispán honorbirtoka volt.⁸²

Itt röviden át kell tekinteni a királyi tisztségből kifolyólag bírt vámok kérdését, elsősorban a nyolcvanadot. A kutatók egyetértenek abban, hogy a királyi vámokat adott terület királyi ispánja felügyelte, szedte be, s abból részesült is.⁸³ Ezért szorítkozzunk kizárólag a nyolcvanad nevű határvámra. Három erre vonatkozó adat van az érintett korszakból, ahol a vámszedés helyét is megnevezik.⁸⁴ A Zágráb megyei Szamobornál lévő kapuban szedtek határvámot, igaz azt 1274-ben IV. László a vámjával együtt eladományozta.⁸⁵ 1298-ban a Szepes megyei Sztragár kapcsán Bald szepesi ispán mentesítette a szepesi várhoz tartozó Ór lakóit a kapu őrzésének feladata alól, ahol a nyolcvanadot is szedték.⁸⁶ 1336-ban pedig a magyar-cseh kereskedelmi egyezményben a holicisi állomást nevezik nyolcvanad szedésére kijelölt helyként.⁸⁷ Ezeken kívül 1217-ben kaptak részleges nyolcvanad fizetési kiváltságot a velenceiek II. Andrástól, bár itt nem nevezik meg a határátlépés, s így a nyolcvanad szedés pontos helyét.⁸⁸ Sztragár és Holics kapcsán szintén láthatjuk az ispán, illetve beosztottainak fennhatóságát a határvám, ill. a vámszedés felett. Ez közvetve feltehető Szamobor esetében is, ahol az eladományozás előtt a szlavón bán zágrábi ispánja felügyelhette a határvám szedését.

A harmincadvám tehát egy olyan vámtípus volt, amelyet a külföldről behozott árukra róttak ki, s az áruk értékét vették alapul. II. András korában

⁸⁰ Engel P.: Archontológia i. m. I. 366.

⁸¹ Engel P.: Archontológia i. m. I. 16.

⁸² Engel P.: Archontológia i. m. I. 195.

⁸³ Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján). Bp., 1908. 72–73., Eckhart F.: A királyi adózás i. m. 89. Szintén az ispán részesedésére mutat, hogy a megyék időről – időre összeírták a megyei vámhelyeket. Draskóczy I.: Sáros megye vámhelyei i. m. 45–61. Weisz B.: A királyketteje i. m. 27.

⁸⁴ Weisz B.: Harmincadvám i. m. 275.

⁸⁵ CDC VI. 99–100.

⁸⁶ RA II/4. 4183. sz. Az oklevél hitelességével kapcsolatban azonban gyanú merült fel.

⁸⁷ Wenzel I. 343–345.

⁸⁸ Wenzel VI. 380–383. Vö.: Teke Zs.: Velencei-magyar kapcsolatok i. m. 18.

jelent meg először, de nem biztos, hogy az uralkodó külön szervezetet hozott volna létre a beszédésére. Ugyanakkor nem lehetetlen, hogy hasonlóan más vámtípusokhoz, így a királyhoz tartozó különféle belföldi vámok, vagy a nyolcvanad mintájára egy olyan szervezet segített az új vám szedésében a harmincadbérleőknek, amely ezekben a feladatokban már jártas volt. Ez a kezdeti szisztéma az egyelőre még nem túl nagy, de növekvő kereskedelmi forgalomnak és a harmincadállomások feltehető kis számának tudható be. Persze, mint azt a 13. század második felében láthattuk, a király bérbe is adhatta ezeket a jövedelmeket, amire bár csak két adatunk van, nem feltétlenül csak ezekben az esetekben történhetett meg. Ezekben az esetekben a bérleő saját emberei irányíthatták az egyes állomásokat.

I. Károly uralkodása idején, 1323-ban tűnt fel egy bizonyos András mester, aki korábban királyi kamaraispán,⁸⁹ ekkor pedig magyarországi harmincados (*tricesimarius per Hungariam*) volt. Arról panaszkodott a királynak, hogy Gurhes László erdélyi kamaraispán feltörte az ő Felvincen lévő házát és sókamaráját, s onnan nagy mennyiségű sótt vitt el.⁹⁰ A „magyarországi” megnevezés jelentheti egy általános joghatósággal bíró harmincad-kezelő szerv király által kinevezett vezetőjét, de András mester harmincadbérleő is lehetett.⁹¹ Ráadásul valószínűtlennek tűnik, hogy egy korábbi kamaraispánt az uralkodó egy egyszerű vámszedő szintjére fokozott volna le. Andrásról ezután semmilyen információnk nincsen. Nem tudjuk hogyan végezte feladatát, официálisairól sincsenek adataink csak közvetve, és csupán felvinci sókamarájával kapcsolatban következtethetünk rájuk, noha az oklevél nem utal arra, hogy András egy sókamarát is felügyelt volna, hiszen csupán magyarországi harmincadosnak nevezi. Mindezek után kijelenthetjük, hogy András éppúgy bérbe is vehette a királytól a harmincadjövedelmet, ahogy királyi kinevezés útján is kerülhetett ebbe a pozícióba. *Tricesimarius* elnevezése pedig csupán a korábbi gyakorlat következménye lehetett.

⁸⁹ Hóman B.: A Magyar Királyság pénzügyei i. m. 276.

⁹⁰ DL 30611.

⁹¹ A „*per Hungariam*” jelentésére egy hasonló adat okán merülhet fel ennek lehetősége. 1331-ben Hyppolit (Leopold) mestert nevezi egy fentebb már érintett oklevél *magister machinarum domini regis per Ungariam*-nak. Diplomacia 45. Az oklevélből kiderül, hogy Hyppolit volt a körmöci kamara ispánja ebben az évben, egyúttal valószínűleg urburaispán is, és árvai várnagy. A *magister machinarum* titulus kapcsolata a bányászathoz, tekintetbe véve a bányakamarák hasonló bérletét, mind Hyppolit, mind András esetében bérletet, s nem királyi kinevezést feltételez.

Érdekes ugyanakkor, hogy azon időszakok, amelyekből információink vannak a bérletről, a király számára fontos politikai eseményekkel esnek egybe. Ezt láthattuk 1235-ben, de 1265 előtt is. IV. Béla, amikor fiával pattanásig feszült a viszonya, és a döntő ütközet sem volt már messze,⁹² valószínűleg éppen a hadi kiadások miatt dönthetett a királyné eme jövedelmének bérbe adása mellett. Feltehetően 1286-ban, amikor IV. László börtönbe vetette feleségét, és az erről szóló 1288. évi oklevél alapján, visszavette az Izabellának korábban bérbe adott harmincadokat és azt a kun Éduának adta. A harmincadokkal talán kapcsolatba hozható tehát a királynak a kun Éduával folytatott viszonya. A pontos dátumozás nélküli 1323-as esetben pedig feltehetjük, hogy András mester valószínűsíthető harmincadbérlete mögött I. Károly királyi székhelyének Temesvárról Visegrádra költözése állhat.⁹³ Talán e szükségletek miatt adhatták bérbe a magyar királyok ezt a bevételi forrást. Bár csak korlátozott számban vannak adataink bérletről, valószínű, hogy ennél többször adták bérbe ezt a vámtípust. A bérlők feltehetően elsősorban a kereskedelem, a gazdaság, a pénzügyletek terén jártas, többnyire polgári személyek lehettek, hasonlóan a kamaraispánokhoz. Az eddig név szerint is ismert harmincadbérlők ugyanis mind korábbi kamaraispánok voltak, ezt feltehetjük az 1286-os és a többi, nem ismert bérlet kapcsán is. Árulkodó, hogy a források (a nem királyi vagy királynéi kibocsátásuk is) az uralkodó és hitvese

⁹² Wluelius 1261-ben minden kétséget kizáróan kamaraispán volt az Esztergom–Budai kamarában. *Weisz B.*: Kamaraispánok i. m. 86. Nem tudni azonban, hogy a harmincadokat mikor vette bérbe Mária királynétól, de bizonyos adatokból ez sejthető. Az 1260-as évek eleje IV. Béla és István ifjabb király nyílt, vagy bújtatott konfliktusaival telt. E konfliktus első állomásának vége az 1262-es pozsonyi béke volt, amely azonban nem tartott sokáig. *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp., 2007. 21. 1263-ban IV. Béla kezdett „hidegháborúba” fia ellen, 1264-re pedig ismét nyílt háború tört kis apa és fia között. *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 33–41., 42. Talán ez lehetett az oka annak, hogy a király az országos harmincadok bérbe adásával kívánt pénzhez jutni, többek között valószínűleg azért is, hogy sikerüljön saját pozícióit megerősítenie, hívei számát gyarapítani, hűségüket biztosítani. 1264 előtt már Urbanus volt az Esztergom–Budai kamara ispánja. *Weisz B.*: Kamaraispánok i. m. 85. Amennyiben elfogadjuk, hogy a király nem akarta egyszerre bérbe adni a harmincadokat és valamely kamarát, és az 1263-as események közé számítjuk a harmincadok bérbe adását is, akkor az adatok egybe vágnek. Ezek szerint Wluelius 1263-ban hagyhatta ott a kamaraispáni tisztelet, utána pedig kibérelte a királynétól a harmincadokat. Helyére az említett Urbanus léphetett 1263-ban, akit Walter mester követett 1264-ben.

⁹³ *Mészáros Orsolya*: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád, 2009. 24

harmincadosairól, s nem a bérlő embereiről tesznek említést, szemben a kamarákkal, ahol a kamaraispán emberei mellett említik az esetenként feltűnő megyei szolgabírókat is.⁹⁴ A harmincadbérlők nagyszámú beosztott nélkül nem tudtak volna több helyen is jelen lenni az ország harmincadállomásain Zágrábtól Galgócon át Esztergomig. Hóman Bálintnak a 14. század eleji kamaraispáni официálisok kapcsán tett megfigyelései érvényesülhettek a harmincadosok esetében is. A kamaraispánok beosztottai olyan városi polgárok voltak, akik nem kötődtek állandó jellegű magánjogi kötelekkel senkihez, csupán az adott kamaraispánnal kerültek ilyen jellegű ideiglenes kapcsolatba.⁹⁵ A konkrét vámszedést végző vámosok, a *tricesimariusok* hasonló módon segíthették a harmincadjövödelmek beszedését és eljuttatását a bérlőhöz. Érdemes megjegyezni azonban, hogy azok közül a vámosok közül, akiket név szerint is említenek a források, nem mindegyik lehetett tényleges vámszedő, néhányuk csupán a vámszedőhely élére állított официális lehetett. Erre az Anjou-kori források többször is utalnak.⁹⁶ Valószínűleg hasonló keretek között működtek a harmincadosok is. Ebből kifolyólag nagy valószínűséggel a harmincadbérlő is felfogadott néhány vezető официálist. A vámosok és a harmincadosok státuszának párhuzamba állítása, személyük egyszintű említése, illetve harmincad-mentesség esetén a megyei közegek alóli *exemptióra* mutató adatok viszont arra is utalhatnak, hogy az ispán is segédkezett a harmincadolásban a bérlő embereinek. Ez megmagyarázhatja, hogy miért tűntek fel az olyan kifejezések, mint a „*tributariis seu tricesimariis*.” Vagyis a szekereket az egyes harmincadállomásokon kibontó személyek az ispán vámosai lehetettek, akik azonban a harmincadbérlő helyi официálisához juttat-

⁹⁴ Reg. Slov. II. 351., AO III. 291. sz. Hóman B.: A Magyar Királyság pénzügyei i. m. 258–259., Vö. a fentebb idézett kamarabérleti szerződésekkel. Vö. Engel P.: Magyar pénztörténet i. m. 37.

⁹⁵ Hóman B.: A Magyar Királyság pénzügyei i. m. 207–208.

⁹⁶ 1338. március 29-én kelt kamarabérleti szerződés így fogalmaz: „*Eodem modo etiam regni nostri barones et nobiles ac alii cuiusvis status homines ipsorum proventus universos, scilicet tributa, terragia et quosvis alias collectas ab eorum tributariis et officialibus atque iobagionibus cum ipsis nostris monetis exigent et recipiant...*” DRH I. 98. 1342-ben említik Benedek mester temesvári vámos Balázs nevű famulusát. DL 87125. 1347-ben pedig György középnémeti vámos Sabragh Péter nevű szervienséről történik említés. AOKL XXXI. 588. sz. Ezt a kettőséget akarhatta kifejezni egy 1385. november 25-i oklevél, amely Kanizsai Miklós óvári várnagy hídkői vámosairól és официálisairól beszél. „*tributarius et officialis vestri de Hydkeu*” Házi I/1. 279. sz.

ták el az ebből származó bevételeket. Domanovszky Sándor, ahogy azt már említettem, az esztergomi harmincad kapcsán vetette fel, hogy a káptalan vámosa és a királyné harmincadosa ugyanaz a személy is lehetett, noha ott külön említik a kettőt. Érdekes azonban, hogy mind Esztergomban, mind Zágrábban a káptalani vámosokkal említik együtt a harmincadosokat, ahogy 1230-ban, 1291-ben, és 1324-ben is az ispán embereivel együtt sorolják fel őket. Domanovszkynak tehát igaza lehetett, amikor a vámosok és a harmincadosok személyének azonosságáról írt, de legalábbis együttműködésüket feltételezte.⁹⁷

Az eddig ismert, és a források alapján felvetett további állomások elhelyezkedése még egy dologra rávilágít. Ezek a harmincadállomások királyi városok vagy királyi várak mellett álltak. A már említett 1316. évi oklevél alapján tudjuk, hogy I. Károly egy vár mellett állíttatta fel harmincadállomását, amely vagy a szomszédvári, vagy a medvevári királyi *castrum* lehetett. Ez elsősorban persze a földrajzi és kereskedelmi adottságok figyelembevételé miatt lehetett. A királynéi szervezetnél taglaltakkal kapcsolatban lehet felvetni, hogy azokban az időszakokban, amikor a királynak nem volt felesége, az uralkodó teljesen természetesen számolhatta saját jövedelmei közé ezt a vámtípust, s kezelhette a királyné harmincadosait sajátjaiként. Az erre vonatkozó adataink azonban mást mondanak. Jelen ismereteink szerint 1276-ban, 1291-ben, 1311-ben, 1316-ban és 1338-ban említenek a vizsgált időszakban királyi harmincadot vagy harmincadosokat. Ezekben az években azonban mindhárom magyar királynak volt felesége, IV. Lászlónak Izabella, III. Andrásnak Fenenna, I. Károlynak Mária, majd Erzsébet.⁹⁸ Úgy tűnik tehát, hogy az uralkodó akkor is sajátjának tekintette a királynéi harmincadot és *collectorait* amikor azok elvileg feleségéhez tartoztak, és ennek megfelelően is rendelkezett velük.

⁹⁷ Domanovszky ugyan tévesen a *tributum fori*-val hozta kapcsolatba a harmincadot, de a következő felvetése jelen tanulmány szempontjából is figyelemre méltó. „A királynői harmincad tehát Zágrábban a káptalan vámjával együtt szerepel, s a király szükségesnek tartja, hogy a harmincadjog épségben tartását a káptalan szedte vám megerősítése alkalmából különösen hangsúlyozza. Bizonyára azért, mert a két intézmény kapcsolatos volt egymással.” Domanovszky S.: A harminczadvám i. m. 45. Ennek megfelelően tehát nem a vám, hanem annak szedői lehettek kapcsolatban egymással.

⁹⁸ Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 191., 192. Kristó Gyula: Károly Róbert családja. *Aetas* 20 (2005) 15.

A vám a királynéé volt, bár a király azt kedve szerint használhatta. Felvethető a gondolat, hogy a királyi és királynéi harmincadosok, illetve harmincadosok említése körül kialakult problémákat a harmincadosot beszedő személyek hovatartozása okozhatta. Más szóval az ispán által a harmincadhelyekre kihelyezett harmincadosok a királynénak szedték ezt a jövedelmet, viszont a királyi szervezetbe tartozhattak, és a harmincadbérlóhoz juttatták el a harmincadvámából befolyt jövedelmet.

A *tricesimarius* és a *tricesimator* említése kapcsán utaltunk rá, hogy a változás, amely végső soron a harmincadispánok megjelenésében tetőzött, a 14. század első felében kezdődhetett. Következetes fogalomhasználatról azonban itt sem beszélhetünk. András mestert 1323-ban *tricesimarius*-ként említi egy királyi oklevél, egy évvel később azonban Nagymaros kiváltságlevelében, amelyben a király valamennyi vámosának és harmincadosának ad parancsot, már a *tricesimator*-ok szerepelnek.⁹⁹ 1331-ben, Esztergom város egy kiadványában szerepel Miklós harmincados (*tricesimarius*) özvegye, mint határos egy birtok adásvétele ügyében.¹⁰⁰ Miklós valószínűleg esztergomi harmincados lehetett, akinek birtoka annak a Fenyérdnek¹⁰¹ a szomszédságában volt, amelyet 1331-ben Nykoletus mester, esztergomi polgár és fiai adtak el István visegrádi várnagynak, s amely ma Esztergom város része. Sem cáfolni nem tudjuk, hogy Miklós több lett volna egyszerű harmincadosnál, sem kijelenteni, mivel *tricesimarius*-nak nevezik.¹⁰² Érdekes viszont, hogy egy olyan korban, amely a különféle titulusokra nagyon odafigyelt – főleg pénzügyekben –, Miklós esetében sem a *comes*, sem a *magister* presztízscím nem szerepel az oklevélben.¹⁰³ A következtelen fogalomhasználathoz hozzá kell tennünk,

⁹⁹ 1324. május 24. CD VIII/2. 514–517.

¹⁰⁰ 1331. január 11. „... *relicte Nicolai tricesimarii*... ” DF 269949.

¹⁰¹ ÁMTF II. 269.

¹⁰² Szerepel viszont 1314-ben egy Gallicus Miklós nevű esztergomi kereskedő, aki Fenerdmalon, vagy Fenyérdén bírt szőlőjét adja el az esztergomi tanács előtt Pegyen-i Bekze fia Jakabnak. AOKL IV. 677. sz. Fenyérdi birtoklásuk említése miatt a két Miklóst azonosnak vehetjük, a megoldáshoz azonban így sem jutottunk közelebb, tekintve, hogy legközelebb csak halála után tűnik fel ismét az oklevelekben.

¹⁰³ „*Comes*” Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae I–IV. (Ed. Loránd Benkő – János Harmatta – Iván Boronkai – Kornél Szovák). Bp., 1987–1993. III. 191. Engel Pál: Nagy Lajos bárói. *Történelmi Szemle*, 28. (1985) 401. Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp., 1988. 57. Kurcz Ágnes szerint ugyanakkor a *magister* címzés nem

hogy a *tricesimarius* megnevezés, ahogy láthattuk, egyaránt használatos volt a szervezet vezetőjére (mint például András mesterre 1323-ban), de az egyszerű szolgáltevőre is, aki a szekereket kipakolta az állomásokon (ahogy 1230-ban, vagy 1289-ben is említik). A *tricesimarius* eltűnése után a *tricesimator*-t alkalmazták, ám a szervezet rétegződésével ez a fogalom nem fejezhette ki az illetőnek a harmincad szervezetben betöltött helyét akkor, amikor a harmincadispánok (*comes tricesimarum*, *tricesimator regni*) megjelentek, s a *tricesimator* lett a tényleges szolgáltevők megnevezése.

Az eddigiekben taglaltakat támaszthatja alá egy újabb adat, amelyből úgy tűnik, hogy még az 1340-es évek elején sem voltak harmincadispánok. Egy évvel I. Károly halála után, 1343. július 2-án kelt Alsólendvai Miklós szlavón bán oklevele, amely a zágrábi polgárok követeinek Erzsébet királyné előtt tett panaszáról tudósít. A zágrábiak tiltakoztak az ellen, hogy a tengerpart, Velenec és a német területek felé tartván áruik után a harmincadosok a határon tőlük is harmincadot követelnek, mondván, régi szokás, hogy az országból kifelé nem kell harmincadot fizetni. A panaszból látható, hogy a harmincad királynéi kézen volt, és mivel I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) fiatal volt, a zágrábiak az erőskezű özvegytől remélhették jogaik biztosítását. A királyné a polgárok meghallgatása után megbízta az eset kivizsgálásával Miklós bánt.¹⁰⁴ A bán a zágrábi káptalant kérte fel a vizsgálat lefolytatására. Egy július 4-i oklevélből viszont tudjuk, hogy a bán tájékoztatást kért Frangepán Duym, vegliai, modrusi és pozsegai *comes*-től is.¹⁰⁵ Nagyjából egy hónappal később, augusztus 2-án a zágrábi káptalan jelentést tett a bánnak, és megállapította, hogy a polgároknak van igaza.¹⁰⁶ A bán augusztus 4-én saját oklevelében ismét előadta az esetet és ítéletet hozott. Ebben elmondta, hogy Erzsébet anyakirályné kérte fel az ügy kivizsgálására, és kiderül, nem csak a zágrábi káptalant és Frangepán Duymot kérdezte meg az ügyvel kapcsolatban, de a Kőrösre összehívott szlavón nemesek *congregatio generalis*-át is.¹⁰⁷ Mind-

feltétlenül tisztségviseléshez kapcsolódik, viszont mindenféleképpen viselője tekintélyét jelöli, s ezt egy, a királlyal közvetlen kapcsolatban lévő harmincadbérlő esetében könnyen elképzelhetjük.

¹⁰⁴ Tkalčić I. 165–166.

¹⁰⁵ Tkalčić I. 166–167.

¹⁰⁶ Tkalčić I. 167.

¹⁰⁷ Tkalčić I. 168–169.

ezek után a harmincad szedését a régtől fogva szokott módon rendeli el.¹⁰⁸ A jogtalanságot elkövető harmincadosokat nem lehetett meghallgatni az ügygel kapcsolatban, ám arra nem is lehetett szükség, hiszen az ő álláspontjuk, akár csak a zágrábiaké, ismert volt a bán előtt.¹⁰⁹ Amennyiben lett volna harmincadispán, vagy akár csak harmincadbérő, akkor ő is előkerült volna ebben az ügyben. Ilyen esetekben egyáltalán nem szokatlan egy káptalant felkérni a vizsgálat lefolytatására, azonban egy tekintélyes nemes és a szlavóniai közgyűlés megkérdezése arról árulkodik, hogy Miklós bánnak nem volt a közelében olyan személy, aki a harmincadok szedését akár csak helyi szinten is irányította volna, s ebből kifolyólag felvilágosítást tudott volna adni neki a harmincadolásról. Persze nem vethető el, hogy Miklós bán a mindenre kiterjedő vizsgálatlalt Erzsébet királyné esetleges haragját kívánta elhárítani, s biztosítani magát ebben az ügyben. Az anyakirályné intézkedése azonban azt is elárulja, hogy felettes harmincadkezelő tisztség nem volt, tekintve, hogy a zágrábi polgárok megkeresése után elsőként a szlavón bánhoz, a királyi hatalom képviselőjéhez fordult. Valószínű tehát, hogy Szlavóniában a bán felügyelte a harmincadok beszédését is, ahogy arra az anyakirályné megbízatása, a zágrábi polgárok felkeresése, és a vizsgálatok lebonyolítása, valamint egy közvetlen harmincadokkal foglalkozó személy teljes hiánya mutat.

Ugyanerre enged következtetni a fentebb említett dubicai harmincad ügye is. 1314-ben Babonics János szlavón bánhoz került, aki szlavón báni minőségét kihasználva tehette rá a kezét erre az állomásra. Az 1343. évi eljárással szembe állítható például egy 1365-ben történt eset, amikor Simon győri alharmincados túlzott mértékben szedte a harmincadot. A király Szerecsen Jakab harmincadispánhoz címezte oklevelét, amelyben a visszaélések visszaszorítását követelte tőle, és rajta keresztül Simontól is.¹¹⁰ Dacára annak, hogy

¹⁰⁸ „... auctoritate nostri banatus et etiam reginali sublimitatis clemencia nobis concessa, perpetuo exigere committimus, et eisdem civibus et aliis cuiusvis status hominibus de Regno Sclavonie presentis scripti patrocinio exigere confirmamus.” Uo.

¹⁰⁹ A szlavón bánnak nem volt olyan kúriája, mint a nádornak, vagy az erdélyi vajdának, csak báni ítélőszéke, melyet viszont, szemben Erdéllyel, nem az egész tartomány, hanem annak csak egy adott része számára tartottak, pl. Kőrösnek, vagy Zágrábnak. Ezért a báni szék elé idézésnél ki kellett tenni, hogy a bán zágrábi, kőrösi, vagy mely széke elég idézik meg a feleket. *Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a Vegyes-házi királyok alatt.* Bp., 1899. 138.

¹¹⁰ CD IX/6. 133–134.

több különböző oklevél is van az 1343-as esetről, egyik sem emlékszik meg hasonló személyről, sőt, láthatóan az anyakirályné sem tud róla.

Mindezekkel összefüggésben egy tévedésre is szeretném felhívni a figyelmet. Az 1342. évnél felmerült egy lehetséges harmincadispán léte. 1342. február 9-én a csanádi káptalan oklevele megemlékezik egy bizonyos Benedekről, aki Temesvárott teljesítette szolgálatát. A szakirodalom szerint a kérdéses Benedek harmincadispán lehetett.¹¹¹ Az oklevél azonban nem említ harmincadot, és Benedek megnevezése is csak *tributarius*,¹¹² tehát ezt az adatot el kell vetnünk.

Összegzés

Az eddigiek alapján arra következtethetünk, hogy a harmincadispánok valóban csak I. (Nagy) Lajos király uralkodása alatt jelentek meg. Ugyanakkor, noha csekélyek a rájuk vonatkozó ismereteink, tudunk harmincadbérleőről. Felvethető a királynéi udvar szerepe a harmincadszedésben, továbbá az is, hogy a királyi várszervezet, valamint a megyésispán vámosai segíthették a harmincadok szedését. A királyi és királynéi harmincadok és harmincadosok (többnyire *tricesimarius*-ok) említése miatt kialakult problémákat a harmincadosok hovatarozása okozhatta. A vámok és harmincadok, valamint a vámosok és a harmincadosok párhuzama, kapcsolata a királyhoz köti személyüket, aki a végső tulajdonos. A vám azonban a királynét illette, azzal a fentebb többször hangoztatott megkötéssel, mely szerint azt a király is felhasználhatta.

Az eddig ismert harmincadbérleők pályája arra utal, hogy tapasztalt személyekre, korábbi kamaraispánokra bízta a harmincad szedését a királyi pár. Ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy ugyanaz a személy egyszerre elláthatta-e valamelyik kamara és a harmincadok irányításának feladatát is? Mindaz, amiről fentebb már szó volt Wluelius és Walter kapcsán, azt sejteti, hogy nem. Erre utal továbbá, hogy 1323-ban a már említett András csupán magyarországi harmincados volt, a sőügyeket azonban más irányította.

¹¹¹ *István Hermann*: Finanzadministration in der zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. Dissertationes Archeologicae – Régészeti dolgozatok 2/13. Bp., 1987. 88.

¹¹² 1342. február 9. DL 87125.

Az első ismert harmincadispán, bizonyos Mihály lippai kamaraispán és az erdélyi sókamarák ispánja, aki harmincadosként is (*tricesimator*) szerepel a forrásban.¹¹³ A megnevezés, valamint a tisztségeknek ez a kombinációja harmincadispánra utal, személyét pedig Beuldre Mihállal lehet azonosítani.¹¹⁴

A döntő változás ennek megfelelően valamikor 1323–1354 között, illetve, gondolva az 1343-as szlavóniai vizsgálattal kapcsolatban elmondottakra, feltehetően 1343–1354 között következhetett be. Bár nem ismerjük valamennyi harmincadállomást a kérdéses időszakból, kezdetben feltehetően ezeknek a kereskedelmi forgalomhoz méretezett kis száma nem tette szükségessé határozott, külön intézményi keretek kiépítését. Ahogy azonban a külkereskedelem is fejlődött, és a harmincadállomások hálózata is egyre rétegzettebbé vált, szükség lett egy állandó és különálló intézmény felállítására, amelynek vezetője már nem feltétlenül a bérlet miatt, hanem királyi kinevezésből kifolyólag, „hivatalnokként” is e jövedelmek szedésének az élére kerülhetett.¹¹⁵

¹¹³ „... *Mychaeli notario speciali suo, comiti camerarum de Lippwa et salifodinarum Transilvanarum et Tricesimatori suo...*” 1354. ápr. 7. Házi I/1. 102. Vö. Weisz Boglárka: A szerémi és pécsi kamarák története a kezdetektől a XIV. század közepéig. *Acta Historica*, 130. (2009.) 43–44. Személyére felfigyelt korábban Draskóczy István is, aki hasonló következtetésre jutott Mihály kapcsán. *Draskóczy István: A sóigazgatás 1397. évi reformjáról*. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. (Szerk. Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs). Bp., 2004. 287.

¹¹⁴ Hóman B.: *A Magyar Királyság pénzügyei* i. m. 279.

¹¹⁵ Kubinyi András: *A középkori körmöcbányai pénzverés történeti jelentősége*. In: *Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára*. (Szerk. Gedai István). Bp., 1980. 13.

**PÉTER HARASZTI SZABÓ: LEASEHOLDERS AND COUNTS
OF THE TRICESIMA, COUNTS.**

**THE COLLECTION OF THE TRICESIMA UP TO THE FIRST
HALF OF THE 14TH CENTURY IN HUNGARY**

In the article I wanted to review the collection of the so-called tricesima custom from the reign of King Andrew II to the last years of the reign of King Charles I, and cast light upon some questions. My starting point was Bálint Hóman's conclusion from 1921 that under the rule of Charles I, Counts of the tricesima already existed, even if we do not have any proof for this. After examining charters issued during a 150-year period, I have to challenge Hóman's conclusion. Most likely there was not a distinct institution from the beginning to collect this custom. However, many officers had the right to collect it. First of them was someone belonging to the Queen's court as the tricesima was part of their income. However, we have very few information on the Queens' participation in the collection of the custom. Moreover, the charters suggest that the King's officers may have taken part in the collection as well.

The forged charter of King Béla from 1230, the privileges of Sopron from 1291, the charter of the sons of Aba Amadé from 1311, and some other related writings listed the tricesima collectors (tricesimarius) among the Count's officers. The charters outline similarities between the custom collectors and tricesima collectors, likewise between the custom and the tricesima. We also have data on the leaseholders of the tricesima, who were former Counts of chamber. From the examined period we only have three cases when the leaseholders appear, some time before 1265, in 1288 and in 1323.

I suppose that it is likely that there were more leaseholders before the office of the Count of tricesima and they managed their duties through their officers, in cooperation with the Count's officers. It is also interesting that in these years the tricesima' lease coincided with the king's urgent personal matters. The changes that led to the appearance of the Counts of the tricesima began during the 1320's, or in the case of the tricesima in Zagreb, during the 1340's. The first Count of the tricesima appeared in a charter from 1354, so the office must have been set up sometime in the middle of the 14th century. Probably this was due to the expanding trade and the growing number of the

tricesima offices, which made it necessary to set up a separate office for the collection of the tricesima.

Keywords Leaseholders, tricesima, Hungary, fourteenth century, custom

KÁDAS ISTVÁN

Északkelet-Magyarország szolgabírói a Zsigmond-korban

(ARCHONTOLÓGIA)*

TANULMÁNYOM ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG ÖT megyéjének Zsigmond kori szolgabírói archontológiáját adja közre. A dolgozat műhelytanulmány, egy átfogóbb kutatásba illeszkedik, előzetes képet nyújt Északkelet-Magyarország szolgabíróiról.

A régió kiválasztását több tényező indokolta. Abaúj, Gömör, Torna és Ung megyék 1427. évi fennmaradt kamarahaszna-összeírása lehetőségét ad ezen megyék szolgabírói társadalmának alaposabb vizsgálatára.¹ Továbbá, mivel a korszakban a járásokat a szolgabírák nevével illették, a forrásban megtaláljuk a hivatalviselők teljes névsorát.² A kamarahaszna-összeírás öt megyéjéből Ung szolgabírói archontológiáját Engel Pál korábban közreadta,³ míg az abaúji szolgabírók listája egy korábbi munkám mellékleteként jelent meg.⁴ Utóbbit

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Köszönöm továbbá témavezetőm, Draskóczy István segítségét, valamint C. Tóth Norbert és Horváth Richárd hasznos tanácsait.

¹ Engel Pál: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Bp., 1989.

² C. Tóth Norbert: Lehetőségek és feladatok a középkori járasok kutatásában. *Századok*, 141 (2007) 401–410.

³ Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp., 1998. 124–125.

⁴ Kádas István: Az Abaúj megyei szolgabírói társadalom a Zsigmond-korban. Korall, 2014. [Megjelenés alatt]. A megyéről korábban Kemény Lajos, majd Novák Veronika is készített archontológiát. L. Kemény Lajos: Abaúj- és Torna vármegye története a honfoglalástól az 1648-ik évig. *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából*, 3 (1912) 143–148.; Novák Veronika: Nyitra, Bars és Abaúj vármegyék tisztviselői és oklevélkiadásuk

a könnyebb elérhetőség kedvéért újból közlöm. Gömör megye vizsgálatát Ila Bálint monográfiája segíti, fő- és alispánjait pedig Havassy Péter adta közre.⁵

Abaúj, Gömör, Sáros és Torna megyék mellett tanulmányom Zemplén szolgabírói archontológiáját is tartalmazza. Zemplén ugyancsak ehhez a földrajzi régióhoz tartozott, társadalma sok szállal kapcsolódott Abaújhoz és Unghoz. Ezt erősíti, hogy a 14. század második, 15. század első felében tartott *congregatio generalis*ok alkalmával rendre Ung megye párjaként találjuk, miként Abaújnak Sárossal Gömörnek pedig Tornával tartottak közösen bírói közgyűléseket.⁶ A szolgabírókat az 1387-től 1440-ig terjedő időszakban vizsgálom. A politikai háttér kiválasztásának csak egyik oka, hogy a korszak felét lefedi a Zsigmond-kori Oklevéltár publikált köteteinek anyaga. Az is fontos szempont, hogy a szakirodalom szerint a szolgabírók ebben az időszakban már a kisenemesség köréből verbuválódtak. Emellett adataim így összevethetőek Engel Pál Ung megyei archontológiájával is. Az 1440-es korszakhatárt az Albert király halálát követően a megyék működésében bekövetkező több éves szünet,⁷ valamint a nemesi társadalom szerkezetében ekkor jelentkező változás is indokolja.⁸

A hivatalban lévő szolgabírák névsorát legegyszerűbben a megyei oklevelek *intitulatió*jából lehetne kigyűjteni, azonban a vizsgált megyék Zsigmond-kori kiadványai nem nevezik meg a szolgabírókat. Így csak kevés esetben áll rendelkezésünkre teljes névsor. Ilyen jelentős források a kamarahaszna-összeírások, melyekből ismerjük Abaúj, Gömör és Sáros megyék 1427-ben hivatalban lévő négy, és Torna megye két szolgabíróját. Ezen kívül teljes szolgabírói listákat leginkább a *congregatio generalis*ok és a kikialtott közgyűlések

1526-ig. In: Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv. XVI. (Szerk. Henzsel Ágota). Nyíregyháza, 2003. 29–43.

Kutatásom szélesebb anyaggyűjtésen alapul, a korábbi szerzők adatait pontosítottam, új adatokkal bővítettem, valamint társadalomtörténeti szempontból is elemeztem.

⁵ Ila Bálint: Gömör megye. I–IV. Bp., 1944–1976.; Havassy Péter: Gömör vármegye középkori fő- és alispánjai. In: Írott és tárgy emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. (Szerk. Mészáros Kálmán). Bp., 2002. 31–52.

⁶ Istváni Géza: A generalis congregatio. Első közlemény. *Levéltári közlemények*, 17 (1939) 67.; Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp., 1908. 139.; Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: „Honoris causa”. Tanulmányok Engel Pál emlékére. *Analecta Mediaevalia III.* (Szerk. Neumann Tibor – Rácz György). Piliscsaba–Bp., 2007. 506.

⁷ C. Tóth Norbert: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza, 2008. 10.

⁸ Engel P.: Ung megye i.m. 112.

kapcsán találunk. Az 1427. évet leszámítva Abaújból az 1395-ös, 1406-os, valamint 1438-as és 1439-es évekből, Gömörből az 1423. évből, Sáros megyéből 1401-ből, 1406-ból, 1409-ből továbbá 1439-ből, Zemplénből pedig 1389-ből, 1424-ből, 1430-ból és 1436-ból ismerünk teljes szolgabírói névsorokat. Ezen listákon kívül általában a megyei hatósági oklevelekben, a vármegyei kiküldöttök között találhatunk szolgabírói tisztet betöltőket. Ehhez leginkább a nagybírói parancsra adott megyei relációk állnak rendelkezésünkre, míg a hatósági oklevelek másik csoportjába, a vármegye saját bírói működésével kapcsolatos iratok közé tartozó oklevelek általában ritkábban maradtak fenn. Abaúj és Zemplén esetében főleg relációkat találunk, Sáros és Gömör megyék oklevelei közül azonban kifejezetten sok saját bírói működéssel kapcsolatos maradt fenn a különböző családi levéltárakban (Sárosban Uszfi Usz, Balpatak, Sóvári Soós, Gömörben Hanvay, Radvánszky, Vay stb.).⁹ A forrásadottság terén a legszegényebbnek kétségkívül Torna megye számít, hiszen a korszakból mindössze három hatósági oklevelet ismerünk.

A relációkban a szolgabírók Abaúj, Torna és Zemplén megyék okleveleiben rendre az *unum ex nobis iudicibus* (*nobilium*) formulát követően szerepelnek. Ugyanezt találjuk az Ung megyei oklevelekben is. A Gömör megyei gyakorlat ettől eltérő, itt általában az *ex quator iudicibus* kitétel szerepel. Némiképp eltér a Sáros megyében alkalmazott formula is: *unum ex nobis de sede nostra iudiciaria* vagy csak röviden *unum ex nobis*. Sáros hatósági oklevelein kívül Abaúj és Zemplén megyéknél is találunk csupán *unus ex nobis*ként említett személyeket.

Meghatározásuk nehézkes, ugyanis a megye a vizsgálatok végzésére ad hoc megbízott megyei embereket is kiküldhetett. A megyei emberekre leggyakrabban a *homo noster*, *homo vicecomitis*, *testimonium provinciae* kifejezéseket használták.¹⁰ Különösen Gömör megyében volt jellemző gyakorlat, hogy míg a nagybírói parancsra elrendelt vizsgálatokat egy-egy szolgabíró végezte, addig a megye saját bírói fórumának vizsgálataira, illetve idézésekre általában két-három *homo noster*t jelöltek ki. Holub József hívta fel a figyelmet arra, hogy a nagybírói parancslevelek *unum vel duos ex vobis* formulája alatt is érthettek megyei kiküldöttet, így az nem csak a szolgabírókra vonatkozhat.¹¹ Ellenben arra is több példát találunk, hogy a ténylegesen hivatalt

⁹ Tringli I.: Megyék i.m. 501–502.

¹⁰ Gábor Gy.: A megyei intézmény i.m. 88.

¹¹ Holub József: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929. 163.

viselő szolgabíró szerepét megyei kiküldöttként, csak éppen tisztsége fel-tüntetése nélkül.¹² Abaúj megye esetében például az 1395. július 7-én eljáró Bölzsei Jordán fia László megyei kiküldöttet egy négy nappal korábbi okle-vél a szolgabírók között említi.¹³ Kemény Lajos és Novák Veronika szintén szolgabíróként határozta meg az *unus ex nobis*ként szereplő Szendi Pétert, Kinizsi Demetert és Tomori Mihályt.¹⁴ Hasonló problémával szembesülünk Zemplén megyében is. Kisrozvágyi Nemes Lászlót 1436. szeptember 5-én még szolgabíróként jelölik, míg szeptember 30-án már csak *unus ex nobis*.¹⁵ Arra is több példát találunk, hogy egy-egy személy egy év eltéréssel tűnik fel hol szolgabíróként hol *unus ex nobis*ként.¹⁶ Ez azért is fontos, mert a szolgabí-rókat valószínűleg nem január 1-jén választották, sokkal inkább a kora újkori gyakorlatnak is megfelelő Szent György napra gondolhatunk.¹⁷ Míg Abaúj és Zemplén esetében csak elszórtan, bizonyos időközönként találunk *unus ex nobis*okat, addig Sáros megyében ez a korszak egészében megfigyelhető.

Összevetve ezeket a személyeket a bizonyosan *iudex nobilium*ként meg-határozottakkal, úgy tűnik, hogy a megye többnyire a szolgabírókat küldte ki *unus ex nobis* megnevezéssel. Ezt erősíti az így kiküldöttek mellett 1426-tól kezdve gyakran megjelenő *socium nostrum* kitétel is. A *socius noster* kifejezés Gömör megye okleveleiben is megjelenik a szolgabírók neve mellett.¹⁸ Sáros megye oklevelei Jánosfalvi Jánost 1417-ben, szolgabírósága évében említik kiküldöttként,¹⁹ ahogy az 1425. június 4-én szolgabíróként kiküldött Ternyei Strázs László és Prócsi Balázs szintén tisztségük nélkül szerepelnek egy ugyanazon év novemberére keltezett vármegyei relációban, a *de sede nostra iudiciaria* formula előtt.²⁰ Egy 1426 áprilisi relációban Trocsányi Gergely

¹² C. Tóth N.: Szabolcs megye i.m. 58.

¹³ Szolgabíró: 1395. 07. 03. *unus ex nobis*: 1395. 07. 07.

¹⁴ Kemény L.: Abauj- és Torna i.m. 143. Novák V.: Nyitra, Bars i.m. 41.

¹⁵ Szolgabíró: 1436. 09. 05. *unus ex nobis*: 1436. 09. 30.

¹⁶ Abaúj: Cécei Miklós: szolgabíró: 1412. 01. 20. *unus ex nobis*: 1411. 11. 04. Zemplén: Cseni Pál szolgabíró: 1399. *unus ex nobis*: 1400. 01. 13. Kamonyai Kónya szolgabíró: 1409 08. 13. *unus ex nobis*: 1410. 02. 18. Kamonyai Mátyás szolgabíró: 1413. 01. 10. *unus ex nobis*: 1414. 02. 06.

¹⁷ C. Tóth N.: Szabolcs megye i.m. 62–63.

¹⁸ DL 76028., DL 98355., DL 76033., DL 89807., DL 11259., DL 89874., DL 11828., DL 11835., DL 11836., DF 265348., DL 25777.

¹⁹ Szolgabíró: 1417. 12. 06. *unus ex nobis*: 1417. 07. 12.

²⁰ Szolgabíró: 1425. jún. 4. *unus ex nobis*: 1425. nov. 12.

szerepel kiküldöttként, míg az év júniusában szolgabíróként említik,²¹ sőt az 1427. évi összeírásban szereplő négy szolgabíró közül hármat, Salgói Lászlót, Szinyefői Jánost illetve Nádfői Jánost 1428 februárjában, mint *tres ex nobis de sede nostra iudiciaria* találjuk.²² Ám a kiküldöttek és a szolgabírák azonosságára a legjelentősebb érvet két 1439. április 27-ére keltezett oklevélnek köszönhetjük. Az egyik – egy *proclamata congregatio generalis*ről beszámoló jelentés²³ – Ternyei Mihályt és Salgói Lászlót a szolgabírók között sorolja fel, míg a másik – az ügyben végzett vizsgálatról szóló reláció²⁴ – tisztségük nélkül, kiküldöttként említi őket. Azt is megemlíthetjük, hogy a kikiáltott közgyűlésen említett mind a négy szolgabíró nevével találkozunk megyei kiküldöttként az 1438-as év folyamán is.

Az *unum ex nobis* kitétel tehát Sáros megyében az esetek többségében a szolgabírókat takarja, de Abaúj és Zemplén megyéknél is többször erre kell gondolnunk. Persze ezt nem lehet minden esetben bebizonyítani, így mindenképpen szükségesnek tartom az archontológiában külön jelölni a vitás formulát. Horváth Richárd Veszprém megyei archontológiájában a vitás esetekben a „megyei kiküldöttek” kifejezést használja.²⁵ A „megyei ember” fogalmat én is csupán akkor használom, ha az oklevél *homo nostert* ír, valamint azok az idézések vagy vizsgálat végzésére kiküldött személyek kapcsán, akik egy megnevezett szolgabíró pecsétjével jártak el.²⁶ Erre Abaúj megyénél több példát is találunk. Más esetekben Abaúj és Zemplén megyékben általában egy, míg Sáros megyében kettő vagy három szolgabíró folytatta le a vizsgálatokat. Ettől teljesen eltért a Gömör megyei gyakorlat, itt ugyanis a vizsgálatok végzésére a megye a legtöbb alkalommal két-három *homo nostert* küldött ki, akik bár a megye pecsétjével jártak el, az oklevelek nem nevezik meg, hogy melyik szolgabíróat képviselték. A megyei emberek listája azonban a szolgabírók társadalmi helyzetének vizsgálatához is fontos forrásnak minősül, hiszen Gömör megyéből ismert szolgabírók családtagjait általában megtaláljuk a megye emberek között, ahogy Abaújban a Cécei, Szendi, Tomori

²¹ Unus ex nobis: 1426. ápr. 18. szolgabíró: 1426. jún. 10.

²² 1428. febr. 23.

²³ DL 64339.

²⁴ DF 228655.

²⁵ Horváth Richárd: Veszprém megye tisztségviselői a későközépkorban. *Fons*, 7 (2000) 251.

²⁶ C. Tóth N.: Szabolcs megye i.m. 69.

és Mérai családokból egyaránt került ki megyei ember és szolgabíró is. A két csoport azonos társadalmi rétegből származott.

Ki kell térnünk a szolgabírók címhasználatára. A szakirodalom szerint a szolgabíróknak a 14. század közepéig járt hivatalból a *comes* cím.²⁷ Gömör és Sáros megyékben ez a változás még Zsigmond kora előtt bekövetkezett, Gömörnél 1367-ből, míg Sárosnál 1378-ból származik a címzésre vonatkozó utolsó adatunk.²⁸ Ezzel szemben Abaújban és Zemplénben az *unum ex nobis* formulát követő személyeket még a 14. század végén is *comesnek* címezték, az utolsó adat 1396-ból illetve 1391-ből származik.²⁹

Több megyében előfordult, hogy egyes szolgabírók akár tíz évnél is hosszabb ideig hivatalban maradtak.³⁰ Abaújban a leghosszabb szolgálati időt Tuzsai Gálnál feltételezhetünk, aki kilenc évig lehetett a megye szolgabírája. A Sáros megyei Salgói László 12 évig is a megye alkalmazásában állhatott, míg Ternyei Strázs László 1413–1425 között akár folyamatosan is betölthette ezt a tisztséget, sőt ha személye megegyezik az 1409-ben említett Ternyei Miklós fia Lászlóval 16 éves szolgálatra is gondolhatunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy 1413–1419 között nem szerepel a neve a hatósági oklevelekben, így újraválasztásának lehetőségét is figyelembe kell vennünk. Hasonló a helyzet a Zemplén megyei Ronyvai Illés fia András és Kamonyai Mátyás hivatalviselésével. Ronyvai szolgabíróként 1410-ben tűnik fel, míg utoljára 1428-ban szerepel, Kamonyai pedig 1413-tól 1434-ig bukkan fel gyakran. Természetesen itt is gondolnunk kell az újraválasztásra, ugyanis Ronyvai 1414 és 1423 között nem szerepel a forrásokban, míg Kamonyai esetében 1418 és 1424 között van nagyobb hiátus. Igaz, ezt a források szórványosságával is magyarázhatjuk. Füzi Tamás szolgabíró ellenben 1426 és 1436 között, Kisrozvági Nemes János pedig 1428 és 1437 között rendre szerepel az oklevelekben. A Gömör megyében 1404-1405-ben, valamint 1427-ben is említett Szentkirályi Bon Balázsról viszont – köszönhetően az 1423-as teljes listának – biztosra vehetjük, hogy esetében nem beszélhetünk folyamatos szolgálatról. Az em-

²⁷ *Tringli I.*: Megyék i.m. 509.

²⁸ Gömör: DL 89398. Sáros: DL 42078.

²⁹ Abaúj: DL 75388. Zemplén: DL 85505. *Tringli István* megjegyzése szerint, a címzés késői előfordulásakor sokszor már csak arra utalt, hogy az adott személy a nemzetsége vezetőjének számított. XXXI. OTDK vitautülés. 2013. április 4. Hasznos hozzászólását ezúton is köszönöm.

³⁰ *C. Tóth N.*: Szabolcs megye i.m. 64–65.

lítottak mellett akadnak példák öt-hat éves tisztségviselésre (Abaújban Fáji Pál, Színi István; Sárosban Delnei György, Pósfalvi György, Ásgúti György; Zemplénben Abonyi András), míg a többi szolgabíró esetében – Szakály Ferenc megállapításához hasonlóan – általában a két-három éves szolgálat volt jellemző, s adataink a szolgabírói kar folytonosságáról tanúskodnak.³¹

A folytonosságról az azonos családból származó szolgabírók is gondoskodtak. Szakály Ferenc Tolna megye esetében figyelte meg, hogy a szolgabíróság szinte apáról fiúra szállt.³² Szabolcsban szintén több esetben előfordult, hogy családon belül öröklődött a szolgabírói hivatal.³³ Kelet-Magyarországon Szatmárban, Beregben és Ugocsában is találunk hasonló „szolgabírói” családokat.³⁴ Hasonló a helyzet Ungban is, ahol a Fekesházai Ricsei család öt szolgabírót is adott a megyének, de a Helmeci família három tagját is megtaláljuk a Zsigmond-kori tisztségviselők között.³⁵ Abaújban a Bölzsei és a Baksai rokonságokból három-három szolgabíró is kikerült, míg Gömörben a Mellétei atyafiságból származtak hárman. Sárosban a Salgóiak és Ternyeiek esetében négy-öt családtagot is felvetünk a megye Zsigmond-kori archontológiájára, de az Olsavaicaiak és Trocsányiak is több szolgabírót adtak. Zemplénben a Kamonyai családból viseltek négyen is szolgabírói hivatalt a korszakban, míg a Rozványiak közül hármat találunk ebben a tisztségben. Ide sorolhatjuk a megyei embereket is, hiszen számos családból megyei ember és szolgabíró is kikerült a korszakban, Cécei Kónya Pétert, Dapsai Ravasz Andrást és Szentkirályi Bon Balázst pedig mindkét feladatban megtaláljuk. Abaújban a Fügödiek között találunk három megyei embert, míg Gömör megye részletes listáján a Mellétei, Szentkirályi, Héti és Otrocsocki is gyakorta visszatérő név. A térség megyéinek szolgabírói családjait rokonságok, házasságok is összekötötték. A sárosi Buclóiak az abaúji Sárváriakkal és a tornai Nadasdiakkal

³¹ Szakály Ferenc: Tolna vármegye középkori szolgabírái (Esettanulmány). *Történelmi szemle*, 39 (1997) 417.

³² Uo. 418.

³³ C. Tóth N.: Szabolcs megye i.m. 66.

³⁴ C. Tóth Norbert: Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526). Bp., 2006. 21.; Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor: Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524). Nyíregyháza, 2010. 36–38.; Neumann Tibor: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). Nyíregyháza, 2006. 21–22.

³⁵ Engel P.: Ung megye i.m.124–125.

is rokonságban álltak,³⁶ de tudunk házasságokról az abaúji Cécei és a zempléni Zombori, az ugyancsak e két megyéből származó Szendi és Leszteméri vagy a sárosi Enyickei és gömöri Mellétei családok tagjai között is.³⁷

A régió forrásadottsága lehetővé teszi, hogy összevevessük az archontológiák adatait a kamarahaszna-összeírásokkal. Az említett 1427. évi forrás mellett Gömörből 1431-ből, míg Zemplénből 1441-ből áll rendelkezésünkre töredékes összeírás.³⁸ Bár nem minden szolgabírói családról vannak adataink (Zemplénből például csak Ronyva portaszámát ismerjük), legtöbbször öt-tíz illetve tizenöt-húsz jobbágyporta vagyonnal bíró kisnemeseket találunk. Ám míg Ung megyében csupán a kisnemesi *iudex nobilium*ok voltak jellemzőek,³⁹ addig a többi megyében akadtak középbirtokos vagyonú szolgabírók is. Ide tartoznak például az Abaúj és Zemplén határán birtokos Kázmériek, a gömöri Hangonyiak és Tornaljaiak, a sárosi Roskoványiak illetve a három településen 57 portával bíró Kükemezei Bánó László. A Zemplén megyei Helmeci és Leszteméri rokonságok pedig, ugyan nem ismerjük zempléni birtokaik nagyságát, Ung megyében is jelentősebb vagyonnal bírtak.⁴⁰

Gömör megye szolgabírói és megyei emberei között is találunk egy-egy Derencsényit. Ez a szolgabírók társadalmi helyzetét illetően különösen érdekes adalék, ugyanis a Derencsényi család Északkelet-Magyarország tízedik leggazdagabb famíliájának számított.⁴¹ A Derencsényiek szolgabírói hivatalviselésének magyarázatához későbbi, alaposabb kutatás szükséges. Gömör megye szolgabírói társadalmát vizsgálva szintén meg kell említenünk, hogy a szolgabírók nemcsak a megyei emberekkel, hanem az alispánokkal is azonos családokból kerültek ki, azonos társadalmi rétegbe tartozhattak. A szolgabírók rétegéből kiemelkedő Derencsényieken kívül a Kisfaludiak, a Kövecsesi

³⁶ Buclói Dénes lányai közül Ilona Sárvári Elek, míg Erzsébet Nádasdi Fülöp felesége volt. (ZsO II. 5796. sz.)

³⁷ Cécei Péter és Zombori Katalin: DL 71 953., Szendi Jakab és Leszteméri Erzsébet: ZsO IV. 1667. sz., Mellétei Fülöp és Enyickei Veronika: ZsO X. 1062. sz.

³⁸ C. Tóth N.: Lehetőségek i.m. 421–428., 468–472.

³⁹ Engel P.: Ung megye i.m. 108.

⁴⁰ Kamarahaszna. Rémiás Tibor: Abaúj, Gömör és Torna vármegye Zsigmond-kori nemesi társadalma az 1427. évi kamarahaszna-összeírás alapján. *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei*, 26 (1989) 26–35.

⁴¹ Engel Pál: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond korban. Öt északkeleti megye példáján. In Uő.: Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok. (Szerk. Csukovits Enikő). Bp., 2003. 462.

Dancsok, a Szentkirályi Bonok, Vályiak valamint Básti Chamaz János szolgabíró is viselték a megye alispáni tisztjét. Hasonló jelenség figyelhető meg Sáros megyében is, itt az Enyickei, Kükemezei Bánó, Roskoványi családokból került ki sárosi alispán, míg az Olsavicaiak Szepesben láttak el ilyen feladatot. A Torna megyei Nádasdi István 1455-ben szolgált tornai alispánként. Zemplén megye szolgabírói családjai közül Lesztemérit és Csebit Ung míg Ronyvait és Kamonyait Sáros megye alispánjai között találunk, ahogy szintén Sárosban szolgált az abaúji Szendi Jakab is.⁴² Ezek alapján Északkelet-Magyarországon nem húzható olyan éles határvonal a szolgabírói illetve az alispáni atyafiságok között, mint amelyet Szakály Ferenc tapasztalt Tolna megye esetében.⁴³

Már ebből a rövid elemzésből is kitűnik, hogy a megyék működése, és a szolgabírói társadalom megyénként és régióként is eltérő lehet. Hasonló következtetésre jutott C. Tóth Norbert Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa és Ung megyék működését vizsgálva. A középkori Magyarországon nem volt két egyforma megye. Több megyében Tornához hasonlóan csak két szolgabírót választottak, néhol, mint például az ugyancsak északkelet-magyarországi Szepesben pedig két ítélőszék is működött.⁴⁴ Volt ahol a *sedria* (törvényszék) helye állandósult, míg más megyékben, mint például Szabolcsban gyakorta változtatták, s ugyancsak megyénként eltérő okokkal magyarázhatunk egy-egy helyválasztást.⁴⁵ A megyék és szolgabíráik vizsgálata alapos, átfogó kutatást igényel. Ezen kutatás bázisa a közölt archontológiák.

⁴² Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp., 1996. 130–131., 173., 198., 209., 220.; Havassy P.: Gömör i.m. 46–47.

⁴³ Szakály F.: Tolna i.m. 418. Erdélyben hasonló körből származtak a szolgabírók és alispánok. L. Rűsz-Fogarasi Enikő: Kolozs vármegye szolgabírái a középkorban. *Turul*, 82 (2009) 5.; W. Kovács András: Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája. Kolozsvár, 2010. 8. Szabolcsban is találunk példát ilyen családra. L. C. Tóth N.: Szabolcs megye i.m. 66.

⁴⁴ C. Tóth Norbert: A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 45 (2010) 409.

⁴⁵ Uo. 411.; Csukovits Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *Történelmi Szemle*, 39 (1997) 381–385.

Abaúj megye szolgabírói és megyei kiküldöttjei

comes Koksói Peres Miklós ⁴⁶	1388. 10. 28. (DL 7437. [unus ex nobis])
comes Szendi György	1390. 07. 27. (DF 285856. [unus ex nobis])
Bölzsei Jordán fia László, Kázmérfalvi Pál fia János, Radványi Chako és Miklós fia Péter	1395. 07. 03. (ZsO I. 4036. sz.)
comes Bölzsei Jordán fia László	1395. 07. 07. (DL 63705. [unus ex nobis]) 1396. 05. 10. (DL 75388. [unus ex nobis])
Miszlai Imre	1401. 10. 04. (DL 60491. ZsO II. 1253. sz.)
Cécei János fia Miklós, Kázméri Tamás, Sárvári Péter és Baksai László	1406. 11. 01. (ZsO II. 5081. sz., DL 25344.)
Tomori Mihály	1407. 10. 05. (DL 57409.)
Cécei Miklós	1411. 11. 04. (DL 75856. [unus ex nobis]) 1412. 01. 20. (DL 60553.)
Kinizsi Demeter	1413. 10. 04. (DL 10112. [unus ex nobis])
Tomori Mihály	1413. 10. 04. (DL 43223. [unus ex nobis])
Baksai István	1414. 03. 14. (DL 60581. [unus ex nobis])
Bényei Szór Miklós	1418. 11. 30. (DI 39149. [unus ex nobis])

⁴⁶ Novák Veronikánál „de Kupa” névalak szerepel (Novák V.: Nyitra, Bars i.m. 41.)

Baksai Márton	1420. 11. 06. (ZsO VII. 2301. sz., DL 60629.)
<i>Fügödi Fábrián megyei ember</i>	1420. 11. 6. Baksai Márton pecsétjével. (DL 60629.)
Cécei Kónya Péter	
Színi (Szebenyei) István	1424. 10. 25. (ZsO XI. 1196–1197. sz.)
Cécei Péter és Szebenyei István	1426. 08. 14. (DF 232901.)
Bölzsei Sebestyén fia Péter, Színi István, Cécei Péter és Hegyaljai Baglyas Péter	1427. (Kamarahaszna 25–36.)
Bölzsei Sebestyén fia Péter	1427. 04. 02. (DF 282871.)
Színi István	1427. 04. 23. (DL 83639.)
<i>Mérai Tamás fia István megyei ember</i>	1427. 04. 23. Színi István pecsétjével. (DL 83639.)
Cécei Péter	1427. 08. 06. (DL 105561.)
Szebenyei István	1428. 12. 22. (DF 233043.)
Bölzsei Péter	1429. 06. 22. (DF 272850.)
	1429. 12. 07. (DF 232909.)
Szebenyei István	1429. 06. 22. (DF 272848.)
Szebenyei Bakó András	1429. 11. 09. (DF 233045.)
Tuzsai Gál	1430. 09. 13. (DL 83652.)
Cécei Kónya Péter megyei ember	1430. 09. 13. Tuzsai Gál pecsétjével. (DL 83652.)
Szendi Péter	1430. 11. 01. (DL 43862.)
István (Szebenyei?)	1433. 08. 12. (DL 89924.)
<i>Szendi Ernő fia Jakab megyei ember</i>	1433. 08. 12. István szolgabíró pecsétjével. (DL 89924.)
Fáji Pál	1435. 09. 21. (DF 232922.)
	1435. 11. 23. (DF 233049.)
	1437. 02. 20. (DF 232930.)
	1437. 02. 21. (DL 16141.)
	1437. 04. 17. (DL 64318.)
	1437. 11. 27. (DF 232934., DF 232936.)

Bölzsei János	1437. 09. 04. (DL 83699.)
Tuzsai Gál	1437. 04. 17. (DL 64318.)
	1437. 06. 26. (DL 60748.)
	1438. 02. 05. (DL 64330.)
<i>Fügödi Gergely megyei ember</i>	1437. 06. 26. <i>Tuzsai Gál</i> pecsétjével. (DL 60748.)
<i>Alpári János megyei ember</i>	1438. 02. 05. <i>Tuzsai Gál</i> pecsétjével. (DL 64330.)
Fáji Pál, Bölzsei János, Tuzsai Gál és Csókházi Csók Mátyás	1438. 06. 19. (DL 64326.)
Baksai Péter	1438. 06. 25. (DF 272857.)
Fáji Pál	1438. 09. 17. (DF 232950.)
	1438. 12. 10. (DI 75434.)
Tuzsai Gál	1439. 07. 29. (DF 264049.)
Fáji Pál, Bölzsei János, Tuzsai Gál és Csókházi Csók Mátyás	1439. 11. 10. (DL 64347.)
Baksai Péter	1440. 04. 06. (DL 60760.)
<i>Fügödi János megyei ember</i>	1440. 04. 06. <i>Baksai Péter</i> <i>pecsétjével.</i> (DL 60760.)

Gömör megye szolgabírói

Naprági Szamár János és Mellétei Lukács fia János	1392. 08. 12. (DL 89576.)
Mellétei Lukács fia János	1393. 05. 12. (DL 7857.)
Kisfaludi Antal fia Tamás	1394. 04. 06. (DL 96677.)
Szentkirályi Bon Balázs	1404. 12. 01. (DL 89645.)
	1405. 09. 14. (DL 89652.)
Hangonyi Gergely fia István	1410. 06. 23. DL 76028.)
Dapsai Ravasz András és Tornaaljai Benkes fia Miklós	1410. 10. 13. (Hanvay 168. sz., DL 98355.)

Kinizsi János	1414. 07. 30. (DL 76033.)
Málai János	1414. 12. 31. (ZsO IV. 2818. sz.,
Dancs 103. sz.)	
Kövecsesi Dancs János	1420. 04. 29. (ZsO. VII. 1672. sz.)
Hangonyi Balázs	1422. 10. 12. (ZsO IX. 1030. sz.)
Mellétei Barna Mihály,	
Kövecsesi Dancs János,	
Derencsényi János fia András és	
Hangonyi Balázs	1423. 07. 12. (ZsO X. 787. sz.)
Vályi Beke fia Miklós fia István	1425. 09. 17. (ZsO XII. 1059. sz.)
Herényi Péter	1426. 08. 26. (DL 11828.)
	1426. 09. 09. (DL 11835.,
	DL 11836.)
Básti János,	
Vályi István,	
Herényi Péter és	
Szentkirályi Bon Balázs	1427. (Kamarahaszna 57–72.)
Tornaaljai Benedek fia János és	
(Básti) Chamaz János	1431. (C. Tóth N.: Lehetőségek
	i.m. 423.)
Mellétei Márk fia István	1433. 11. 30. (DL 25777.)

Gömör megye kiküldöttjei

Herényi Csató fia Fülöp	1388. 03. 02. (DL 89544.)
Naprágyi Miklós fia András	1390. 10. 03. (DL 89564.)
Szentkirályi László deák	1391. 07. 10. (DL 89567.)
Mellétei István fia Péter,	
Dapsai Ravasz András és	
Kecsői Péter fia Fülöp	1391. 08. 14. (Hanvay 152. sz.,
	DL 56933.)
V. Benedek fia János,	
Garami Dávid fia Ányos és	
Mellétei Bak Miklós	1391. 08. 28. (DL 96652.)
Nehei Lőrinc fia János	1394. 04. 13. (DL 89591.)

Hubai Demeter, Mellétei Koych Miklós és Naprágyi Miklós fia János	1395. 07. 26. (DL 8081.)
Várkonyi János fia Péter	1398. 09. 02. (DL 96700.)
Visnyói Péter fia János	1399. 03. 03. (DL 56939.)
Héti Gergely, Héti Márk fia István és Héti Tamás	1400. 01. 12. (DL 89616.)
Szentkirályi Simon fia Egyed és Szentkirályi Bon Balázs 89617.)	1400. 01. 19. (ZsO II. 34. sz., DL
Pető fia Péter, Pető fia Demeter és Pető fia Bertalan	1400. 11. 08. (ZsO II. 601. sz.)
Mellétei Chermeth Miklós, Beretkei Péter és Ablonci Albert DF 263335.)	1402. 09. 11. (ZsO II. 1886. sz.,
Vályi Benedek fia András, Szentléleki Székely László és Gergelyfalvai Benedek fia János	1404. 07. 14. (DF 268371.)
Ragályi Szaniszló, Bikszögi Lökös fia Jakab és Mellétei Benedek fia Miklós	1405. (DF 271295.)
Szentkirályi László fia Ferenc, Hegyi Fülöp és Vályi Mihály fia János DL 89659.)	1406. 11. 01. (ZsO II. 5082. sz.,
Kisfaludi Kelemen fia Benedek DL 28134.)	1406. 11. 15. (ZsO II. 5114. sz.,
Garami László, Apáti György és Otrocsoki Gergely fia Tamás	1408. 05. 28. (DF 269716.)
Héti Márk fia János	1408. 07. 30. (ZsO II. 6267. sz. DL 89662.)

Naprágyi János	1409. 04. 13. (ZsO II. 6778. sz., DL 9551.)
Otrocsoki Balázs fia Miklós Beken Péter, Lóci Konych Imre és Otrocsoki Gergely fia Tamás Nehei Gál, Ablonci Balázs és Szentkirályi Ferenc	1409. 09. 23. (DF 268545.) 1409. 10. 14. (DL 89674.) 1410. 06. 16. (ZsO II. 7698. sz., DL 89691.)
Apáti Bartók	1412. 08. 01. (ZsO III. 2495. sz., DF 271307.)
Lukaházi András fia Péter, Sankfalvi Hős Miklós és Hubai István	1413. 11. 20. (Hanvay 173. sz., DL 56951.)
Kinizsi Miklós, Bellényi Benedek és Kisfaludi Korlát Miklós	1414. 01. 22. (ZsO IV. 1615. sz., DL 89725.)
Csoltói István és Tornaaljai Jakab fia Miklós	1414. 12. 31. (ZsO IV. 2818. sz., Dancs 103. sz.)
Málai István fia László, Málai István fia Benedek és Perbesházai Kis Jakab	1415. 04. 22. (ZsO V. 542. sz., DL 58913.)
Ablonci Balázs Otrocsoki Gergely fia Miklós Szentkirályi László fia Benedek	1416. 01. 13. (DL 89762.) 1416. 02. 24. (DL 61006.) 1416. 04. 13. (ZsO V. 1775. sz., DF 220933.)
Kálnói János Herényi Ferenc	1418. 05. 30. (DF 271326.) 1418. 06. 20. (Hanvay 178. sz., DL 98356.)
Mellétei Abach András	1418. 12. 19. (ZsO VI. 2635. sz., DF 265272.)

Tibaházai Lukács	1420. 04. 01. (ZsO VII. 1581. sz., DL 43461.)
Málai Kis Tamás, Málai Bajzát Pál és Mellétei Abach Jakab	1421. 03. 10. (ZsO VIII. 269. sz.)
Hubai Kelemen, Mellétei Abach Pál és Centeházai Cente István	1422. 08. 24. (ZsO IX. 908. sz.)
Kisfaludi György fia Albert	1422. 10. 05. (ZsO IX. 1015. sz.)
Csobánkaházai Csobánka Pál, Balogmelléki Ferenc fia István és Derencsényi Balázs fia Antal	1424. 10. 23. (ZsO XI. 1194. sz.)
Tibaházia István, Tibaházai Lukács fia János és Vályi Ember Mihály	1426. 11. 18. (DL 11874.)
Szentkirályi Vadin Mihály	1427. 03. 10. (DL 89882.)
Tibaházai (Tíbai) Lukács János	1427. 11. 10. (DF 263338.) 1427. 12. 22. (Hanvay 191. sz., DL 56964.)
Héti György, Héti Gergely és Otrocsoki Setét Miklós	1430. 07. 03. (DL 89911.)
Héti György Csoltói Pelbárt, Mihályfalvai Forgon István és Vályi Balázs fia András	1431. 04. 09. (DL 89915.)
Héti Miklós	1433. 08. 17. (DL 61016.)
Lukaházi Simon, Mellétei István fia Lőrinc és Lóci Miklós	1435. 04. 04. (DL 89927.)
Lukaházi Simon	1435. 06. 13. (DF 270244.) 1435. 08. 22. (DF 270245., DF 271341.)
Perbes Miklós, Petőházai Mihály és Szentkirályi Setét Miklós Kálnói János fia Jakab,	1436. 12. 17. (DF 269822.)

Apáti Mart Tamás és
Kutyai György

1437. 10. 07. (DF 269725.)

Sáros megye szolgabírói és kiküldöttjei

Roskoványi Pálca	1400. 05. 10. (DF 268677.)
Delnei György, Ternyei Gergely fia Miklós, Roskoványi Pálca és Ásgúti László fia György	1401. 01. 05. (ZsO II. 801. sz.) 1401. 07. 04. (DL 31350.) 1402. 05. 22. (DL 42775. [unus ex nobis]) 1405. 08. 17. (DL 57403.)
Delnei György	1406 08. 02. (ZsO II. 4901. sz., DL 42893.)
Delnei György, Trocsányi András, Ásgúti György és Olsavicai Bálint	1406. 11. 01. (ZsO II. 5080. sz.)
Ásgúti György	1407. 08. 08. (DL 83505.)
Enyickei György	1408. 07. 23. (DF 228559.)
Csu{z}dai István, Trocsányi Tivadar fia András, Enyickei György és Ternyei Miklós fia László	1409. 05. 20. (ZsO II. 6787. sz., DF 283047.)
Ternyei László	1410. 08. 11. (DL 43063. [unus ex nobis])
Salgói Balázs	1411. 11. 02. (ZsO III. 1128. sz.)
Strázs László	1413. 01. 09. (DL 83552. [unus ex nobis])
Olsavicai Bálint	1413. 11. 06. (ZsO IV. 1253. sz. DL 43228 [unus ex nobis])

Salgói Balázs	1414. 05. 14. (ZsO IV. 1979. sz., DL 10199.)
Olsavicai Bálint	1415. 07. 29. (ZsO V. 907. sz., DL 43295. [unus ex nobis])
Salgói Flórián fia Péter	1416. 12. 14. (ZsO V. 2509. sz., DL 57460.)
Jánosfalvai Lukács fia János és Olsavicai Bálint	1417. 12. 06. (ZsO VI. 1205., 1206. sz.)
Jánosfalvai Lukács fia János	1417. 07. 12. (ZsO VI. 698. sz., DL 57465. [unus ex nobis])
Strázs (?) László	1417. 08. 09. (ZsO VI. 779. sz., DF 268614.)
Ternyei Strázs László	1419. 12. 11. (ZsO VII. 1139. sz.) 1422. 01. 12. (ZsO IX. 36. sz.)
Olsavicai Bálint	1422. 12. 21. (DL 43538., ZsO IX. 1260. sz.)
Pósfalvi Antal és Prócsi Balázs	1423. 10. 18. (ZsO X. 1240. sz., DL 43568. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria]) 1423. 12. 20. (ZsO X. 1539. sz., DL 75283. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
Salgói Balázs	1423. 12. 06. (ZsO X. 1494. sz., DL 11448. [unus ex nobis de sede nostra iudicaria])
Prócsi Balázs, Ternyei Strázs László, Pósfalvi Antal és Olsavicai Jakab Prócsi Balázs	1425. 02. 05. (ZsO XII. 115. sz.) 1425. 04. 02. (ZsO XII. 888. sz. DL 90870.)
<i>Bagos Jakab megyei ember</i>	1425. 04. 02. (ZsO XII. 888. sz. DL 90870.)

Pósfalvi Antal	1425. 05. 14. (ZsO XII. 532. sz. DF 212816. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
Ternyei Strázs László	1425. 06. 04. (ZsO XII. 605. sz. DF 212817. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
Prócsi Balázs és Ternyei Strázs László	1425. 06. 04. (ZsO XII. 604. sz.) 1425. 11. 12. (ZsO XII. 1239. sz. DF 271764. [de sede nostra iudiciaria])
Pósfalvi Antal	1426. 06. 10. (DL 103183.)
Trocsányi Gergely	1426. 06. 10. (DF 212843.)
Pósfalvi Antal és Trocsányi Gergely	1426. 04. 18. (DF 212841. [unus ex nobis, socius noster de sede nostra iudiciaria])
Olsavicai Jakab	1426. 07. 22. (DL 83632.)
Salgói Bonc László, Olsavicai Jakab, Nádfői János és Szinyefői János	1427. (Kamarahaszna 95–113.)
Szinyefői János	1427 (DL 43728. [unus ex nobis]) 1427. 03. 10. (DL 43690. [unus ex nobis])
Salgói László, Szinyefői János és Nádfői János	1428. 02. 23. (DF 228602. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
Nádfői János	1429. 10. 03. (DL 39903. [unus ex nobis])
Pósfalvi Antal	1430. 01. 09. (DL 39935. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])

Nádfői János	1431. 07. 23. (DL 38943. [unus ex nobis de sede iudiciaria])
Olsavikai Máté	1431. 12. 03. (DL 43901.[unus ex nobis])
Trocsányi András fia Tivadar és Olsavikai Bálint fia Máté	1434. 07. 05. (DL 64282.[unus ex nobis, socius noster de sede iudiciaria])
Trocsányi András fia Tivadar és Salgói Flórián fia Péter fia László	1434. 07. 19. (DL 90879.[unus ex nobis])
Nádfői Máté fia Miklós és Salgói Flórián fia Péter fia László	1434. 07. 19. (DF 228622. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria socius noster])
Trocsányi András fia Tivadar és Nádfői Máté fia Miklós	1434. 11. 08. (DF 212961. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
Kükemezei Bánó László	1435. 10. 31. (DL 64288. [unus ex nobis, socius noster])
Trocsányi Gergely és Demétei Benedek	1436. 01. 23. (DL 64290., 64291., 64292. [unus ex nobis, socius noster])
Trocsányi Gergely és Roskoványi Pálca Péter	1436. 05. 21. (DF 229041. [unus ex nobis])
Ternyei Tamás	1436. 10. 08. DL 64301. ([unus ex nobis, socius noster de sede nostra iudiciaria]) 1436. 11. 26. (DL 64308., 64309. [unus ex nobis, socius noster de sede nostra iudiciaria])

	1437. 01. 21. (DL 64313., 64314. [unus ex nobis, socius noster])
	1437. 04. 08. (DL 39913. [unus ex nobis])
	1437. 04. 22. (DF 228641. [unus ex nobis, socius noster])
Buclói Miklós és Ternyei Mihály	1438. 07. 14. (DL 64327., DF 213018. [unus ex nobis de sede iudiciaria])
Olsavicai Máté	1438. 07. 28. (DL 64329. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
Salgói László	1438. 12. 15. (DF 228647. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
	1439. 01. 12. (DF 228648. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria], Eperjes I. 259. sz. [Jakabnak olvasva])
	1439. 02. 09. (DF 228649. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
Salgói László, Bucló Miklós, Ternyei Mihály és Olsavicai Máté Salgói László és Ternyei Mihály	1439. 04. 27. (DL 64339.)
	1439. 04. 27. (DF 228655. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
Roskoványi István	1439. 11. 02. (DL 44270. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])
Enyickei András	1440. 01. 25. (Eperjes I. 270. sz., DF 228658. [unus ex nobis de sede nostra iudiciaria])

Torna megye szolgabírói és kiküldöttjei

Nádasdi Barnabás és Ternyei László fia János	1427. (Kamarahaszna 141–143.)
Nádasdi Barnabás	1429. 08. 15. (Balassa 287. sz., DL 65872.)

Zemplén megye szolgabírói és kiküldöttjei

comes (Ronyvai) Keleuch fia János	1387. 08. 06. (Zichy IV. 329–330., DL 77948.)
	1387. 10. 01. (Zichy IV. 331., DL 77950.)
	1388. 02. 04. (Zichy IV. 347–348., DL 77966.)
	1388. 02. 18. (Zichy IV. 349., DL 77968.)
	1388. 03. 03. (Zichy IV. 351., DL 77970.)
comes Leszteméri Simon	1389. 05. 25. (DL 7488.)
Leszteméri Simon, Cseni Benedek, Zombori János, Keleuchházai (Kellőcházai) János	1389. 12. 14. (DF 233983.)
comes Kamonyai Pál	1391. 06. 27. (Sztáray I. 509., DL 85505.)
Eszényi Pál	1398. 07. 23. (Sztáray II. 7., DL 85538.)
Cseni Pál	1399. 01. 21. (DL 96703.)
	1400. 01. 13. (DF 234069. [unus ex nobis])
Leszteméri György fia Péter	1406. 10. 19. (Károlyi I. 538., DL 99468.)
	1408. 07. 17. (Sztáray II. 54., DL 85572. [unus ex nobis])

Kamonyai Kónya	1409. 08. 13. (Sztáray II. 71., DL 85584.) 1410. 02. 18. (DL 66860. [unus ex nobis])
Csebi Lőrinc	1410. 05. 27. (DL 84337.)
Ronyvai Illés fia András	1410. 07. 08. (DL 31379.)
Vékei Gábor	1411. 10. 06. (ZsO III. 1029. sz., DF 234130.)
Csebi Lőrinc	1411. 12. 14. (Sztáray II. 106., DL 85615.) 1412. 09. 20. (ZsO III. 2707. sz., DL 84345.)
Abaházi Miklós	1412. 11. 30. (ZsO III. 3020. sz., DF 220573.)
Kamonyai Mátyás	1413. 01. 10. (ZsO IV. 35. sz., DL 10030.)
Ronyvai Illés fia András	1413. 08. 22. (DL 31387.)
Kamonyai Mátyás	1414. 02. 06. (DL 10168. [unus ex nobis])
Ronyvai Illés fia András	1414. 06. 12. (ZsO IV. 2109. sz., DF 270042.)
Rozványi Szúti János	1417. 08. 10. (ZsO VI. 789. sz., DF 254362.) 1418. 05. 17. (DL 96959.)
Kamonyai Mátyás	1418. 09. 06. (DL 10718.)
Betleni Domokos fia János	1420. 01. 09. (ZsO VII. 1244. sz.)
Kisrozvági György	1420. 06. 07. (ZsO VII. 1801.)
Abonyi András	1420. 10. 29. (ZsO VII. 2287. sz., DF 264270. [az eredetiben téve sen Ung, valójában Zemplén megye])
Abonyi András	1423. 01. 12. (ZsO X. 38. sz.)
Ronyvai Illés fia András	1423. 05. 11. (ZsO X. 586. sz.) 1424. (DL 99491.)

- Abonyi András,
 Kamonyai Mátyás,
 Ronyvai András és
 Rozvágyi Szúti János 1424. 02. 26. (ZsO XI. 241. sz.)
 Rozvágyi Szúti János 1424. 07. 11. (ZsO XI. 822. sz.)
 Kamonyai Mátyás,
 Ronyvai András és
 Rozvágyi Szúti János 1424. 07. 15. (ZsO XI. 843. sz.)
 Ronyvai Illés fia András 1424. (ZsO. XI. 1555. sz.)
 1425. 03. 20. (Zichy VIII. 235.
 [Bajnainak olvasva] DL
 79960.)
 1425. 04. 17. (ZsO XII. 427. sz.,
 DL 99492.)
- Abonyi András 1425. 04. 17. (. ZsO XII. 503a.
 sz., DF 263103.)
- Ronyvai Illés fia András,
 Kamonyai Mátyás és
 Szúti János 1425. 07. 24. u. (ZsO. XII. 1370.
 sz.)
- Ronyvai Illés fia András és
 Kamonyai Mátyás 1426. 09. 17. (DL 60671.)
 Füzi Tamás 1426. 10. 22. (DF 264329.)
 Ronyvai Illés fia András 1426. 12. 03. (DL 54553.)
 Füzi Tamás 1427. 08. 05. (DF 264336.,
 264337.)
- Kamonyai Mátyás 1427. 08. 12. (Sztáray II. 264.,
 DL 85723.)
- Füzi Tamás 1427. 10. 21. (DF 264339.)
 Kisrozvágyi János 1428. 05. 11. (DF 221744.)
 Ronyvai Illés fia András 1428. 06. 08. (DL 57603.)
 Helmeci Márton fia Mátyás 1430. 04. 04. (DL 99495.)
 Rozvágyi Nemes János 1430. 06. 20. (DL 97107.)
 Kamonyai Mátyás 1430. 07. 18. (DL 83651.)
 Helmeci Márton fia Mátyás,
 Rozvágyi Nemes János,

Kamonyai Mátyás és Füzi Tamás	1430. 07. 18. (DL 83925.)
Kamonyai Mátyás	1430. 08. 29. (DL 84400.)
Rozvágyi Nemes János	1430. 10. 10. (DF 234195.)
Helmecci Mátyás	1431. 01. 09. (DF 234191. [Kamonyairól javítva])
Kisrozvágyi Nemes János	1431. 05. 22. (DL 12381.)
Kamonyai Mátyás	1434. 01. 12. (DF 234192.)
Füzi Tamás	1434. 09. 21. (DF 264365.)
Topolyai István	1435. 10. 04. (DL 99497.)
Rozvágyi Nemes János	1435. 10. 11. (DF 222003.)
Bánóci Zsigmond	1436. 04. 17. (DL 12900.)
Kamonyai Balázs, Topolyai István, Kisrozvágyi Nemes János és Gesztelyi Füzi Tamás	1436. 09. 05. (DF 222054.)
Tholsoliai (Kisrozvágyi) Nemes János	1436. 09. 30. (DF 284117. [unus ex nobis])
Kamonyai Balázs	1436. 11. 19. (Sztáray II. 327., DL 85763.)
Topolyai István	1436. 11. 27. (DL 95118.)
(Rozvágyi) Nemes János	1437. 08. 20. (DF 264388., DF 264389.)
Topolyai István	1437. 09. 03. (DF 209782.)
	1437. 09. 10. (DF 264390., DF 264391., DF 264399., DF 264402., DF 264403.)
	1437. 12. 10. (DF 264406., DF 264407., DF 264408., DF 264409., DF 272233.)
Bánóci Zsigmond	1438. 11. 18. (DL 31494.)
Topolyai István	1439. 01. 31. (DF 264425. [unus ex nobis])
Bánóci Zsigmond	1439. 05. 12. (DF 266241.)

Források

- C. Tóth Norbert*: Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526). Bp., 2006.
- Engel Pál*: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. Bp., 1989. (Kamarahaszna)
- Fekete Nagy Antal – Borsa Iván*: A Balassa család levéltára 1193–1526. Bp., 1990. (Balassa)
- Géresi Kálmán*: A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára. I–V. Bp., 1882–1897. (Károlyi)
- Ila Bálint – Borsa Iván*: Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1232–1525. A Hanvay család levéltára 1216–1525. Bp., 1993. (Dancs, Hanvay)
- Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526. I–II. Szeged, 1931–1932. (Eperjes)
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), Q szekció, Diplomatikai Levéltár (DL)
- Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor*: Zsigmondkori oklevéltár. I–XI. Bp., 1951–2013. (ZsO)
- Nagy Gyula*: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. Bp., 1887–1889. (Sztáray)
- Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Krammerer Ernő – Dőry Ferenc – Lukcsics Pál*: A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I–XII. Pest–Bp., 1871–1931. (Zichy)
- Neumann Tibor*: Bereg megye hatóságának oklevelei (1299–1526). Nyíregyháza, 2006.
- Piti Ferenc – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor*: Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524). Nyíregyháza, 2010.

ISTVÁN KÁDAS: THE NOBLE JUDGES OF NORTHEAST HUNGARY DURING THE REIGN OF KING SIGISMUND (ARCHONTOLOGY)

In this present paper I publish the archontology of the noble judges (*iudex nobilium*) of five Hungarian counties, Abaúj (Abov, Abaujwar), Gömör (Gemer), Sáros (Šariš), Torna (Turňa) and Zemplén (Zemplín), during the reign of King Sigismund. I also examine those who were called “*unus ex nobis*” in the charters because the noble judges and the other emissaries of the counties came from the same social group. In the introduction of the archontology I explain my observations regarding the appellation used in the charters and the function of the office of the noble judge in the examined counties. The present paper is a basis for a subsequent social historical research.

Keywords noble judges, archontology, Northeast Hungary, fifteenth century

MIHÁLYKÓ ÁGNES

Keresztény elemek a késő antik egyiptomi mágikus szövegekben

AZEMBERI ÉLETBEN mindig voltak olyan problémák, például betegség vagy reménytelen szerelem, melyek megoldásához az emberek olyan praktikákhoz folyamodtak, amelyeket összefoglaló néven mágikusnak nevezhetünk.¹ A bevált megoldási kísérletek hagyományokat képeztek, amelyek területhez, korszakhoz és valláshoz köthetően változtak, és előírták, hogy az egyes célok érdekében melyik természetfölötti hatalomhoz érdemes folyamodni, kinek, milyen körülmények között, és legfőképpen, hogy milyen szavakkal. Egy hagyomány tartalmazhatott egészben hagyományozódó szövegeket is, azonban, ahogyan azt a fennmaradt szövegek sokfélesége mutatja, sokszor inkább csak különféle elemek: nevek, megszólítások, utasítások alkották, amelyekből a szövegek szerzői maguk állítottak össze saját és klienseik

¹ A „mágia” és „mágikus” szavak egy évszázadra visszamenő vita tárgyát képezik, melyet jelen tanulmány keretei között nem tudok mélyebben elemezni, azonban összefoglalása *Silke Trzcionka*: *Magic and the supernatural in fourth-century Syria*. London, 2007. 5–23. és *Fritz Graf*: *A mágia a görög-római világban*. Bp., 2009. 13–17. oldalakon olvasható. A „mágia” szó használatát többen is elutasították, azonban én az egyszerűség kedvéért a továbbiakban alkalmazni fogom a „mágikus” jelzöt azon szövegekre és tevékenységekre vonatkoztatva, amelyekkel ezen tanulmány keretei között foglalkozom. A mágikus szövegeket az egyéb szövegtípusoktól (liturgikus, orvosi) elválasztó határ nem mindig egyértelmű. A szövegek figyelembe vételekor két elvet követtem. A görög szövegek esetén a *Theodore S. De Bruyn – Jitse H. F. Dijkstra*: *Greek Amulets and Formularies Containing Christian Elements: A Checklist of Papyri, Parchments, Ostraka, and Tablets*. *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 48 (2011) 163–216. listában szereplő biztos („certain”) és valószínű („probable”) besorolású szövegeket vettem elő. A kopt szövegek esetében a szöveg kiadójának megfontolásait vettem figyelembe, valamint azt a ténytet, hogy bekerültek az *Ancient Christian Magic: Coptic Texts of Ritual Power*. (Szerk. Marvin Meyer – Richard Smith). Princeton, 1994. (a továbbiakban ACM) gyűjteménybe.

szükségeinek megfelelő szöveget vagy gyűjteményt.² Ezen tevékenységek eredménye változatos formában maradt ránk, például gemmákként (faragott kövekként), átoktáblákként, feliratokként, vagy irodalmi szövegekben található utalásokként és leírásokként. Minden forráscsoport közül kiemelkednek azonban az egyiptomi homokban görög és kopt nyelvű papiruszokon, pergameneken, papírdarabokon és cserépdarabokon fennmaradt szövegek, amelyek, már csak nagy számuk miatt is, nagyon fontos forráscsoportot jelentenek az antik és késő antik mágia tanulmányozásához. Tanulmányomban ezért erre a forráscsoportra fogok szorítkozni, ami egyben a vizsgált területet is Egyiptomra szűkíti.³

- ² Két kopt átok esetében jól megfigyelhető, hogyan variálja a témát ugyanaz a szerző két különböző megrendelőnek írott hasonló témájú és azonos formulakincssel rendelkező szöveg esetében. A szöveg hasonlóan szabad kezelése mutatható ki az Abgár-levelézés kapcsán is. Habár Abgár, Edessa királyának levelét és Jézus válaszát eredetinek tartották, és különös apotropaikus erőt tulajdonítottak szövegüknek, ez nem zavarta meg szerkesztőiket, hogy az egyes példányok elkészítésekor alakítsanak rajta, esetleg betoldjanak egy személyes kérést (vö. P.Oxy. LXV 4469). Olyan előfordul, hogy egy szövegről kimutatható, hogy másolták valahonnan (pl. Papyrus Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyrus. „[Szerk. Karl Preisendanz – Albert Heinrichs]. Stuttgart, 1973–1974. [a továbbiakban PGM] No. 21. [300 k.], Supplementum Magicum. [Szerk. Robert W. Daniel – Franco Maltomini]. I–II. Oppladen, 1990–1992. [a továbbiakban Suppl. Mag. I. és Suppl. Mag. II.] I. 29. [5–6. sz.], 31 [5. sz.], ACM 133.), és többször látszik a kompiláció nyoma (pl. *Marvin Meyer*: The Magical Book of Mary and the Angels. Heidelberg, 1996. 11. sz.). Ugyanakkor a mágikus korpuszban nem találunk olyan szövegeket, mint a liturgiában, amelyek évszázadok múlva, földrajzi és nyelvi határokat átvélve, akár más funkcióban köszönnek vissza.
- ³ Jelen tanulmány keretében kevés kivétellel csak kiadott szövegeket használok, és a megfigyeléseim is a szövegkiadásokban található információkra szorítkoznak. Az eredetiket sajnos szinte sosem, fényképeket is csak ritkán volt lehetőségem megtekinteni. A görög szövegeket *De Bruyn, T. – Dijkstra, J.*: Greek Amulets i.m. listáját alapul véve gyűjtöttem össze, míg a kopt szövegek esetén Meyer és Smith gyűjteményéből (ACM) indultam ki, továbbá más korpuszokat is figyelembe vettem (*Walter Beltz*: Die koptischen Zauberpapyri der Papyrus-Sammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, 29 [1983] 59–86.; *Walter Beltz*: Die koptischen Zauberpapimente der Papyrus-Sammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, 30 [1984] 83–104.; *Walter Beltz*: Die koptischen Zauberpapiere und Zauberostraka der Papyrus-Sammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, 31 [1985] 31–41.; *Viktor Stegemann*: Die koptischen Zaubertexte der Sammlung Papyrus Erzherzog Rainer in Wien. Heidelberg, 1934.; *Angelicus Kropp*: Ausgewählte koptische Zaubertexte. I–III. Bruxelles, 1930–1931., P.Baden

A késő antik Egyiptomban három mágikus hagyomány játszott fontos szerepet: a görög-egyiptomi, a zsidó és a keresztény. Természetesen ezeket nem lehet kategorikusan elkülöníteni egymástól. A kölcsönös egymásra hatás és az egymástól való kölcsönzések következtében egyes szövegeket és tárgyakat nem lehet egyértelműen egyiknek vagy másiknak tulajdonítani. A három hagyomány közül a keresztény a legkésőbbi. Amikor a 4–5. század során a társadalom fokozatosan kereszténnyé vált, az emberek igényelni kezdték, hogy problémáikat keresztény úton is meg tudják oldani. Az Egyház sem térhetett ki ezen igény elől, mert új hívei szükség idején a másik két hagyomány művelőiehez fordulhattak segítségért, ha azt saját vallásukon belül nem látták biztosítva. Így, mint egy lehetséges válasz erre a kihívásra, hamar kialakult egy keresztény mágikus hagyomány. Ez a hagyomány azonban nem volt egységes, két ágat különböztethetünk meg benne, melyek egyben két különböző nyelvet is használtak: a koptot és a görögöt. Tanulmányomban a keresztény mágikus hagyomány kialakulásával, valamint a két ág eltéréseivel foglalkozom.

Egy mágikus hagyomány kialakulásával kapcsolatban két kérdést tehetünk fel: honnan származtak az elemei, és hogyan válogatták ki őket.⁴ A keresztény mágikus hagyomány természetesen sok elemet örökölt elődeitől. A görög-egyiptomi hagyományból elsősorban semleges formulák (például a láztípusok jellegzetes felsorolása az amulettekben) kerültek be,⁵ azonban istennevek

V), valamint néhány elszórtan megjelent papiruszkiadást is. A nagy papirologiai sorozatokban vagy korpuszokban megtalálható szövegeket a „Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraka and Tablets” című rövidítésjegyzék szerint fogom idézni, mely a http://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrus/texts/clist_papyri.html honlapon érhető el (letöltés dátuma: 2013. december 14.). Az egyes szövegekhez tartozó kiadásokra vonatkozó bibliográfiai adatok a <http://www.trismegistos.org/magic/> (letöltés dátuma: 2013. december 14.) honlapon is elérhetők. Összességében mintegy 130 görög és 150 kopt szöveget használtam fel a kutatás során, azonban elképzelhető, hogy több kiadott szöveget is lehet találni.

⁴ Egy harmadik, szintén nagyon érdekes kérdés, hogy hogyan alakult a hagyomány az évszázadok folyamán, melyik elemek jöttek előbb és melyek később. Ezt sajnos nem lehet megválaszolni, elsősorban azért, mert a kopt papiruszok datálása a paleográfia alapján nem elég megbízható. Ennek ellenére megadom mindenhol az idézett papirusz mellett zárójelben a kiadója által meghatározott korát, hogy némi támpontul szolgáljon az elemek időbeli megoszlásával kapcsolatban.

⁵ Pl. PGM 5b (5. sz.), az ilyen listákra vö. *Magali De Haro Sanchez*: La vocabulaire de la pathologie et de la thérapeutique dans les papyrus iatromagiques grecs. Fièvres, traumatismes et épilepsie. *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 47 (2010) 132–146.

is feltűnnek, akár mint *voces magicae*,⁶ akár mint *historiolák* (mágikus erejű történetek) szereplői.⁷ A görög-egyiptomi elemek a kopt szövegekben nagyobb számban fordulnak elő, mint a görög nyelvűekben, azonban a két ág részletes összehasonlítása ebből a szempontból még nem történt meg. A zsidó elemeket nehezebb azonosítani. A zsidó mágikus hagyomány fő forrása, az Ószövetség a kereszténységnek is szent könyve lett, így a Biblia e részéből származó elemek esetében sokszor nem lehet eldönteni, hogy független „fejlesztésekről” vagy átvételekről van szó. Csak néhány eseten határozható meg biztosan, hogy átvétel történt, így például Isten zsidó nevei, az Ἰαώ, Σαβαώθ, Ἄδωναι, Ἐλοι esetében, amelyek a görög-egyiptomi hagyományban is fontos szerepet játszottak, azonban végső soron a zsidóból származnak.⁸ A 90. (91.) zsoltár népszerűsége, mint apotropaikus (bajelhárító) szöveg⁹ szintén zsidó eredetre vezethető vissza.¹⁰ A gnoszticizmus szintén fontos forrás lehetett, azonban befolyása mértékének meghatározása súlyos problémákba ütközik, és további kutatásokat igényelne.¹¹

Az átvételek nagy száma ellenére a keresztény hagyományt elsősorban olyan elemek alkották, amelyek a keresztény vallás különböző területeiről érkeztek, hiszen ezek voltak elfogadhatók a felhasználók és a szerzők számára. Az elemek a Bibliából, a teológiából, a liturgiából, a szentkultusból és az apokrif hagyományból érkeztek, azonban sok esetben nem csak egy terület lehetett a forrás. Például Mária „Istenanya”¹² jelzőjének végső forrása a teológia, azonban az egyszerű hívő számára elsősorban a liturgiából lehetett ismerős a kifejezés. A liturgia szerepét a mágikus hagyomány alakításában nem lehet alábecsülni, hiszen mindkét szövegcsoporthoz a természetfeletti-

⁶ Pl. PGM 2 (6. sz.), 3 (4–5. sz.), 6a (5–6. sz.).

⁷ Pl. ACM No. 43., 47., 48., 49., 72.

⁸ Gideon Bohak: *Ancient Jewish Magic. A History.* Cambridge, 2008. 196–201.

⁹ Vö. Thomas J. Kraus: Psalm 90 der Septuaginta in apotropäischer Verwendung – Erste Anmerkungen und Datenmaterial. In *Proceedings of the 24th Congress of Papyrology, Helsinki, 1st–7th August 2004.* (Szerk. J. Frösén– T. Purolo – E. Salmenkivi). Helsinki, 2007. 497–514. elemzését és listáját a fennmaradt amulettekről.

¹⁰ Bohak, G.: *Jewish Magic* i.m. 108.

¹¹ Kropp, A.: *Ausgewählte* i.m. III. 19–39. elemzése mindenképpen újragondolásra szorul.

¹² A következő szövegekben: P.Köln VIII 340 (6–7. sz.), PGM 6d (6. sz.?), 12 (7. sz.), 15b (5–6. sz.), 18 (5–6. sz.), 23 (7. sz.), P.Bon. I 9 (4–5. sz.).

vel való kommunikáció biztosítása volt a célja. Néha nehéz megkülönböztetni egy mágikus szöveget és egy személyes imát,¹³ liturgikus szövegeket pedig néha amulettként használtak fel újra.¹⁴

Nem minden keresztény forrásból származó elem vált elfogadottá a hagyományon belül. Bár a papiruszok fennmaradásának esetlegessége, valamint az a tény, hogy a görög szövegeket szívesebben adják ki és jobban össze vannak gyűjtve, mint kopt társaik, befolyásolhatja a hagyományról alkotott elképzeléseinket, ennek ellenére megfigyelhető, hogy egyes elemek nagyobb népszerűségnek örvendtek, mint egyéb társaik. Például, míg a 90. (91.) zsoltár 23 db amuletten vagy potenciális amuletten fordul elő, János evangéliumának kezdősorai 7 darabon (több esetben a többi evangélium kezdősoraival együtt), a Miatyánk pedig haton (azonban jelentőséget elsősorban annak köszönheti, hogy a kereszténység legfontosabb imája), egyéb bibliai versek legfeljebb két fennmaradt amulettre kerültek fel.¹⁵ Tehát biztonsággal állíthatjuk, hogy a 90. (91.) zsoltár és az evangéliumok kezdősorai a keresztény mágikus hagyomány részét képezték,¹⁶ míg a többit csak alkalmanként használták, azonban sosem gyökeresedtek meg. A hagyomány kialakulása kísérletezés és válogatás eredménye volt. A válogatás alapja nem mindig érthető a mai megfigyelő számára, különösen a kimaradt elemek meglepőek. Így például a kopt egyház liturgiájának egyik legnépszerűbb eleme,¹⁷ a *kyrie eleison* csak egy szövegben fordul elő,¹⁸ míg a

¹³ Vö. *De Bruyn, T. – Dijkstra, J.*: Greek Amulets i.m. 172–173.

¹⁴ Például *Carl Wessely*: Les plus anciens monuments du christianisme écrits sur papyrus. II. Turnhout, 1985. (2éme édition). 435. (Krisztus véreinek litániája, 5. sz.), P.Ryl. III 465 (anaphora, ima az elhunyt hívekért, 6. sz.), P.Ryl. III 371 (keresztelő formula, 5. sz.).

¹⁵ Vö. *de Bruyn, T. – Dijkstra, J.*: Greek Amulets i.m. 184–215.

¹⁶ Ezek más területek keresztény mágikus hagyományaiban is tetten érhetők, így a 90. (91.) zsoltár a bizánciban, János evangéliuma a nyugati kereszténységében vált fontossá (*Bozoky Edina*: Charmes et prières apotopaiques. Turnhout, 2003. 63.). A kopt szövegek is csak a 90. (91.) zsoltárt és az evangéliumok kezdeteit (általában mind a négyet) használták, a Miatyánk náluk nem tett szert nagy jelentőségre.

¹⁷ A mai kopt zsolozsmában minden órában 41-szer, más szövegek szerint 50-szer megismétlik. (Vö. *KHS- Osvald H.E. Burmester*: The Egyptian or Coptic Church. A Detailed Description of Her Liturgical Services and the Rites and Ceremonies Observed in the Administration of Her Sacraments. Le Caire, 1967. 99–106.)

¹⁸ Suppl. Mag. II 61 (6. sz.), de még itt sem a megszokott formában.

Mt. 4,23–24, amely kényelmesen és röviden összefoglalja Jézus gyógyításait és ördögűzéseit, csak kettő amuletten jutott szerephez.¹⁹ Az elemek kiválasztását tehát a hagyomány befolyásolta, amely mellett azonban fontos szerephez jutottak a felhasználó igényei vagy megalkotójának kreativitása.

Ez a válogatás azonban más mintát követett a görög és a kopt szövegekben. A két nyelven írott szövegek oly mértékben eltérnek egymástól, hogy joggal megkülönböztethetünk két külön ágat a késő antik és kora középkori egyiptomi keresztény mágikus hagyományon belül. A különbségeket 6 pontban foglalhatjuk össze.

- 1) A görög és kopt nyelvű szövegek megegyeztek abban, hogy legérde-
mesebb az Atyához és Jézushoz fordulni szükség idején. A megszólít-
ás formái azonban általában eltértek, habár vannak közös elemek is,
mint az A és Ω (Ap. 22,13).²⁰ A kopt szövegek előszeretettel szólították
Istent héber nevein (Ἰαώ, Σαβαώθ, Ἄδοναί, Ἑλοι).²¹ Az Atyának és a
Fiúnak több titkos nevét is említették, továbbá előszeretettel soroltak
fel olyan részleteket az Atya udvarából vagy az Atya és a Fiú tettei
közül,²² amelyeket sem a Biblia, sem a ránk maradt apokrif irodalom
nem ismernek. Az elemek szinte mindenhol mások, csak néhány elem
lett valóban népszerű, például az Atya mutatóujjának (Orphamiél) és
testének (Orpha) neve.²³ A görög szövegekben általában ilyesmivel
nem találkozunk, ezek megmaradtak a Szentháromság személyeinek
liturgikus vagy biblikus megszólításainál.

¹⁹ PGM 4 (6. sz.), BKT 6.7.1 (6–7. sz.).

²⁰ Nyolc kopt (ACM No. 61 [6–7. sz.], 64, 89 [kb. 7. sz.], 91.; *Walter Beltz*: Noch zwei Berliner Sator-Amulette. *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, 24–25. [1976] No. 2.; *Stegemann, V.*: Neue Zauber- i.m. No. xl [11. sz?]; *Meyer, M.*: The Magical Book i.m. [11. sz.]; P.Baden V 132 [10–11. sz.?) és nyolc görög (PGM 3 [4–5. sz.], 5a [4. sz.], 11, 13b [5–6. sz.]; *Suppl. Mag. I* 22 [4–5. sz.], I 27 [5. sz.]; ACM No. 9; P.Oxy. LXV 4469 [5. sz.]) szövegben fordul elő.

²¹ A görög szövegekre kevésbé jellemzőek, 28 kopttal szemben mindössze 8 görögben találhatóak meg.

²² A legrészletesebb leírásokat a következő szövegek tartalmazzák: ACM No. 62. (10. sz.), 71, 135 (10. sz. vége), and *Meyer, M.*: The Magical Book i.m. 14–15. szakaszok (11. sz.).

²³ Orphamiél az ACM No. 62 (10. sz.), 71, 114, 132 (7. az.), 135 (10. sz.) és *Meyer, M.*: The Magical Book i.m. (11. sz.), míg Orpha az ACM No. 62 (10. sz.), 71, 132 (7. sz.), 135 (11. sz.) és *Meyer, M.*: The Magical Book i.m. szövegekben szerepel.

- 2) Ennél sokkal markánsabb a különbség a többi segítségül hívott természetfeletti létező esetében. Míg a görög szövegek a szenteket részesítették előnyben, a kopt szerzők az Ószövetség szereplőit, az apokaliptikus lényeket és az angyalokat idézték meg. Ezek között egy különleges csoportot képeznek a „számok és hatalmak” névvel leírható szereplők,²⁴ a három ifjú (Dan. 3,3), a négy élőlény Isten trónja mellett (Ap. 4), a hét arkangyal, az apokalipszis huszonnégy vénje (Ap. 4)²⁵ és a negyven sebastai mártír.²⁶ Gyakran fel is sorolják őket név szerint. Néhányuknál a nevek és a szám is állandó,²⁷ másoknál azonban, főleg, ha a nevek forrása nem a Biblia, a listák nagy változatosságot tudnak mutatni, akár egyazon szövegen belül is.²⁸ Máskor még a hatalmakhoz tartozó szám sem állandó, arkangyalból például legtöbbször hét volt, de lehet három, négy, nyolc, kilenc, sőt huszonegy is.²⁹ A görög szövegek viszont a szentkultuszt képviselték,

²⁴ Sok közülük, a hozzájuk tartozó számmal együtt, a kopt istentisztelet záró könyörgésében is előfordul, vö. *Burmester, O.: The Egyptian Church* i.m. 322.

²⁵ Nevükkel kapcsolatban két eltérő sorozat maradt fenn, egy, amelyben minden név a görög abc másik betűjével kezdődik (Vö. *Adam Lajtar: Varia Nubica X–XI. Journal of Juristic Papyrology*, 36 (2006) 105–112.), a másikban pedig az első két név Beth és Betha (Vö. *Kropp, A.: Ausgewählte* i.m. III. 1931. 132.).

²⁶ A szövegek listáját l. *Claudio Gallazzi: O. Mil. Vogl. Inv. Prov. CE 2: Amuleto coi nomi dei Martiri di Sebastia. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 75 (1988) 147–149.

²⁷ A három babiloni ifjúnak például nem csak a Dániel könyvében szereplő babiloni és zsidó nevei voltak állandók, hanem egy harmadik, mágikus névsorozat is. 14 szövegben szerepelnek: ACM No. 51 (11. sz.), 53 (10. sz.?), 63 (8–9. sz.), 64, 91; *Meyer, M.: The Magical Book* i.m. 42–43. (11. sz.); *Stegemann, V.: Neue Zauber- i.m. No. xv (10–11. sz.), xxiv (csak a zsidó nevek, 9–10. sz.), xviii (10–11. sz.); P.HermitageCopt 65; Walter Till: Koptische Kleinliteratur. Zeitschrift für Ägyptische Sprache*, 77 (1942) 101.; *Kropp, A.: Ausgewählte* i.m. II. 1931. No. xvi, egy kiadatlan amulett a bécsi Papyrussammlung gyűjteményéből (P.Rainer Inv. K 5859, 11. sz.), egy kiadatlan amulett a heidelbergi egyetem gyűjteményéből (P.Heid.Inv.Kopt. 407, 11. sz.). A három babiloni ifjú a liturgiában is fontos személyiség, kultuszuk kiemelkedő Egyiptomban (*Arietta Papaconstantinou: Le cult des saints en Egypt des Byzantines aux Abbassides. L'apport des inscription et des papyrus grecs et coptes.* Paris, 2001. 198–200.).

²⁸ Ez történt az arkangyalok nevével a *Meyer, M.: The Magical Book* i.m. (1996) 7,1–2 és 10, 24–25. sorokban.

²⁹ *Kropp, A.: Ausgewählte* i.m. Vol. 1931 72. Az arkangyalok 23 kopt és hat görög szövegben szerepelnek (PGM 5b [5. sz.], 15 a [6. sz.], b [5–6. sz.], 21 [300 k.]; Suppl. Mag. I 29 [5–6.

egyes szövegek felhasználói bizalmas viszonyt is kifejezésre juttattak a szentekkel. A lázas Johannina például városa védőszentjeihez fordult,³⁰ egy másik amulett írója pedig Szent Kozma és Damján szolgájának nevezte magát, és orvosi utasítást kért tőlük.³¹ Márián kívül azonban egyik szentnek sem jutott kiemelkedő szerep. Mária az egyetlen, aki közös a görög és kopt szövegekben, azonban míg a görög nyelvű szövegekben elsősorban a közbenjárását kérték gyógyuláshoz, a díszítő jelzőkben pedig a kortárs mariológia tükröződik,³² a kopt szövegekben a rítus elvégzője azonosította magát vele,³³ ismerte titkos neveit³⁴ és historiálákban szerepeltette.³⁵

- 3) A kopt szövegek sokkal több apokrif elemet használtak fel, több titkos nevet ismertek, mint görög társaik, amelyek rendszerint ragaszkodtak a Bibliához és a liturgiához. Az is meglepő, hogy a kopt szövegek sokkal több olyan elemet tartalmaznak, amelyek párhuzamait más típusú szövegekből nem ismerjük, míg a görög szövegek legfeljebb az ismert apokrif hagyományokhoz csatlakoznak (pl. *Testamentum Solomonis*³⁶ vagy Abgár és Jézus levelezése). Itt azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a kopt egyháznak, és a késő antik egyháznak általában, egészen más viszonya volt az apokrifekhez, mint a maiaknak. A hitelesnek elfo-

sz.), 32 [5–6. sz.]), de a hat görög közül is csak három említi a neveiket.

³⁰ PGM 5b (5. sz.), vö. *Papaconstantinou, A.*: Le cult i.m. 108–109, 115, 188, 204.

³¹ P.Amst. I 22 (6–7. sz.).

³² Vö. *Theodore S De Bruyn.*: Greek Amulets from Egypt Invoking Mary as Expressions of “Lived Religion”. *Journal of the Canadian Society for Coptic Studies*, 3 (2012) 55–69.

³³ Például az *Oratio Mariae ad Bartos* összefoglaló néven, sok formában ismert imahagyományban, amelyet a legenda szerint Mária akkor mondott, amikor kiszabadította a börtönből Mátyás apostolt. Vö. *Marvin Meyer*: The prayer of Mary who Dissolves the Chains in Coptic Magic and Religion. In: *Magic and Ritual in the Ancient World.* (Szerk. Marvin Meyer – Paul Mirecki). Boston–Leiden–Köln, 2002. 407–415. és *Meyer, M.*: The Magical Book i.m.

³⁴ ACM No. 45 (10. sz.).

³⁵ Az egyetlen, keresztény történetre építő, szerelmi varázslatban használt *historiolában*, amely az angyali üdvözet analógiáját használta nők meghódítására, a következő szövegekben: ACM No. 73 (11. sz.), 78 (6–7 sz.?) és *Stegemann, V.*: Neue Zauber i.m. No. i (7–8. sz.).

³⁶ A testamentumról vö. *Sarah I. Johnston*: The Testament of Solomon. In: *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to Early Modern Period* (Szerk. Jan N. Bremmer – Jan R. Veenstra) Leuven–Paris, 2002. 35–49.

- gadott és apokrifnak tartott írások és történetek közötti határ még változóban volt. Például Abgár király és Jézus levelezéséről Gelasius pápa 494-ben kimondta, hogy nem eredeti, azonban ez nem befolyásolta népszerűségét.³⁷
- 4) A Biblia szövegének felhasználása is markánsan eltér a kopt és görög szövegekben. Az amulettek túlnyomó többsége, 91 görögül íródott, szemben a 15 kopt és egy kétnyelvű darabbal. Koptul szinte csak a legnépszerűbb apotropaikus szövegekkel, a 90. (91.) zsoltárral³⁸ és az evangéliumok kezdősoraival találkozhatunk,³⁹ még a Miatyánk is hiányzik. Ezt a képet azonban torzíthatja, hogy a kopt nyelvű bibliatöredékeket sokkal kevésbé adják ki, mint a görögöket, és még senki nem gyűjtötte közülük össze a lehetséges amuletteket, így ezt az állítást egy alaposabb forrásgyűjtés kétségbe vonhatja.
- 5) Meglepő különbség, hogy a felhasználó szinte kizárólag a görög szövegekben nevezte meg magát Isten (vagy esetleg a szentek) szolgájaként, ez az önmegnevezés csak két kopt szövegben fordul elő.⁴⁰ Ez azért is váratlan, mert a kopt egyház is előszeretettel alkalmazta ezt a formulát, legalábbis a középkor óta szinte változatlan liturgiája ezt mutatja.⁴¹

³⁷ Kevin Sullivan – Terry G. Wilfong: The Reply of Jesus to King Abgar: A Coptic New Testament Apocryphon Reconsidered (P.Mich. Inv. 6213). *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 42 (2005) 108.

³⁸ ACM No. 62. (10. sz.?), 134 (a négy evangélium kezdeteivel együtt), Alain Delattre: Un extrait du Psaume 90 en copte: Édition de P.Duk. inv. 448. *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 43 (2006) 59–61. (6–8. sz.); Hans Quecke: Ein fajjumisches Fragment aus Ps 90 (91) (P.Heid. Kopt. 184). In *Festschrift Elmar Edel*, 12. Mdrz 1979. Bamberg, 1979. 332–337.; Victor Stegemann: Neue Zauber- und Gebetstexte aus koptischer Zeit in Heidelberg und Wien. *Le Muséon*, 51 (1938) 84. (8. sz.).

³⁹ Walter E. Crum: La magie copte. Nouveaux textes. In: Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion à l'occasion du centenaire de la lettre à M. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques lue à l'académie des inscriptions et belles-lettres le 27 Septembre 1822. Paris, 1922. 537–544. No. 4 (kb. 7. sz.); Gerald M. Browne: Michigan Coptic Texts. Barcelona, 1979. No. 12, (7–8. sz.); P.MoscowCopt 36; ACM No. 62 (10. sz.), 134; P.Ryl.Copt. 104.

⁴⁰ Kilenc görög szövegben (PGM 5a (4. sz.), 5b (5. sz.), 5c (5–6. sz), 6b (4–5. sz), 6d (6. sz.), 9 (6. sz.); Suppl. Mag. I 24 (5. sz.), 31 (5–6. sz.) és BKT 6.7.1 (6–7. sz.)) három kopttal szemben (ACM No. 134; P.MoscowCopt 36; P.Baden V 132 (10–11. sz.?).)

⁴¹ Vö. Burmester, O.: The Egyptian Church i.m.

- 6) Az utolsó különbség, hogy a kopt szövegek a műfajoknak sokkal szélesebb spektrumát mutatják, mint a görög szövegek. Görögül mindössze apotropaikus és gyógyító amuletteket és ráolvasásokat találhatunk, valamint néhány bosszúimát, amelyek egy elszenvedett sérelem miatt kérnek igazságszolgáltatást Istentől. Koptul azonban ezen kívül átkokhoz, szerelmi bűbájhoz, démont megidéző varázsigéhez vagy szép hangot adó bájitalhoz is hozzájuthatott az érdeklődő.

Ezek a különbségek világosan megmutatják, hogy a késő antik Egyiptomban a keresztény mágikus hagyománynak két ága volt. A hasonló elemek száma sokkal kisebb, mint a különbözőeké. Isten héber nevein és az Ámenen kívül csak Péter anyósának meggyógyítását,⁴² – amely Jézus többi gyógyításához képest kiemelkedő népszerűsége tett szert – illetve a liturgiából származó idézeteket említhetjük.⁴³ A két ág a nyelvi kettősséget is jól tükrözi. Csak kevés szöveg, főleg a kopt nyelvűek közül, mutat fel a másik ágra jellemző elemeket. Még kevesebb, mindössze hat kétnyelvű szöveg maradt ránk,⁴⁴ amely meglepő, ha figyelembe vesszük a thébai mágikus könyvtár kétnyelvű szövegeit,⁴⁵ a korabeli társadalom nagymértékű kétnyelvűségét,⁴⁶ vagy azt a tényt, hogy az egyiptomi liturgia a kezdetektől⁴⁷

⁴² Három görög (PGM 18 (5–6. sz.), Suppl. Mag. I 31 (5–6. sz.), és talán a P.Mon.Epiph. 591 (görög, 6–7. sz.?), valamint két kopt: P.MoscowCopt 36 és *Crum, W.*: La magie copte i.m. No. 3. szövegben.

⁴³ A Εἷς Πατήρ, a *Sanctus*, a doxológia, a 'mindörökkön örökké' végződés és a *Trisagion*. Azonban egyik sem vált egyértelműen a hagyomány részévé, mindegyik inkább alkalmi liturgikus hatásnak tudható be, és legfeljebb öt-hat szövegben található meg.

⁴⁴ PGM 21 (300 körül); MPER N.S. XVIII 196 (4. sz.); P. Oxy. LXV 4469. (5. sz.); ACM No. 118 (7. sz.); *Stegemann, V.*: Neue Zauber- i.m. No. xxiv (9–10. sz.), xvi (10–11. sz.).

⁴⁵ A thébai mágikus könyvtár kétnyelvűségének kiváló elemzése olvasható az alábbi könyvben: *Jacco Dieleman*: *Priests, Tongues and Rites: The London-Leiden Magical Manuscripts and Translation in Egyptian Ritual (100–300 CE)*. Leiden–Boston, 2005.

⁴⁶ Az egyiptomi társadalom kétnyelvűségéről az utóbbi időben sok tanulmány született, pl. *Sarah J. Clackson*: *Coptic or Greek? Bilingualism in the Papyi*. In: *The Multilingual Experience in Egypt, from the Ptolemies to the Abbasids*. (Szerk. Papaconstantinou, Arietta). Farnham–Burlington, 2010. 73–104.

⁴⁷ *Hans Quecke*: *Untersuchungen zum koptischen Stundengebet*. Louvain, 1970. 131.

(vagy legalábbis egy igen korai periódustól fogva) egész mostanáig görög és kopt szövegeket is tartalmaz.⁴⁸

Mi lehet az oka ennek a kettősségnek?⁴⁹ Erre sajnos biztos választ nem tudok adni, csak hipotéziseket tudok megfogalmazni. Nem tartom valószínűnek, azonban a kopt szövegek biztos datálásának hiányában nem lehet kizárni egy olyan feltételezést, hogy a kopt szövegek ugyanannak a hagyománynak egy későbbi állapotát képviselik.⁵⁰ Egyes esetekben viszont valószínűnek látszik, hogy azért választották a görög nyelvet, mert a szövegeket eredeti nyelvükön kívánták megtartani, minthogy úgy vélték, a fordítás során a szövegek elvesztik különleges erejüket.⁵¹ Ez lehet a magyarázat a biblikus amulettek görög nyelvére, és ez történetetett a P.Oxy. LXV 4469 (5. sz.) esetében is, amelyben Abgár levelének görög szövegébe betoldottak egy kopt nyelvű személyes imát. Ez az elképzelés (és a görög nyelv megmaradó liturgikus szerepe) lehet a magyarázat a 11. századig szórványosan előforduló görög szövegekre is.⁵² Ugyanakkor egy másik tényezőt sem hagyhatunk figyelmen kívül, a szövegek társadalmi kontextusát. A szövegek kialakításában elsősorban a specialisták játszhattak szerepet (bár valószínűleg kisebb mértékben a kliensek elvárásai is). Ezt mutatja, hogy a különböző nyelveken különböző szövegtípusok voltak elérhetőek.

⁴⁸ Sőt, a középkor óta arab nyelvűeket is. Vö. *Burmester, O.: The Egyptian Church* i.m.

⁴⁹ Ezt a kérdést nemrég Theodore de Bruyn is feltette: „If one accepts that practices are shaped and informed by the social and cultural milieu in which they are enacted, one must ask how the milieu of the Greek we have been considering related to the milieu of these Coptic spells that identify with Mary in the first person. We are confronting 'lived religion' filtered through different but related textual and linguistic traditions. What can we infer from these texts about the social and cultural situations of the people who prepared or enacted them, and how can we account for the variations at a given time or over a period of time?” *De Bruyn, T.: Greek Amulets* i.m. 61.

⁵⁰ Ez részben igaz is, hiszen míg a görög szövegek a 8. századdal lényegében véget érnek, utána csak szórványokban találhatóak, addig a kopt szövegek nagy számban maradtak ránk későbbi időszakokból is, egész a 12. századig. Ha azonban elfogadjuk, hogy a mágikus gyakorlat egy hagyományra épült, elvárnánk, hogy a (feltételezett) későbbi kopt fejlődésnek legalább nyomait megtaláljuk a korábbi görög szövegekben, de erre nincsenek példák.

⁵¹ *Dielemann, J.: Priests* i.m. 1–5. részletesen kitér a szent szövegek fordításával kapcsolatos késő antik véleményekre.

⁵² Pl. *Rosario Pintaudi: Filatterio su carta arabe orientale: il Simbolo niceno-constantinopolitano* (PL III/960). *Analecta Papyrologica*, 13 (2001) 47–53. (10. sz.)

Ezzel szemben az írnokok (görög) nyelvtudása nem volt döntő, hiszen több esetben rossz helyesírással, kopticizmusokkal terhelt nyelven írták le a szöveget. A két ág háttere is hatással lehetett a szövegekre. A kopt mágia sok esetben folytatja az egyiptomi vallás hagyományait, például amikor a specialista azonosítja magát egy természetfeletti hatalommal, hogy ezáltal tudjon egy másikat rávenni valamire,⁵³ vagy amikor titkos neveket sorol fel, hogy így bizonyítsa bennfentességét a túlvilági valóságban.⁵⁴ Ez magyarázhatja a kopt szövegekben burjánzó apokrif elemeket. Ugyanakkor a görög szövegek kevesebb kontinuitást mutatnak a pogány praktikák felé,⁵⁵ a liturgia hatása meghatározóbbnak látszik. A liturgia nyelve viszont a késő antikvitásban meghatározóan a görög,⁵⁶ így logikus lehetett, hogy az ehhez közelítő szövegeket is görögül írták. Az egyiptomi vallásos és mágikus hagyományokat folytató kopt szövegeket pedig annak természetes nyelvén, az egyiptomi kortárs változatán írták. A másik szempont, a pogány elemek továbbélésének megvizsgálása tehát hozzásegíthet minket a kérdés megválaszolásához.

⁵³ Ez jellemző többek között az *Oratio Mariae ad Bartos* hagyományra, lásd fenn, 33. lábjegyzet. A technikára lásd *Dieleman, J.: Priests* i.m. 153.

⁵⁴ Ez az elképzelés állhat Isten udvarának részletes leírásai mögött, lásd fenn, 22. lábjegyzet, vö. *Dieleman, J.: Priests* i.m. 154.

⁵⁵ Bár vannak olyan szövegek, amelyeken a keresztény elem jelentéktelen a semleges elemekkel szemben, pl. *Suppl. Mag. I* 20. (4–5. sz.), 21. (4–5. sz.), 22 (4–5. sz.), 27 (5. sz.), 28 (5. sz.), és néhány, amely keresztény és nem keresztény elemek egymás mellé tételéből áll össze, pl. *Suppl. Mag. I* 23 (5. sz.).

⁵⁶ A liturgia nyelvváltásának története nincsen feldolgozva. Néhány ezzel kapcsolatos gondolatot tartalmaz *Quecke, H.: Untersuchungen* i.m. 131–132.

**ÁGNES MIHÁLYKÓ: CHRISTIAN ELEMENTS
IN LATE ANTIQUE EGYPTIAN MAGICAL TEXTS**

When the Egyptian society converted to Christianity in the 4–5th centuries, a Christian magical tradition was soon required to supply the faithful with solutions to their everyday problems. Elements of the Christian faith were incorporated into the magical texts, which changed substantially in this process. The supernatural figures to whom the practitioner could turn to were almost completely substituted, but the process did not leave the formulas unaltered either. The old practitioners were also at least partly replaced by monks and clerics.

However, the new Christian tradition was not homogeneous. The Greek and Coptic texts show substantial differences, especially in the way they integrate the Christian elements. This divergence is particular, as these texts come from the same places and from the same centuries, thus they are products of the same society. It is also known from the documentary papyri that this society was largely bilingual. Thus such a dichotomy would not be expected, especially as the particularly corrupt magical texts show that the practitioners did not always chose the language they were more familiar with.

What is then the reason for this dichotomy? What does it consist of? In my paper, after a discussion of tradition in magic, I compare the Greek and Coptic magical texts from the late antique Egypt on how they made use of the diverse elements of the Christian faith. With the help of these observations I try to name the causes.

Keywords Greek and Coptic magical texts, bilingualism, practitioners, late antique Egypt, tradition, Christianity

PANDI GERGELY

Béketárgyalásból háború?

GONDOLATOK AZ 1116. ÉVI OLŠAVAI ÜTKÖZETHEZ

A 14. SZÁZADI krónikakompozíció 153. fejezetét számos kutató kutatta, azonban nem mindig ugyanabból a nézőpontból.¹ Ehhez hozzájárult az a tény is, hogy a fejezet meglehetősen hosszú, számos aspektusát megőrizte a középkori magyar történelemnek. A forrásszövegben olvashatunk II. István megkoronázásáról (1116), külpolitikai akcióiról, köztük az 1116. évi olšavai ütközetről, valamint itt találkozunk az első utalással a székelyekre és a besenyőkre vonatkozóan.² Alábbi tanulmányunkban a 14. századi krónikakompozíció alapján vizsgáljuk II. István Olšava folyó menti kudarccal végződő ütközetének körülményeit. A krónikakompozíción kívül még egyéb történeti forrásokat is meg fogunk vizsgálni, ezek közül a legfontosabb Prágai Kozma műve, mely kiegészíti a krónikában szereplő adatokat.³

A történészek, hitelt adva Prágai Kozmának, II. István vereségeként könyvelték el az ütközetet, amely a források beszámolója alapján tulajdonképpen egy személyes királytalálkozóként indult II. István és a cseh fejedelem, Vladisláv (1109–1117) között. A tárgyalások azonban valamilyen félreértés folytán véres csatába torkolltak. A források már első ránézésre is belső ellentmondásokkal terhesek. Mind a magyar, mind a cseh forrás azt állítja, hogy a két uralkodó békét kötni ment egymással a Magyarországot és a Csehországot elválasztó Olšava folyó partjára, ennek ellenére igen meglepő, hogy a béketárgyalásokból ütközet alakult ki. Véleményünk szerint fontos, hogy

¹ SRH 436.

² *Kristó Gyula: A székelyek eredete.* Bp., 2002. 61.

³ *Die Chronik der Böhmen des Chosmas von Prag.* Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series. II. (Szerk. Bertold Bretholz). Berlin, 1923. (a továbbiakban MGH).

áttekintsük, hogy miként vélekedett a történekekről a korábbi, legfontosabb szakirodalom, mielőtt felvázolnánk a saját elgondolásunkat az eseményekről.

A teljesség igénye nélkül csupán a legfontosabb munkák nézeteit igyekszünk ismertetni. Pauler Gyula kétkötetes, máig alapvető fontosságú munkájában, mely az Árpád-házi uralkodók történetét foglalta össze, írt az Olšavai ütközetről. A két uralkodó találkozóját a magyar urak kezdeményezésének tartotta, és Velence 1115-ös dalmáciai foglalásával hozta kapcsolatba. Velence 1115-ös dalmáciai előrenyomulása nem volt maradéktalanul sikeres, Zára magyar uralom alatt maradt. Várható volt, hogy a következő évben a doge, Ordelafo Faliero (1102–1118) megpróbálja a hódítást teljessé tenni. A kétfrontos háborút megelőzendő a magyar urak 1116-ban Csehországgal igyekeztek békét kötni.⁴

Az 1920-as évek végén Deér József is önálló monográfiát szentelt az Árpád-kori külpolitikának. Ő szintén megemlíti az 1116-os ütközetet. Ő is a velenceiek várható támadásával hozta összefüggésbe a magyarok békülési szándékát. Kiemeli továbbá, hogy noha nem sikerült megteremteni 1116-ban a békét Vladiszláv cseh fejedelemmel, II. István uralkodása alatt következetesen törekedett a csehekkel való jó viszony fenntartására, amelynek csúcspontja az 1126-ban megkötött béke volt.⁵

A következő kutató, akinek a nézetét röviden felvázoljuk, Kristó Gyula szegedi történészprofesszoré. Több művében is írt az Olšava folyónál történt eseményekről. II. István külpolitikai elszigeteltségét hangsúlyozta, amely uralkodásának legelejétől körülvette, az ebből az elszigeteltségből való kitörés első próbálkozásának tartotta az olšavai találkozót, amely azonban sikertelenül végződött.⁶ A tízkötetes Magyarország történetében megpróbált választ találni az ütközet okaira is. Véleménye szerint, hitelt adva a forrásoknak, a találkozó sikertelenségének az okai a személyes intrikák, valamint a két ország eltérő külpolitikai irányultságai voltak.⁷

⁴ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. Bp., 1899. (2. kiad.), 225–229.

⁵ Deér József: A magyar törzsszövetség és patrimonális királyság külpolitikája. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. (2. kiad.) (Historia incognita) 107–110.

⁶ Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986. 73–74.

⁷ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Főszerk. Székely György). I/2. Bp., 1984. 1178–1179.

Természetesen nemcsak Magyarországon dolgozó történészek foglalkoztak az Árpád-kor külpolitikájával. Az Egyesült Államokban dolgozó Kosztolnyik J. Zoltán is több monográfiát szentelt az árpád-kori politikatörténetnek. Ahogy az eddig áttekintett kutatók többsége, úgy ő is a várható velencei támadással hozta összefüggésbe a magyarok békülési szándékát. Véleménye szerint az előkelők nem akartak két fronton háborúzni, ezért próbált meg a csehekkel 1116-ban megegyezni.⁸

Számtalan munkájában írt az olšavai ütközetről Makk Ferenc szegedi történészprofesszor. Magyarország korai külpolitikájával foglalkozó monográfiájában szintén a velencei háború alakulásával kapcsolja össze II. István cseh politikáját. Véleménye szerint a magyarországi uralkodóváltás megfelelő alkalmat nyújthatott arra, hogy a cseh-magyar viszonyt rendezzék a felek. A csata közvetlen előidézőjének pedig a csehek és magyarok közötti nagyfokú bizalmatlanságot tartotta.⁹ A 12. század történetét összefoglaló művében azonban megjegyzi, hogy szokatlan, hogy a két uralkodó a találkozóra sereggel érkezett.¹⁰

A legfontosabb szakirodalom áttekintése után megállapíthatjuk azt, hogy a kutatók véleménye az olšavai ütközetről többnyire megegyezik. Az összes nézet a magyar király és a cseh fejedelem közötti konfliktust, hitelt adva a forrásoknak, egy béketárgyalásnak induló, azonban végül véres csatába torkolló ütközetnek tartja. Szintén hitelt adva a forrásoknak, a magyar fél kezdeményezésének tulajdonítják a találkozást, valamint az ütközetet egy évvel megelőző velencei hadjáratot teszik meg a békepuhatolozások indokaként. Az ütközetet, előnyben részesítve Prágai Kozma beszámolóját, jelentős magyar vereségnek könyvelik el, amelynek következtében II. Istvánnak és környezetének nem sikerült kitörnie abból a külpolitikai elszigeteltségből, amely a királyt és az országot már uralma elejétől kezdve körülvette.

Azonban van több olyan pontja is a forrásoknak, amelyek arra engednek következtetni, hogy nem olyan egyszerű az olšavai ütközet elhelyezése a korabeli kelet-európai politikában, mint ahogy első olvasásra tűnhet. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bebizonyítsuk, nem feltétlenül kell a for-

⁸ Kosztolnyik, Z. J.: From Coloman the learned to Bela III. (1095–1196) Hungarian domestic policies and their impact upon foreign affairs. New York, 1987. 85–86.

⁹ Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996. (2. kiad.) (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) 166.

¹⁰ Makk Ferenc: A tizenkettedik század története. Bp., 2000. (Magyar Századok) 45.

rások béketárgyalásokra utaló megjegyzéseit kritika nélkül elfogadni, hanem feltehetőleg eleve katonai célja volt azon akciónak, amely végül az Olšava folyó menti ütközethez vezetett.

Elsőként a Magyar Királyság 12. század eleji külpolitikai viszonyait kell megvizsgálnunk. A szakirodalom egyértelműen hangsúlyozza az ifjú II. István diplomáciai elszigeteltségét. Számos országgal igen feszült volt a viszony, ez azonban nem feltétlenül jelentett egyben katonai fenyegetést is. Velencével még Kálmán uralkodása alatt a magyar uralkodó Dalmáciai hódítása miatt (1105) mérgesedett el a viszony. Dalmácia jelentős részét azonban még Kálmán életében visszafoglalta a köztársaság (1115 vége), és várható volt, hogy 1116-ban igyekszik majd hódításait folytatni. Velencével tehát, mint ténylegesen meglévő ellenséggel számolhatott II. István és tanácsadói köre.

A Bizánci Birodalom a korban rendkívül szorult helyzetben volt, mivel mind európai, mind kis-ázsiai területeit veszély fenyegette, egyik oldalról a dél-itáliai normannok, másik oldalról pedig a kereszties államok jelentettek állandó fenyegetést számára. Ezt bizonyítja az 1107-ben lezajlott normann-bizánci háború, amelyben Kálmán király a bizánciak oldalán avatkozott be, és segítségével sikerült Bizáncnak kiharcolnia a győzelmet.¹¹ Noha Kálmán uralkodásának végére Dalmácia kérdésében úgy tűnt, hogy a császár inkább Velencét támogatja, tényleges katonai támogatást nem nyújtott az 1115-ös támadáshoz, nehogy a Magyar Királysággal rossz viszonyba kerüljön. I. Alexios császár (1081–1118) uralkodásának utolsó éveit a szeldzsuk-törökökkel szembeni hadjáratok jellemezték, így a Bizánci Birodalom felől nem kellett támadásra számítani.¹² A későbbi magyar-bizánci háború (1127–1129) is magyar kezdeményezésre tört ki,¹³ ami szintén azt bizonyítja, hogy a császár nem volt érdekelt a magyarokkal való háborúskodásban. II. István trónra léptekor tényleges fenyegetést Bizánc részéről nem feltételezhetünk.

A nyugati császárság lényegesen nagyobb fenyegetést jelentett a 12. század elején az ország számára. Ezt bizonyítja az 1108-ban bekövetkezett német-cseh támadás, amely Álmos herceg trónra juttatását volt hivatott támogatni. A támadást sikerült Kálmánnak kivédenie lengyel szövetségese, III. Bole-

¹¹ *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 157–158.; *Makk Ferenc*: A Kálmán-ági királyok külpolitikájának néhány kérdése. In: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről.* Szeged, 1998. 178.

¹² *Georg Ostrogorsky*: *A bizánci állam története.* Bp., 2001. 322.

¹³ Uo., 330.

szláv fejedelem (1102-1138) segítségével, aki a cseh fejedelmet, Szvatoplukot visszavonulásra készítette, szövetségese nélkül pedig a császár visszavonult.¹⁴

Ugyanígy feszült volt a viszony Csehországgal, hiszen Szvatopluk részt vett a Magyarország elleni támadásban. Ezt követően pedig több határ menti incidens is volt a két ország között, a legjelentősebb ezek közül az Olšava menti csata.

Lengyelországgal a viszony Kálmán király számára a 12. században viharosan indult, III. Boleszláv kezdetben támogatta Álmos herceg törekvéseit, azonban Kálmánnak sikerült megegyeznie a lengyel uralkodóval, így az elállt Álmos támogatásától. Sőt, Kálmánnal németellenes szövetséget is kötött, amely meglehetősen jól működött (gondolván itt az 1108-as német-cseh támadásra, lásd fentebb), így elmondhatjuk, hogy Kálmán uralma alatt a legbiztosabb szövetséges III. Boleszláv volt.¹⁵ Nincs információnk arra nézve, hogy ez a jó viszony II. István trónra lépésével megromlott volna, valószínűleg mindkét félnek érdekében állt a szövetség fenntartása a német hegemón törekvésekkel szemben.

A magyar külpolitika fontos színtere volt a Kijevi Rusz, amely a 12. századra több kisebb részfejedelemségre bomlott. Az 1097-ben megtartott ljubecsi gyűlésen megkezdődött az a folyamat, amelynek következtében Kijev több kisebb részfejedelemségre hullott a 12. század második felére. Noha a stabilitást, valamint a dinasztian belüli örökösödést volt hivatott biztosítani a „mindenki megtarthatja apai örökségét” elv, a pontos határok kijelölése nélkül csak további viszályok alapjait képezte.¹⁶ A Kijevi Rusz helyét számos kisebb részfejedelemség vette át a 12. század végére.¹⁷ Ez a helyzet kiváló alkalmat nyújtott Kálmánnak, hogy beavatkozzon az orosz ügyekbe. A beavatkozások azonban nem jártak sikerrel, Kálmán sikertelen második házasságával és kudarcaival feszült viszonyt hagyott utódjára. Azonban itt is érvényes az, amit korábban a bizánci kapcsolatoknál megállapítottunk, hogy a feszült viszony nem jelentett feltétlenül katonai fenyegetettséget. Az orosz részfejedelemségek elsősorban egymással harcoltak II. István trónra kerülésekor. Így II. Istvánnak, noha valóban feszült volt

¹⁴ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 158–159.

¹⁵ Uo., 156.

¹⁶ Font Márta–Varga Beáta: Ukrajna története. Szeged, 2006. 18.

¹⁷ Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp., 2005. 163.

a viszony az orosz részállamokkal, támadástól nem kellett tartania, más irányba fordíthatta figyelmét.

Megállapíthatjuk, hogy II. István trónra léptekor országát elsősorban nyugatról fenyegette tényleges veszély. A német-cseh koalíció részéről, valamint Dalmáciában a velenceiek részéről. Uralkodásának kezdetekor azonban nem jellemezte oly nyomasztó külpolitikai elszigeteltség országát, nem volt olyan rossz a helyzete, mint ahogyan azt a szakirodalom leírja, hiszen a feszült viszony nem jelentett egyből háborús fenyegetést. Így első külpolitikai akciójában nem kell feltétlenül egy mindenáron békére irányuló törekvést látnunk, ahogy a korábbi szakirodalom ezt hangsúlyozza. Realisnak tűnne az a feltételezés, hogy II. István és környezete azért akart békét kötni a csehekkel 1116-ban, hogy csak a biztosnak tűnő velencei háborúval törődhessen, azonban ezt több körülmény is kétségessé teszi.

Dalmácia Kálmán és II. István politikájában elsőbbséget élvezett minden egyéb területtel szemben. Kálmán többször is meglátogatta a területet, igyekezett a városok kiváltságainak megerősítésével és további privilégiumok adományozásával minél inkább beépíteni a területet országához.¹⁸ II. István is fontos szerepet tulajdonított a területnek. Az 1120-as években kísérletet is tett Dalmácia visszaszerzésére, ami azonban kudarccal végződött.¹⁹

Ezek után nehezen érthető, hogy a magyar uralkodó és környezete az 1115-ös félig sikerült velencei foglalás után, noha várható volt, hogy Velence a következő évben megpróbálja a még magyar kézen maradt területeket uralma alá hajtani, miért vonult sereggel együtt egy béketárgyalásra, a cseh határra? Felmerül a kérdés: biztosan béketárgyalás volt-e a célja azon találkozóknak, amely végül egy véres csatába torkollt, és a cseh krónikás szerint akkora volt a magyarok veresége, mint 150 évvel korábban a Lech mezejénél volt?²⁰

Érdemes néhány szót szólni arról, hogy a két legfontosabb forrásunk az ütközetről mikor, milyen körülmények között született. Kezdjük Prágai Kozmával. 1045 körül született. A prágai káptalanban töltött be tisztséget, járt Magyarországon, méghozzá Kálmán uralkodásának elején, és Esztergomban

¹⁸ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 165.

¹⁹ Uo., 169.

²⁰ „...Certe tot nobiles et ignobiles ibi interierunt Pannonese, quot nec tempore sancti Odalrici iuxta fluvium Lech interisse referuntur.” MGH. 216.

szentelték pappá 1099-ben. 1125-ben hunyt el, művét addig el kellett, hogy készítse.²¹ Tehát kortársa volt az eseményeknek.

A magyar krónika aktuális fejezetéről a kutatás úgy vélekedik, hogy két különböző időpontban keletkezett.²² Abban konszenzus van, hogy az ősgesz-tát vagy őskrónikát, eltekintve most attól a kérdéstől, hogy vajon mikori az első szerkesztés, II. István korában folytatták.²³ Kristó Gyula véleménye szerint a krónika II. Istvánról szóló azon része, melyet az uralkodó uralma alatt készítettek, rövid, tömör bejegyzéseket tartalmazhatott, hiányzott belőle az olšavai csata leírása, és minden bizonnyal 1127-ig vitte el az eseményeket.²⁴ A kutatás nagyjából abban is egyetért, hogy később is folytatták a krónikát a 12. században, valószínűleg a Kálmán-ág uralkodóival szemben igen elfogult szerző írhatta valamelyik Álmos-ági király uralkodása alatt.²⁵ Legvalószínűbb lehetőségként II. Géza (1141–1161) és III. István (1162–1172) uralkodása merült fel. Mi megpróbálunk egy történeti érvet felhozni III. István uralkodása mellett. Kristó véleménye szerint e szerzőtől származik Kálmán király rendkívül negatív jellemzése, valamint Kálmán és István katonai fiascoinak igen részletező leírása. Tehát a krónikakompozíció 153. fejezetének tudósítása az olšavai ütközetről a kutatók egyöntetű megállapításai szerint nem II. István uralkodása alatt született. Az ütközet leírása és egyéb adatai nem egy időben vagy nem közel egy időben születtek magával az eseménnyel.

Az a tény, hogy a 153. krónikafejezetben elbeszélte több évtizeddel az esemény megtörténte után született, valamint az a lehetőség, hogy a történet szerzője talán nem is élt az olšavai ütközet idejében, nagyban csökkenti a krónikában fennmaradt információk hitelességét. Valószínűleg a szerző hallomásból értesült a több évtizeddel korábbi csata megtörténtéről, esetleg személyes kapcsolata volt olyan személlyel, aki élt az 1110-es években, és felnőtt fejjel látta, avagy hallotta az eseményeket. A krónika ezen fejezetének

²¹ Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok*, 138 (2004) 333., *Hodinka Antal*: Cseh források. Nyíregyháza, 1994. 29–31.

²² Kristó Gyula: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp., 2002. (A történettudomány kézikönyve) 37.

²³ *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII-XIII. századi leszármazói. Bp., 1925. 75.; *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp., 1961. 101.

²⁴ Kristó Gy.: Magyar historiográfia i. m. 37.

²⁵ Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések-új válaszok. Bp., 1993. 187.

szavahihetőségét még több dolog is megkérdőjelezi. Összehasonlítva például Prágai Kozma művével, másik fő forrásunkkal, szembetűnik, hogy a magyar szerző a királyon kívül csupán két személyt említ meg név szerint beszámolójában. Az egyik említett személy Solt, maga a csata előidézője és okozója, akivel kapcsolatban az a kérdés is felmerült, hogy valóban történelmi személy-e egyáltalán. A másik szereplője az ütközetnek János nádor, Uros fia, aki végül a már győztes csehekot legyőzi, és megszerzi a magyaroknak a sikert. Jellemző, hogy a csehek oldaláról senkit nem nevez néven a kompilátor. A krónika roppant kevés adata a személyekre vonatkozóan arra mutat, hogy a történészek által joggal feltételezett Álmos-ági krónikafolytató valószínűleg nem élte át személyesen II. István korai uralkodását, ezért roppant kevés adattal tudta csak koholt történeteit életre kelteni. Így véleményem szerint a lehető legkétszósre kell tenni működését, tehát nem II. Géza, hanem III. István uralma alatt bővíthette ki a rendelkezésére álló krónikát.

A magyar krónikással szemben Kozma számos személyt név szerint említ a csata résztvevői közül, így ismeri István királyt, Lőrinc esztergomi érseket, valamint cseh részről még több előkelőséget. A neveket vizsgálva egyértelmű, hogy Prágai Kozma leírása tartható hitelesebbnek, ellentétben a magyarországi forrással. Így a csata végkimenetelét is vélhetően az ő elbeszélése őrizte meg hitelesebben, II. István király első külpolitikai akciója tehát vereséggel végződött.²⁶

Érdemes megállnunk a két forrás egy-egy magyar vonatkozású nevénel. Érdekes az, hogy a krónikás megemlíti János nádort, hiszen nádorsága oklevelekkel csupán 1113-ig igazolható.²⁷ Véleményünk szerint a krónika nem jelent bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy János nádorsága kitolható egészen 1116-ig,²⁸ hiszen a fejezet több évtizeddel később keletkezett. Valószínűleg a krónikaszerző akarta híradását egy valós történelmi személlyel hitelesebbé tenni.

A másik személy, akiről fontos néhány szót szólni, az Lőrinc esztergomi érsek. Személyének Kozma általi említését 1116-ban arra veszik bizonyíték-

²⁶ Szabados György megkérdőjelezi Kozma hitelességét az ütközet végkimenetelét illetően, az ütközetet bizonytalan kimenetelűnek tartja. L. Szabados György: A 12. századi magyar hadtörténet forrásproblémáiból. *Aetas*, 22 (2007) 4. sz. 156.

²⁷ DHA 357.

²⁸ *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp., 2011. 15.

nak, hogy az érsek legalább 1116-ig élt.²⁹ Rendkívül érdekes az is, hogy ezen Lőrinc elhalálozását a pozsonyi évkönyv 1114-re teszi.³⁰ Véleményünk szerint Kozma ismerhette Lőrincet még érseki rangra emelése előtt, vélhetően akkor kerülhetett vele kapcsolatba, mikor Esztergomban pappá szentelték 1099-ben.³¹ A pozsonyi évkönyvet látszik erősíteni az, hogy Lőrinc is, ugyan úgy, mint János nádor, csupán 1113-ig követhető nyomon okleveles anyagunkban.³² Nem lehet kizárni azt a feltevést, hogy Lőrinc érsek szerepeltetése az eseményekben ugyanazon okból történt Kozma részéről, mint a magyar krónikás részéről János nádoré. A krónikaírók megpróbálták beszámolójukat hitelesebbé tenni azzal, hogy egykor élt történelmi személyeket szerepeltettek, noha azok lehet, hogy az esemény tényleges időpontjában már nem éltek.

Mint láthatjuk, két fő forrásunk a csata magyar szereplőiről valószínűleg nem hitelesek történelmileg. Lehet, hogy Kozma utalása a II. István és Vladisláv cseh herceg közötti béketárgyalásokra is valamilyen más célból született meg?

Hogy mennyire nem jellemző az, hogy két koronás uralkodó közötti személyes találkozó, még akkor is, ha a találkozót megelőzően rossz a viszony, véres eseményekké fajul, arra a Kálmán-ági királyok idejében is ismerünk több példát. Az egyik ilyen személyes találkozóra Kálmán és II. Bretyisláv cseh fejedelem (1092–1100) között került sor 1099-ben. Kálmán be akart avatkozni a cseh trónviszályba, azonban a két uralkodó személyes találkozásukon kiegyezett, nem történt katonai konfliktus, noha a magyar király eredeti szándéka katonai volt.³³

Néhány évvel ezután, 1106-ban Kálmán ismét személyesen találkozott egy másik uralkodóval, mégpedig III. Boleszláv lengyel fejedelemmel. A találkozást azonban megelőzte egy igen fenyegető incidens: Boleszláv támogatta Kálmán ellenében Álmos törekvéseit, olyannyira, hogy be is tört a trónkövetelő herceg lengyel segítséggel a Felvidékre. Azonban Kálmán személyesen találkozott a lengyel uralkodóval, és a találkozó eredménye egy évtizedekig

²⁹ Esztergomi érsekek. (Szerk. Beke Margit.) Bp., 2003. 37.; *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 79.

³⁰ SRH I. 126.

³¹ L. 18. jegyzet

³² DHA 349.

³³ *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 149.

jól működő magyar-lengyel szövetség lett.³⁴ Noha minden adott volt ahhoz, hogy egy jelentős csata törjön ki a felek között, az uralkodók személyes találkozója végül békéhez vezetett.

A következő említendő személyes találkozóra az Olšava mentén került sor, amelyből véres ütközet kerekedett. A források megjegyzik, hogy a magyar urak gögje és fennhéjázása miatt lett a béketárgyalásból ütközet. Még a magyar krónika is ezt sugallja, és noha a csata elvesztéséért II. Istvánt teszi felelőssé, kitöréséért egy magyar származású száműzött nemest, Soltot. Kozma szintén a főurakat okolta az ütközet kitöréséért, az ő beszámolójában István nem is tudott a csatáról. Valószínűnek tartjuk, hogy miután Kálmán meghalt, a magyar főúri csoportosulás külpolitikai irányultsága megmaradt, és megpróbálta akarát rákényszeríteni az ifjú, még csak 15 éves uralkodóra. Az erőskezű uralkodó halála után valószínűleg a főuraknak sikerült az ifjú II. István fölé kerekedniük. Nem véletlenül került bele a krónikába a híres mondat: „habár még serdületlen gyermek volt, de akarata az ő kezében volt”.³⁵ Ha tényleg így lett volna, nem lett volna szükséges ezt megjegyezni.

Véleményünk szerint főúri kezdeményezésre történt az ütközet, amelynek nagy valószínűség szerint nem volt célja semmiféle béketárgyalás létrejötte. Feltehetőleg azt a cseh hadjáratot volt hivatott megbosszulni, amely még 1108-ban zajlott le V. Henrik német uralkodó támogatásaként. Kálmán haláláig meg tudta gátolni a főurak ilyen irányú akarát, azonban az újdonsült fiatal uralkodó erre nem volt képes. A főurak a korábbi dalmát-orientáltságú külpolitika helyett északnyugati irányba akartak megtorlóhadjáratot vezetni, aminek következtében 1116-ra Kálmán dalmáciai hódítása elveszett. II. István csak uralkodása második felében, 1124-25-ben, amikor már idősebb, érettebb volt, próbálta meg apja korábbi hódításait visszaszerzeni, sikertelenül.³⁶

A király, ahogy egyre érettebb lett, úgy tudta saját akarát egyre inkább érvényesíteni. Ennek köszönhetően javulhatott a király kapcsolata Csehország

³⁴ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 156.; Kristó Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. *Történelmi szemle*, 42 (2000) 14–15.

³⁵ „...Erat enim adhuc inpubes, sed spiritus eius in manibus eius.” SRH 434. Magyar fordítás: Képes krónika. (Ford. Bollók János.). Bp., 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források.) 99.

³⁶ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 169.

szággal az 1120-as évek elején. A közeledésre enged következtetni az is, hogy 1123-ban Jarosláv trónját veszített volhíniai fejedelem megsegítésére létrejött koalícióban találjuk Istvánt és a cseh fejedelmet is.³⁷ Valószínűleg már ekkor megkezdődött az enyhülési folyamat, amely Álmos herceg lánya, Adelhaid férjének a cseh fejedelmi trónra kerülésével 1125-ben, majd a magyar-cseh szövetség 1126-os megkötésével ért a csúcra.³⁸ Véleményünk szerint éppen ezen cseh-magyar enyhülési folyamat keresendő a források „béketárgyalásra” utaló mondatai között.

Amikor Kozma műve záró részét írta, benne az olšavai események leírásával, a magyar és a cseh uralkodó kapcsolata javulni kezdett. Nyilván ennek köszönhető az, hogy a leírásban béketárgyalásról olvashatunk, amely megíúsulásáért a magyar előkelőket terheli a felelősség. Azon előkelőket, akik 1116-ban még érvényesíteni tudták akaratukat az ifjú király fölött, azonban egy évtizeddel később, mikor II. István már érettebb, tapasztaltabb lett, erre már nem voltak képesek. Kozma vélhetően a magyar fél kiegyensúlyozott kapcsolatra való törekvését értékelendő dicséri a magyar népet.³⁹ A magyar krónika írója pedig az ütközet kirobbanásáért egy létezését forrásokkal nem igazolható személyt tesz felelőssé, a csata elvesztéséért pedig a gyűlölt II. Istvánt.

Összegzésként elmondható, hogy dolgozatunk gondolatai a középkori magyar történelem több kérdését is érintették. Egyrészt új megvilágításba helyeztük a 12. század első magyarországi uralkodóváltása utáni külpolitikai helyzetet, valamint II. István első külpolitikai kudarcának megítélését kissé árnyaltuk. Véleményünk szerint 1116-ban a cseh-magyar határt elválasztó Olšava folyónál egy olyan ütközet zajlott le, amely a forrásokkal ellentétben nem béketárgyalásnak indult, hanem eleve egy katonai akció következménye lett. És amelynek fő okozója nem az ifjú II. István király, hanem inkább a Kálmán halála után az uralkodó akarata fölé kerekedő főúri csoportosulás volt.

Másrészről bekapcsolódtunk kissé a 12. századi krónikaszerkesztések kérdésébe is, és főleg az Álmos-ági szerkesztés III. István korára helyezését próbáltuk meg egy történeti érveléssel megerősíteni.

³⁷ Uo., 168.

³⁸ Uo., 169.

³⁹ „... Ungara gens viribus ingens, opibus pollens, armis bellicis prepotens et cum quovis rege terrarum pugnae sufficiens... MGH 215.

**GERGELY PANDI: FROM PEACE NEGOTIATIONS TO WAR?
ABOUT THE BATTLE OF OLŠAVA IN 1116**

The battle of Olšava took place during one of the most researched periods of the Hungarian Middle Age. There are many interpretations of the event. According to the most widely accepted theory King Stephen II (1116–1131) wanted to make peace with the Czech ruler, King Vladislav (1109–1117). Due to the lack of trust between the parties, the negotiations ended in a battle in which the Hungarian king was defeated. According to the Czech chronicler, Cosmas Pragensis, both parties came with a great army. This leads us to the question whether their true intention was to make peace in the first place. It is possible that the meeting was a military campaign originally with the Hungarian king being the aggressor, as the sources, Cosmas's chronicle and the Hungarian chronicle-composition from the 14th century, claim.

According to one interpretation the Hungarian court expected a Venetian attack. This is because the war with the city in the previous year did not end with a ceasefire or peacetreaty. If the court really expected an attack, why did they go to northwards to meet Vladislav when they expected an attack from the south? It is possible that the Hungarian campaign was a revenge for the German-Czech campaign from 1108. Why eight years later? Maybe because Koloman the Learned could control the Hungarian nobility but after his death (1116), his fifteen-year-old son had not the same influence over them. This revenge was more important to the court than a war with Venice for Dalmatia – which was nearly completely lost.

Keywords Battle of Olšava, military campaign, negotiation, Venice, King Vladislav and King Stephen II

*Esettanulmány a Komnénos-kori kormányzat informális kapcsolatairól: Ióannés Melidonés, a hippodrom bírása Thessalonikében**

A KÖZPONTI KORMÁNYZATOT szolgáló Komnénos-kori alsóbb szintű és tartományi arisztokrácia kutatásánál kiinduló pont az egyes arisztokrata családok pályafutásának vizsgálata.¹ A kutató ilyen irányú törekvéseit azonban korlátozza a korszak forrásadottsága és a forrásanyag erőteljes pusztulása. Ezért fontos – bár már önmagában is érdemes – nem kizárólag családi összeköttetések alapján vizsgálni a bizánci kormányzat irányítását végző elit alatt elhelyezkedő alsóbb hivatalnokréteget, amelynek soraiban feltételezések szerint megtalálhatók az alsóbb szintű és a tartományi arisztokrácia képviselői.

Az alsóbb hivatalnokréteg tevékenysége a kortárs szerzők számára kevésbé volt említésre méltó, így e társadalmi csoport leginkább a kormányzat működésének egyik produktumában, az okleveles anyagban lelhető fel. A császári levéltár és egyéb világi archívumok pusztulása miatt a kolostori dokumentumok maradtak meg a vizsgálandó réteg kutatásának forrásaiként. Jelen tanulmányban a kormányzat és adminisztráció működésének informális jellegét vizsgálom Ióannés Melidonés, a hippodrom bírása (*krités tu hippodromu*) esetén keresztül, akinek pályafutásáról athosi kolostorok, Ibérón (ma Ivron) és Docheiaru (Dohiaru) szerzetesi közösségeinek le-

* Szeretném megköszönni a kutatásommal és tanulmányommal kapcsolatos tanácsokat és észrevételeket témavezető tanáromnak, Nagy Baláznak, illetve tanárainak, Niels Gaulnak és Molnár Péternek.

¹ Fontosnak érzem itt tisztázni, hogy az arisztokrácia kifejezést Bizánc vonatkozásában a nemesség, mint társadalmi csoport, szinonimájaként használom.

véltáraiból előkerült oklevelek adnak tájékoztatást. Az informális kapcsolatrendszerek betekintést nyújthatnak a vidéken élő tartományi arisztokrácia és a központi kormányzatot szolgáló alsóbb szintű arisztokrácia érintkezéseibe. Informálisnak azon kapcsolatokat vagy kapcsolatrendszereket veszem jelen tanulmányban, amelyek az intézményrendszer hierarchiáját megkerülve befolyásolják a kormányzat működését. Emellett az informális kapcsolatok egyik módját, az *anthrópos*, *dulos* vagy *oikeios* címekkel jelzett szorosabb alárendeltségi viszonyt, úr és kegyeltjének együttműködését vizsgálom abból a szempontból, hogy milyen hatása volt az alacsonyabb rangú tisztviselőkre.

Az örökletes arisztokrácia a 11. századra alakult ki Bizáncban. Évszázadokon keresztül – pontosan a 7–8. századtól kezdve – majdhogynem kizárólagosan a császári szolgálat határozta meg a társadalmi rangot, létrehozva ezzel egy hivatalnoki arisztokráciát, vagy meritokráciát, amely gyakori személycseréken esett át.² Nem véletlen, hogy néhány szerző előszeretettel beszél inkább elitről, mint arisztokráciáról.³ A bizánci arisztokrácia soha nem alkotott egy jogilag meghatározott réteget, vagyis nem alakult – a 13. századtól Európa számos pontján megjelenő rendekhez hasonló – saját privilégiumokkal rendelkező csoporttá.⁴ A Komnénos-kor emberét arisztokratává az általa betöltött hivatal, a városon belüli és kívüli ingatlanjai és családjának hírneve tette. A bizánci arisztokráciát sokféleképpen lehet tagolni funkciójának, gazdasági és társadalmi helyzetének megfelelően.

Bár a tartományi arisztokrácia gyökerei a 9–10. századra nyúltak vissza, e társadalmi réteg létezése csak a császári kormányzatban befolyásos pozíciót és egyben hatalmas földbirtokokat szerzett arisztokrácia kialakulásának idejétől, a 11. századtól mutatható ki.⁵ Eme arisztokrata csoport ismerve volt, hogy tagjai csak helyi ügyekben voltak érdekeltek, és a tartomány közigazgatásában játszottak szerepet. A tartományok vezetését azonban nem

² *Jean-Claude Cheynet: The Byzantine Aristocracy (8th–13th Centuries)*. In: *Jean-Claude Cheynet: The Byzantine Aristocracy and its Military Function*. Aldershot, 2006. I. 2–19.

³ *John Haldon: Social Elites, Wealth, and Power*. In: *The social history of Byzantium*. (Szerk. John Haldon). Malden, 2009. 168–211., vö. *Cheyne, J.-C.: Aristocracy* i. m. I. 1. Cheynet nem tartja kielégítőnek az elit kifejezés használatát az arisztokráciára, annak ellenére sem, hogy az utóbbi meghatározása szerinte is sok nehézséggel jár.

⁴ *Mark C. Bartusis: Aristocracy*. In: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. (Szerk. Alexander P. Kazhdan). I–III. New York–Oxford, 1991. (a továbbiakban ODB) I. 169–170.

⁵ *Haldon, J.: Social Elites* i. m. 182–183.

a tartományi arisztokrácia tartotta kezében, hanem a fővárosban koncentrálódó valódi elit, a császári dinasztia bizalmi körébe tartozó arisztokrácia. A tartományok régi vezető elitje a 11. század során egyre több szállal kötődött Konstantinápolyhoz, végül pedig – amennyiben megtartotta gazdasági és társadalmi presztízsét – a városba helyezte át székhelyét.⁶ Érdekes kettőség jellemezte a vidéket, mert, bár a tartomány vezetését a központi kormányzat irányította az általa kinevezett kormányzókon keresztül, a helyi életbe és hatalmi viszonyokba csak korlátozottan avatkozott bele, így a tartományi arisztokrácia viszonylagos szabadsággal építhette ki hatalmi rendszerét a közvetlen környezetében.⁷

Az alsóbb szintű hivatalnokarisztokrácia a Komnénosok korának sajátos társadalmi jelensége volt, amellyel leginkább Alexander Kazhdan és Paul Magdalino foglalkozott. Kazhdan Nikétas Choniatés és Türoszi Vilmos elbeszélései – amelyek elkülönítik a császári rokonságot a *synklétos* tagjaitól – alapján ír egy alacsonyabb rangú civil arisztokrata csoportról.⁸ Paul Magdalino a komnénosi politikai berendezkedés elemzésének részeként tért ki a vizsgálatára. Elképzelése szerint az alsóbb szintű arisztokrácia valójában egy a régi vezető elitből kiszorult arisztokrata réteg volt, amely a kiterjesztett családi kormányzaton kívül rekedve folyamatosan veszített befolyásából és gazdasági erejéből a Komnénosok uralma alatt.⁹ Magdalino Kazhdanhoz hasonlóan a civil közigazgatásban látta e társadalmi csoport érvényesülésének lehetőségét.¹⁰ E teória azonban számos problémát fel-

⁶ A korábbi időszak tartományi elitjéről lásd *Spyros Stavrakas: The Byzantine Provincial Elite: a Study in Social Relationships during the Ninth and Tenth Centuries*. Chicago (Illinois), 1978.

⁷ *Leonora Neville: Authority in the Byzantine Provincial Aristocracy*. Cambridge, 2004. 1–2., 39–40.

⁸ *Alexander P. Kazhdan – Silvia Ronchey: L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*. Palermo, 1997. 112–113., 120–130.

⁹ *Paul Magdalino: The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge, 1993. 188. Érdemes megjegyezni, hogy az alacsonyabb szintű hivatalnokarisztokráciát előszeretettel nevezik „másodrangú arisztokráciának” – különösen igaz ez Magdalinora. Az elnevezést használja Jean-Claude Cheynet is, de ő egy egészen más csoportra, a tartományi nemesség alacsonyabb rangú rétegére alkalmazza. *Jean-Claude Cheynet: Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*. Paris, 1990. (Byzantina Sorbonensia 9.) 220–221. Többek között eme terminológiai zavar miatt is tekintek el a „másodrangú arisztokrácia” elnevezés használatától, bár korábban magam is előszeretettel alkalmaztam.

¹⁰ *Magdalino, P.: The Empire* i. m. 188.

vet. Elemzésében egy viszonylag népes társadalmi csoportról beszél, azonban állításait kevés példával támasztja alá. Két 12. századi szerzőre, Niképhorosz Basilakésra és Ióánnész Tzetzésre hivatkozik, mint az alsóbb szintű hivatalnokarisztokrácia tipikus képviselőire. Az is kétséges azonban, hogy e két személy valóban az arisztokráciához sorolható-e. Niképhorosz valóban egy híres arisztokrata család leszármazottja volt, amely azonban I. Alexiosz idején folyamatosan lejjebb csúszott a társadalmi ranglétrán.¹¹ Niképhorosz szónokként és tanítómesterként szerzett magának hírnevet, ami inkább felelt meg egy tanult városi középrétegből származó személy (*pepaideumenos*) pályafutásának, aki igyekezett a császár vagy a vezető arisztokrácia szolgálatában érdemeket szerezni, mint egy arisztokratának. Niképhorosz éppenséggel megtarthatott valamit felmenői presztízséből, ám arisztokrata származása nem bizonyítja azt, hogy ő maga valóban még az arisztokráciához tartozott. Rokoni kapcsolatairól és vagyoni helyzetéről kevés információval rendelkezünk ahhoz, hogy egyértelműen megállapítsuk társadalmi státuszát. Ióánnész Tzetzés anyai ágon tarthatta magát arisztokraták leszármazottjának, ráadásul ő is értelmiségiként tudott érvényesülni. Nem véletlen, hogy Michael Angold Tzetzését nem is az arisztokráciához, hanem a feltörekvő közemberek rétegéhez sorolta.¹²

Azt is érdemes megfontolni, hogy az alsóbb szintű arisztokrácia rétegét a régi elitből leszakadt arisztokraták és családjaik olyan szűk körére korlátozzuk, mint azt Magdalino tette. Hasznosabbnak tűnik egy szélesebb meghatározás, amely teret enged az alsóbb rétegekből felemelkedőknek, és általában mindenkinek, aki bizonyos kiváltságokat élvezett, de a császár rokoni és bizalmi körén kívül rekedve csak a kormányzat alsóbb szintjein érvényesülhetett. E társadalmi csoportok mibenlétének tisztázása fontos, de a vizsgált tisztviselők társadalmi hátterét rendkívül nehéz, és csak aprólékos munkával lehet feltárni. A jelen tanulmány egy konkrét eset elemzésével ehhez kíván hozzájárulni.

Ióánnész Melidonész esetében azon kevés alacsonyabb rangú tisztviselők egyikét vizsgálhatjuk, akinek a nevével több oklevélben is találkozunk. Róla a legkorábbi adat egy 1085-ben kiadott oklevélben található. E dokumentu-

¹¹ A Basilakésekről lásd *Basile Skoulatos: Les personages byzantines de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse.* Louvain-la-Neuve – Leuven, 1980. 35–39.; *Magdalino P.: The Empire i. m.* 321.

¹² *Michael Angold: The Byzantine Empire, 1025-1204. A political history.* London–New York, 1997. 214.

mot Ezeba püspöke, Theodulos adta ki az athosi Ibérón szerzetesei számára az egymás között lefolytatott birtokvitát követően.¹³ A vita középpontjában a Spélaiu kolostor, egy malom, egy külön szőlészet és egyéb földek tulajdonjoga állt. Ezeba püspöksége Niképhoros Melissénos *kaisar* (*caesar*) segítségét kérte, aki két emberét, Ióannés Melidonést és Stephanos Chrysodaktulost küldte az eset kivizsgálására.¹⁴ Ióannés a dokumentum szerint az ügy kivizsgálásakor a *prótobestés* címet viselte, és a hippodrom bírāja (*krités tu hippodromu*), illetve a konstantinápolyi Oikoproasteia kolostor gazdasági tisztségét (*oikonomos tu sekreту tu Oikoproasteiu*) látta el.¹⁵ A *prótobestés* a 11. század végének sajátos címe volt, amely a korábban hadvezérek által viselt *bestés* titulus gyors értéktelenedése folytán alakult ki. A birtokvita idején a *bestés* és a *prótobestés* címek is a kevésbé jelentős tisztviselőket illették, I. Alexios uralma után pedig eltűntek a forrásokból.

A címnél azonban sokkal érdekesebbek Ióannés betöltött tisztségei. A konstantinápolyi hippodrom bírójaként a méltóságviselők polgári pereit vezette, aminek fényében elsöre meglepő tény, hogy egy a fővárostól viszonylag távol eső püspökség és egy kolostor birtokvitájánál kellett intézkednie. Valójában ez nem számított kivételes esetnek, a császárok számtalan alkalommal küldték vidéki ügyekhez a fővárosban székelő bírókat (*kritai tu hippodromu, kritai tu belu*).¹⁶ Ez esetben viszont nem a császár, hanem egyik rokona, a *kaisar* küldött egy fővárosi bírót Ióannés Melidonés személyében. Érdekes kérdés, hogy Niképhoros Melissénos vajon milyen jogon tehetette ezt meg. A *kaisar* cím birtokosaként a birodalom legfontosabb emberei közé tartozott, mindazonáltal 1081 óta a császárt a *sebastokratór* követte a rangsorban, és I. Alexios korai hadjáratai alatt éppen e titlust viselő bátyját, Isaakiost tette meg – anyjuk mellett – helyettesévé a konstantinápolyi udvar és a civil közigazgatás irányításában.¹⁷ Melissénosnak tehát nem volt lehetősége ilyen módon fellépni az uralkodó nevében.

¹³ *Actes d'Iviron*. (Szerk. Jacques Lefort – Nicolas Oikonomidès – Denise Papachryssanthou). I–III. Paris, 1985–1990. (Archives de l'Athos 16.) (a továbbiakban Iviron) II. 145–150. 43. sz. Kísérő tanulmány: II. 141–145.

¹⁴ Iviron II. 146.: 43. sz. 13–14. sor.

¹⁵ Iviron II. 146.: 43. sz. 14. sor.

¹⁶ *Andreas Gkoutzioukostas*: Judges of the Velum and Judges of the Hippodrome in Thessalonike. *Byzantina Symmeikta*, 20 (2010) 79.

¹⁷ *Anna Comnenae*: Alexias. (Szerk. Diether R. Reinsch – Athanasios Kambylis). I–II. Berlin, 2001. (Corpus fontium historiae Byzantinae 40.) (a továbbiakban Alexias) I. 90. 3.: 2. 2.

A bizánci adminisztráció bizonyos mértékű rugalmasságot tanúsított a munka- és jogkörök terén,¹⁸ ám még mindig kérdéses, milyen befolyása volt a *kaisari* cím viselőjének a fővárosi bíró kiküldésében. Így más irányból kell megközelítenünk a problémát. Niképhoros nemcsak *kaisar* volt, hanem egyben Thessaloniké ura is.¹⁹ E város és környékének adminisztrációja összetett felépítésű volt a 11. században. A civil és a katonai közigazgatást a század közepén IX. Kónstantinos (1042–1055) kezdte szétválasztani, ami azzal járt, hogy a tartományok, vagyis a *themák* egy-egy civil bíró (*krités* vagy *praitór*) vezetése alá kerültek. Ezt a rendszert azonban bonyolította, hogy a birodalom egyes területein a katonai közigazgatást vezető *duxok* is rendelkeztek bírói hatalommal.²⁰ Thessaloniké tartományától keletre két másik *thema*, a Serrés központú Strymón és a Chrysopolisból felügyelt Boleron feküdt. Strymón a Makedónia *themá*ból vált ki, majd később Boleron Strymónból, mint önálló tartomány, ám a 11. században e két fiatalabb *thema* közigazgatását lényegében Thessalonikével egyesítették, amikor a három terület élére közös bírót neveztek ki. E közös bíró címében viszont megmaradt a három *thema* neve (*krités Boleru, Strymonos kai Thessalonikas*).

Thessaloniké katonai közigazgatásának története tele van fehér foltokkal, számos évnél nincs adat a helyi *dux*ról. Az egyik leghosszabb időszak, amikor a források nem említenek katonai vezetőt a városban, magába foglalta Niképhoros Melissénos fennhatóságának korszakát is. Utóbbi jelenség természete nem teljesen világos, mindenesetre a források nem említenek olyan tisztséget személyével kapcsolatban, amely alapján a város és környékének kormányzója lehetett volna.²¹ Niképhoros tevékenysége folytán azonban a kutatók feltételezik, hogy ellátta ezt a tisztséget. Az ezebai egyház panasza is erre enged következtetni, hiszen lépésük Melissénos bírói kompetenciáját mutatja. *Dux*ként ugyebár voltak bírói jogkörei, így nem lehetett véletlen, hogy az ezebai püspökség Niképhoroshoz fordult. Érdekes, hogy a három *thema krités*éről szintúgy hallgatnak a források az 1078–1088 közötti időszakban, de ettől függetlenül merész lenne azt állíta-

¹⁸ Neville, L.: Authority i. m. 34–35.

¹⁹ Ioannes Zonaras: Epitome historiarum. I–VI. Leipzig, 1868–1875. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). III. 236.: 18. 21.

²⁰ Gkoutzioukostas, A.: Judges i. m. 74–75.

²¹ Ezeba és Iberón vitáját megörökítő oklevél is „csak” *kaisarként* (egyéb ehhez köthető tiszteletbeli címekkel együtt) említi Niképhorost.

ni, hogy Ezeba és Iberón vitájának idején Melissénos egy személyben volt *dux* és *krités*. A két tisztség összevonása azonban néhány évtizeddel később megtörtént, és a komnénosi rendszer alapvetően újra a katonai és a civil közigazgatás egyesítése felé haladt.

Ehhez kötődően érdekes kérdés, hogy Niképhoros *dux*ként mely területek felett rendelkezett bírói hatalommal. Ezeba és Iberón vitája nem segít teljesen a kérdés eldöntésében, mivel, bár a vitatott birtokok Strymón területén feküdtek, a szerzetes közösség volt az alperes. A bizánci igazságszolgáltatási rendszerben az alperes területi hovatartozása – például lakóhelye – vagy társadalmi rangja határozta meg egy bíróság illetékességét.²² Mivel a szóban forgó ügynél az athosi kolostort perelték, így az illetékes mindenképpen Thessaloniké tartományának bírója volt. Sokatmondó viszont, hogy 1103-ban I. Alexios testvérét, Ióánnés Komnénost, Thessaloniké katonai kormányzóját (*dux*) kérte meg, hogy járjon el az Ibérón kolostor birtokában lévő Radolibos ügyében, amely település szintén Strymón tartományához tartozott.²³

A kérdésre, hogy miként került kapcsolatba Thessalonikével Melidonés, egy informális kapcsolati forma adja meg a választ. Mint fentebb szó esett róla, az oklevél szerint a két kiküldött személy, Melidonés és Chrysodaktulos a *kaisar* emberei (*anthrópoi*) voltak. Az *anthrópos* (amely jellegében hasonlított az *oikeios* és *dulos* titulusokra) egy tiszteletbeli cím volt, amely két ember közti szoros alá-fölérendeltségi viszonyt fejezett ki.²⁴ A császár emberének lenni (legyen az kifejezve az *anthrópos* vagy az *oikeios* szóval) kiváltságos rangnak számított.²⁵ Egy vezető arisztokrata – bár császári rokon – alárendeltjének lenni bizonyosan nem volt olyan megtisztelő, ám a kor viszonyai között számos embernek – még arisztokratának is – nagy haszonnal járhatott. Érdekes jelenség, hogy egy közfeladatot, vagy legalábbis a császár szolgálatát ellátó személy az uralkodón kívül ilyen szoros viszonyban állhatott mással is. Mivel feltűnő, hogy mindkét küldött a *kaisar* emberének számított, így feltételezhető, hogy Melidonés kiküldése elsősorban a Melissénossal fennállt informális kapcsos-

²² Ruth Macrides: The Competent Court. In: Law and Society: Ninth–Twelfth Centuries. (Szerk. Angeliki Laiou – Dieter Simon). Washington (D. C.), 1994. 117–129. 121–122.

²³ Iviron II. 206–211.: 51. sz. Kísérő tanulmány: II. 203–206.

²⁴ Alexander Kazhdan: Anthropos. In: ODB, I. 111.

²⁵ Paul Magdalino: The Byzantine Aristocratic Oikos. In: The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries. (Szerk. Michael Angold). Oxford, 1984. (BAR International Series 221.) 92–111. 93–94.

latnak volt köszönhető, ettől eltekintve a hippodrom bírójának kiküldése megfelelt az általános császári gyakorlatnak.

Ióánnés az oklevél tanulsága szerint még a konstantinápolyi Oikoproasteia kolostor gazdasági felügyelője (*oikonomos*) is volt. Az *oikonomos* a szerzetesi hierarchia élén állt, sok helyen a *hégumenos* után. Ióánnés udvari címei és bírói tisztsége azt mutatják, hogy viselőjük világi méltóság volt, nem pedig szerzetes. Nem volt kivételes eset, hogy egy kolostor *oikonomosi* feladatait egy világi ember látta el, Melidonés tisztséghalmozása mégis figyelemre méltó. Talán e pozíciójának is köszönhető, hogy Niképhoros Melissénos őt küldte a birtokvita kivizsgálására. A birtokvitákkal gyakran együtt járt a birtokok új összeírása (*praktikon*), amelynek elkészítéséhez előszeretettel küldték világi birtokok jószágigazgatóit (*logariastés*).²⁶ Hasonló gazdasági feladatot végző *oikonomos*ként Ióánnés Melidonés alkalmasnak tűnhetett Ezaba és Ibérón ügyének intézésére.

Ióánnés Melidonés neve más dokumentumokban is fellelhető, amelyek érdekes adalékkal szolgálhatnak. Ibérón kolostorának 1104-es birtokösszeírásában olvashatunk Melidonés Thessaloniké közelében fekvő birtokáról, amely korábban Démétrios Margarités tulajdonában volt.

„Galykos vidékén Bramodilon mellett található saját határral bíró kisbirtokok háromszáz *modios* terjedelmében Démétrios Margarités *kubukleisios* és *libelésios* földjeinek határában, amelyeket most Ióánnés Melidonés *proedros* birtokol, amely [kisbirtokoknak] ilyen leírása van: nyugatról <határolja> Melidonés *proedros* birtoka, északról a Michalitzéstől Thessalonikéig vezető átkötő út, délről egy másik, Kleidiontól Thessalonikéig vezető út, keletről pedig e két út egyesülése. Miután ezeket a háromszáz *modios*nyi kisbirtokokat megmértük, és elismertük, a szerzeteseknek adtuk. És ezek Thessaloniké városán kívül <feksznek>.”²⁷

²⁶ Iviron, II. 206–211.: 51. sz.

²⁷ Εὐρέθη(σ)αν (καί) κ(α)τ(ὰ) τὴν τοποθεσίαν τοῦ Γαλυκοῦ πλη(σί)ον τοῦ Βραμοδῖλ(ου) χ(ωρά)φ(ι)α ἰδιοπερίοριστα μοδ(ίω)ν τριακοσίω)ν ὄντ(ων) ἀπὸ τοῦ περιορισμοῦ τῶν τοπίων Δημητρ(ι)ου κουβουκλεισ(ι)ου (καί) λιβελησίου τοῦ Μαργαρίτη, τῶν δεσποζομ(έν)ων νῦν παρὰ Ἰω(άνν)ου προέδρου τοῦ Μελιδόνη, ἔχοντα σκιαγραφίαν τοιάνδε· ἐκ μὲν δύσεως ἐστὶν ἡ αὐτὴ δεσποτεία τοῦ Μελιδόνη προέδρου, ἐξ ἄρκτου ἡ μεσαία ὁδὸς ἢ ἀπὸ τοῦ Μιχαηλίτζη πρὸς Θεσσαλονικὴν ἀπάγουσα, ἐκ με(σημβρ)ί(ας) ἢ ἑτέρα ὁδὸς ἢ ἀπὸ τοῦ Κλειδίου πρὸς(ς) Θεσσαλονικὴν ἄγουσα, ἐκ δὲ ἀνατολᾶς ἡ μίξις τῶν δύο τούτ(ων) ὁδῶν· ἄτινα δὴ χ(ωρά)φ(ι)α τῶν τριακοσί(ων) μοδ(ίω)ν μετρήσαντες (καί) συνοριάσαντ(ες) τοῖς μοναχοῖς)

Jól látható, hogy a szöveg – rendeltetésének megfelelően – nem Melidonés birtokára helyezi a hangsúlyt, ám még így is szolgáltat számunkra néhány fontos információt. A vidék és a kolostori földek határainak leírása alapján tudjuk, hogy a kérdéses terület a Gallikos folyónál feküdt Thessalonikétől keletre. Az előző birtokos, Démétrios Margarítés címe és tisztsége alapján valamilyen egyházi intézmény írnoka lehetett, és ilyen címmel bíró tisztviselők leginkább Thessalonikéhez köthetők, vagyis Margarítés jó eséllyel a tartományi hivatalnokréteghez tartozott.²⁸ Az ugyanakkor megállapíthatatlan, hogy a hivatalnoki státusz mellett a képzett városi középréteghez vagy a tartományi arisztokráciához tartozott-e. Melidonés ekkor már a *proedros* címet viselte, viszont nincs adat arról, milyen tisztséget töltött be eközben. Hogy pontosan mikortól birtokolta a kérdéses földet Ióánnés, nem deríthető ki. Az előző birtokos nevééről való megemlékezés feltételezhetően még egy korábbi birtokösszeírásra utal, de erről adat nem található.²⁹ Ez erősen kétségessé teszi, hogy a fentebb már említett 1085-ös oklevél kiadásának idején már rendelkezett a szóban forgó birtokkal. Az 1085-ös okirat és az azt megelőző birtokvita tárgyát képező földek is Thessaloniké tartományában feküdtek. A Thessaloniké közelében szerzett birtok révén a fővárosi tisztségeket ellátó Ióánnés Melidonésnak gazdasági érdekeltségei lettek a tartományban. Különösen érdekes lenne, ha e lokális érdekeltségei már az ezebai püspökség és Ibérón perében való részvétele idején léteztek volna. A 11. század első felében még bizonyosan ügyelt a kormányzat arra, hogy a tisztviselők politikai és gazdasági érdekeltségeit szétválasszák, vagyis, hogy birtokaik közelében a hivatalnokok

παρεδῶκαμεν. (Καὶ) τὰ μὲν ἐκτὸς(ς) τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ κάστρου ταῦτα. – Iviron II. 237.: 52. sz. 321–325. sor. A tanulmányban olvasható idézetek saját fordításaim.

²⁸ A *kubukleisios* cím különböző egyházi tisztviselőket illetett meg, de a 12. században kikopott a használatból. (Alexander Kazhdan: Kouboukleisios. In: ODB II. 1155.) A *libellésios* (vagy *libellisios*) írnoki munkát végzett, bár a tisztség valódi természetéről több elmélet is született (Alexander Kazhdan: Libellesios. In: ODB II. 1222–1223.). Margarítés mellett még két személyt ismerünk, akik a *kubukleisiosi* címet és a *libellésiosi* tisztséget együtt viselték: az egyik Nikolaos, akiről 982-ből maradt fenn feljegyzés az athosi Ibérón kolostor levéltárában (Iviron I. 129.: 4. 79. sor), a másik pedig Stephanos Argyros, aki Laura egyik oklevelében szerepel (Actes de Lavra. [Szerk. Paul Lemerle – André Guillou – Nicolas Svoronos]. I–IV. Paris, 1970–1982. [Archives de l’Athos 5.] [a továbbiakban Lavra] I. 278.: 53. sz. 42. sor). – mindketten Thessalonikéhez kötődtek.

²⁹ Iviron II. 237.: 52. sz. 321–322. sor.

ne vegyenek részt a közigazgatásban.³⁰ Ez a politika a század végére, amikor a Komnénosokhoz közeli vezető arisztokrácia hatalmas birtokokat szerzett a jelentősen összezsugorodott birodalom maradék területein, tarthatatlanná vált. Az sem elképzelhetetlen, hogy voltak más birtokai is Ióánnésnak, ám erről semmi adatunk nincs. Éppenséggel megtörténhetett az is, hogy e földet éppen a *kaisarnak* tett szolgálatai vagy egyéb sikerei következtében kapta meg valamikor 1085 és 1104 között.

Nem lett volna példa nélküli, ha Niképhoros Melissénos földet adományozott volna egyik bizalmasának Thessaloniké tartományában. 1117-ből fennmaradt egy oklevél, amely egy Niképhoros Burtzés *proedros* és az athosi Docheiariu kolostor között kötött adásvételi szerződés.³¹ A megállapodás alapját egy a chalkidikéi Bryai közelében fekvő birtok jelentette, amelyet akkori gazdája, Burtzés thessalonikéi üzletkre cserélt a szerzetesekkel.³² A dokumentum megemlíti, hogy a földet eme Niképhoros apja, Samuél Burtzés kapta Melissénostól, és az adományt I. Alexios aranybullával (*chrysobullos logos*) erősítette meg.³³ Erről a birtokadományról ez az egyetlen forrásunk, de nem mond szinte semmit Samuél és Melissénos kapcsolatáról. Arról sincs adat, hogy az előbbi a *kaisar* embere lett volna, mint Ióánnés Melidonés, így nem állítható teljesen párhuzamba a két személy. Mindazonáltal Samuél Burtzés esete bizonyítja, hogy Niképhoros Melissénos hajlandó volt az általa méltónak ítélt embereket földdel jutalmazni az általa felügyelt területen. Ez igen erőssé teszi a feltételezést, hogy Melidonés is a *kaisartól* kapta az említett birtokot.

Az 1104-es birtokösszeírásban (*praktikon*) feltüntetett *proedros* címe mindig is tekintélyesebbnek számított a *prótoBESTÉS* titulusánál, ám a kettő említése között eltelt közel húsz esztendő alatt a címek és rangok rendszere erőteljes változásokon ment át, amely folyamatot a régi címek – a szóban forgó két titulus márpedig ezek közé tartozott – értékének folyamatos csökkenése kísérte.³⁴ Így az újabb rang, bár elsőre Melidonés pályájának felfelé ívelését

³⁰ *Mark Whittow*: How the east was lost: the background to the Komnenian reconquista. In: Alexios I Komnenos. (Szerk. Margaret Mullett – Dion Smythe). Belfast, 1996. 55–67. 62–64.

³¹ *Actes de Docheiariou*. (Szerk. Nicolas Oikonomidès). Paris, 1984. (Archives de l'Athos 13.) (a továbbiakban Docheiariou) 82–88.: 4. sz.

³² Docheiariou 83–85.: 4. sz. 14–42. sor.

³³ Docheiariou 83.: 4. sz. 9–11. sor.

³⁴ *Michael Angold*: Belle époque or crisis? In: The Cambridge History of the Byzantine Empire. (Szerk. Jonathan Shepard). Cambridge, 2008. 597–598.

bizonyítja, jó eséllyel csak Ióánnés presztízisének szinten tartását vagy csekélyebb emelkedését mutatja.

Egy a Docheiariu kolostor levéltárában fennmaradt 1112-es oklevél Ióánnés Melidonést már *prótokuropalátés*ként említi.³⁵ A dokumentumban egy Thessaloniké közelében lefolytatott birtokeladás tényét rögzítették, amelyre egy bizonyos Stephanos Rasopólos *prótopatharios* felesége, Eudokia kényszerült a család rossz anyagi helyzete miatt. Eudokia szándékát nehezítette, hogy hozományként szerzett földjei eladását törvény tiltotta házasságának fennállása alatt. A környék birtokosai ódzkodtak a törvényellenes üzlet lefolytatásától, így a szorult helyzetbe került feleség a Docheiariu kolostorhoz fordult. Az athosi szerzetesek hajlottak a szóban forgó birtokok megvásárlására, de Eudokiának szüksége volt Andronikos Dukas thessalonikéi és serrési kormányzó (*praitór kai dux*) engedélyére. Ióánnés Melédonés feladata Eudokia kihallgatása volt a birtokokhoz való jogokat illetően.³⁶

Ióánnés az oklevél tanúsága szerint ebben az időszakban is bírói pozíciót (*krités*) töltött be, arról azonban nincs említés, hogy pontosan mely bírói tiszthez tartozott. A szűkszavú leírás éppenséggel teret adhatna annak a feltételezésnek, hogy Melidonés Thessaloniké bírója volt, és ez esetben pályafutása megfelelt volna annak a modellnek, hogy a hippodrom épületében szolgáló bírák egy idő után Thessaloniké, Strymón vagy Bolerón tartományok bíróivá, lényegében civil kormányzóivá léptek elő.³⁷ Ugyanezen oklevél azonban arról tanúskodik, hogy Thessaloniké és Serrés (utóbbi Strymón székhelye) kormányzója (*praitór kai dux*) abban az időben Andronikos Dukas volt. A korszakban a legtöbb tartomány civil és katonai közigazgatásának vezetését újfent egyesítették a *duxok* keze alatt.³⁸ A megelőző időkben a *praitór* és a *krités* szinonim fogalmak voltak, amelyeket a tartomány civil közigazgatását irányító tisztviselőre utalva használtak, ám ezek a Komnénos-korban már az eredetileg hadtestparancsnokot, majd katonai kormányzót jelölő *dux* kifejezéssel is keveredni kezdtek.³⁹

Melidonés tehát nem lehetett sem Thessaloniké, sem a szomszédos Strymón bírója – vélhetően még mindig a hippodrom valamelyik bírói tes-

³⁵ Docheiariou 72.: 3. sz. 71–72. sor.

³⁶ Uo.

³⁷ *Gkoutzioukostas, A.*: Judges i. m. 68.

³⁸ *Angold, M.*: Belle i. m. 151.

³⁹ *Gkoutzioukostas, A.*: Judges i. m. 78; *Alexander Kazhdan*: Praetor. In: ODB III. 1710.

tületéhez tartozott. Az oklevél nem említi, hogy Ióannés akkor bárkinek is alávetettje (*anthrópos, oikeios, dulos*) lett volna, mint 1085-ben Thessaloniké uráé, tehát ilyen jellegű informális kapcsolata nem volt a várossal és környékével. Viszont már említésre került a közelben fekvő birtoka, amely Ióannést nem csak érdekeltté tette a regionális ügyekben, hanem egyben lehetőséget adott a helyi birtokosokkal való kapcsolati rendszer felépítésére is. Nem lehetett véletlen, hogy egy Thessaloniké környezetében lefolytatott birtokügyben egy olyan konstantinápolyi tisztviselő közbenjárására is igényt tartottak, akinek a közelben feküdtek birtokai. Ióannés Melidonés hitelességéhez mind a környék birtokosai között szerzett ismertsége, mind a konstantinápolyi udvarhoz való közelsége hozzájárult.

Sajnos kevés adatunk van arról, milyen hatással volt a korszakban egy tisztviselő pályafutására, hogy az elit egyik tagjának bizalmi köréhez tartozott, amit az olyan címek jeleznek, mint az *anthrópos*, a *dulos*, vagy az *oikeios*. I. Alexiosnak több ilyen kegyeltjét ismerjük, bár róluk sem maradt fenn sok forrás. Közülük a legismertebb Kónstantinos Choirosphaktés volt, akiről egy 1088-as császári oklevél állítja azt, hogy az uralkodó *oikeiosa* vagy *oikeios anthróposa* volt. Az is kiderül a dokumentumból, hogy ekkor a császári udvarban működő fellebbviteli bíróság vezetője (*epi tón deéseón*) volt.⁴⁰ Nem csak egy rendkívül fontos tisztséget töltött be, hanem feladatából adódóan sok időt töltött a császár közelében. Choirosphaktés később, valamikor a 11. század végén, de legkésőbb a 12. század első évtizedében Hellas és Peloponnésos *themák* közös civil kormányzója, *praitórja* lett, vagyis igen sikeres pályafutást tudhatott magának.⁴¹

A császár egy másik kegyeltje, egy bizonyos Ióannés – családneve ismeretlen – pedig a *logothetés tu dromu* tisztségét kapta, tehát a császári posta és ezzel együtt a külügyek vezetését látta el 1086 körül.⁴² Mai ismereteink szerint csak egyetlen oklevél tesz róla említést, így pályafutása lényegében nem ismert,

⁴⁰ Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. (Szerk. Éra Vranúszki – Mariá Nisztazopúlu-Pelekídu). I–II. Athína, 1980. (a továbbiakban Βυζ. έγγρ. Πάτ.) I. 337.: 48. sz. 188. sor.

⁴¹ Andreas Mordtmann: Plombs byzantins de la Grèce et du Péloponnèse. *Revue archéologique* 48 (1878) 48.: 18. sz.; Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. (Szerk. Alexandra Kyriaki Wassiliou – Werner Seibt). I–II. Wien, 1987–2003. II. 214–216.: 216. sz. Egy másik ólompecséten csak a praitór tisztség szerepel a tartományok neve nélkül (Dumbarton Oaks, DO 58.106.1650.)

⁴² Lavra I. 258.: 48. sz. 18. sor.

ám egyetlen említett tisztsege is bizonyítja, hogy fontos személyiség volt – a dokumentum kiállításakor mindenképp. Ismerünk még egy Kónstantinost, aki 1084-ben egyfajta jószágigazgató (*logariastés*), és a már erősen megkopott *bestarchés* címet viselte.⁴³ Ő is csak egyetlen császári aranybullában kerül említésre, amelyben a bullát kiadó császár felséges urunk embereként (τὸν ἄν[θρωπ]ον τοῦ γαληνίου κράτους ἡμῶν) aposztrofálja a *logariastést*, akinek nem volt más a feladata, mint hogy az uralkodó által megjutalmazott León Kephalast beiktassa új birtokaiba.⁴⁴ A jószágigazgatói pozíció nem számított túl előkelőnek, ám egyéb források hiányában nem lehet megállapítani, hogy milyen karriert futott be Kónstantinos. A kevés fennmaradt említésből perze lehet feltételezni, hogy nem szerzett túlon túl magas pozíciókat.

A császári rokonok kegyeltjeinek esetében viszont egy más tendencia látszik kirajzolódni. E körben Ióannés Melidonés mellett találhatjuk a Spélaui kolostor körüli birtokvitában szintén döntőbíróként tevékenykedő – és szintúgy Niképhoros Melissénos anthróposának nevezett – Stephanos Chrysodaktylost, akiről egyébként kevés adat maradt fenn. Ide tartozik Basileios Choirosphaktés is, aki valószínűleg valamilyen mértékben rokona lehetett a fentebb említett Kónstantinos Choirosphaktésnak, de jelentéktelenebb karriert futhatott be. Basileios társával, Nikolaos *grammatikosszal* együtt készített egy *praktikont*, azaz egy összeírást Ibérón kolostor Radolibosnál fekvő birtokairól 1103-ban a thessalonikéi *dux*, I. Alexios testvére, Ióannés Komnénos parancsára.⁴⁵ A dokumentum szerint Choirosphaktés Ióannés Komnénos *dulosa* volt, és jószágigazgatói tisztseget töltött be.⁴⁶

Szintén ide sorolható három személy, akiket a Christodulos apátnak (*hégumenos*) tett császári adománylevelek a *despoina*, vagyis I. Alexios anyja, Anna Dalasséné embereiként határoznak meg.⁴⁷ Közülük ket-

⁴³ Lavra I. 246.: 45. sz. 5, 19. sor.

⁴⁴ Lavra I. 246.: 45. sz. 3–7. sor.

⁴⁵ Ivíron I. 206–211.: 51. sz.: a dokumentum rongálódása miatt a bevezető nagy része olvashatatlan, a praktikon készítőinek kiletére a *corroboratioban* (210.: 121–125. sor) és az aláírásoknál (211.: 133–136. sor) derül fény.

⁴⁶ Ivíron I. 211.: 51. 133. sor.

⁴⁷ 1085–1088 között I. Alexios négy *chrysobullos logost* (Buč. ἔγγρ. Πάτ., I. k. 33–34.: 4. sz., 44–47.: 5. sz., 59–63.: 6. sz., 72–74.: 7. sz.) állított ki Christodulos részére, és ezekkel kapcsolatban szintén négy írott rendelkezés (*pittakion*) maradt fenn a császártól és Anna Dalassénéétől, amelyek másolatait a szerzetesek is megkapták (Buč. ἔγγρ. Πάτ., I. k. 329–330.: 46. sz., 333–334.: 47. sz., 337–340.: 48. sz., 343–346.: 49. sz.). Christodulos több

tővel – Kónstantinos *praipositos*szal és császári írnokkal, illetve León *praipositos*szal és Lakapion monostorának *chartularios*ával – csak az egyik oklevél végén olvasható aláírások között találkozhatunk.⁴⁸ Amellett, hogy nem töltöttek be fontos tisztségeket a dokumentum készítésének idejében, a birtokadományozásban sem játszottak fontos szerepet. Egyedül a szóban forgó okirat hitelesítőiként szerepel nevük, de azt valójában egy harmadik személy látta el kézjegyével a nevükben.⁴⁹ A *despoina* harmadik embere, Eustathios Charsianitész *patrikios* viszont tekintélyesebb hivatalnok volt, ugyanis Samos *stratégos*aként és *pronoétése*ként, vagyis kormányzójaként említik az oklevelek.⁵⁰

Eustathios az 1087-es birtokadományozásokban tevékenyen részt vett, ugyanis őt bízták meg az akkor Kós szigetén élő Christodulosnak kedvező császári rendelkezések végrehajtásával, a következő évben pedig Anna Dalasséné parancsára ugyanott kellett eljárnia egy birtokvitában.⁵¹ *Stratégosi* és *pronoétési* tisztségei azt mutatják, hogy egyesítették a rábízott tartomány katonai és civil közigazgatását. Ebben a korban azonban a *stratégosok* egyre kisebb súllyal rendelkeztek a birodalom katonai közigazgatásában, szerepüket mindinkább a *duxok* vették át, és ez a folyamat már jóval a Komnénosok hatalomra kerülése előtt elkezdődött.⁵² Az, hogy Samos élén miért maradt *stratégos*, a tartomány akkori helyzetével magyarázható. A *stratégos* nem csak

kolostort is alapított élete során; 1088-ban elhagyta Kós szigetét, és Patmosra költözött. Az ekkor kiadott császári oklevelek, a költözéssel járó birtokkérdéseket rendezte. Anna Dalasséné hatalmas befolyással bírt a Komnénos családban, férje halála után lényegében ő irányította a Komnénos családot. Az édesanyjában feltétlenül bízó I. Alexios 1081-ben sajátjával egyenlő kormányzati hatalommal bízta meg Anna Dalassénét, és eme döntéséről egy *chrysobullos logost* állított ki, amelyet Anna Komnéné idéz történeti művében (Alexias 3.: 6. 3–8.).

⁴⁸ Буζ. ἔγγρ. Πάτρ., I. 334.: 47. sz. 22–23. sor: a *praipositosok* az udvari ceremóniakon közreműködő eunuchok voltak, Kónstantinos és León az utolsó ismert *praipositosok* közé tartoznak. *Chartularios*ként León Lakapion kolostorának levéltáráért felelt.

⁴⁹ Буζ. ἔγγρ. Πάτρ., I. 334.: 47. sz. 22. sor: egy harmadik eunuch, Basileios írta alá nevükben a *pittakiont*.

⁵⁰ Буζ. ἔγγρ. Πάτρ., II. 51.: 52. sz. 3–4. sor, 72.: 53. sz. 186. sor. Anna Dalasséné is a saját emberének ismeri el Eustathios az egyik *pittakionban* (Буζ. ἔγγρ. Πάτρ., I. 333.: 47. sz. 8. sor.)

⁵¹ Буζ. ἔγγρ. Πάτρ., II. 51–52.: 52. sz. 16–42. sor, 56–57.: 52. sz. 108–130. sor.

⁵² L. Jean-Claude Cheynet: Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du xie siècle. *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance* 9 (1985) 181–194.

Samos szigetét kormányozta, hanem a környező szigetek és Kis-Ázsia közeli partszakaszát is felügyelte. A tartomány feladata katonai szempontból elsősorban a flottának katonákkal és tengerészekkel való ellátása volt. Csakhogy a birodalmi flotta a 11. század második felében szinte teljesen szétesett, a tengerész *themák* – köztük Samos – elvesztették katonai potenciáljukat, és egyben jelentőségük is csökkent. Ráadásul a tartomány székhelye, Smyrna 1084-ben szeldzsuk kézre került, és a kis-ázsiai részek vele együtt elvesztek. Charsianítés 1087–1088 körül egy megtépázott, csonka *thema* kormányzásáért felelt. Erre utal a *pronoétési* hivatal, amely alapvetően a birtokok pénzügyi felügyeletét jelentette, míg kormányzói státuszt kevés esetben, és ilyenkor is egy alacsonyabb rangú tartományi vezetőről lehetett szó.

A birodalom legfőbb urainak köréhez tartozó tisztviselők érvényesülési lehetőségei meglehetősen eltértek egymástól. I. Alexios némelyik *oikeios*át vagy *anthrópos*át kifejezetten fontos tisztségekbe helyezte, miközben politikáját alapvetően a rokonság támogatására alapozta. Ezzel szemben a császár rokonainak alárendeltjei között alig találunk olyan személyt, aki láthatóan magas ívű karriert futott volna be. Az egyetlen kivételnek Eustathios Charsianítés tűnik, akivel kapcsolatban azonban két dolgot érdemes megjegyezni. Az első, hogy Eustathios egy csonka tartomány kormányzója volt, aki sem tekintélyben, sem katonai potenciálban nem ért fel sok más tartományi vezetővel. A másik tényező, hogy Charsianítés egy olyan császári rokon kegyeltje volt, akit befolyásban és hatalomban csak maga a császár múlt felül. Korábban is utaltam arra, hogy uralma elején a hadügyekkel elfoglalt I. Alexios, anyját, Anna Dalassénét és bátyját, Isaakios *sebastokratórt* tette meg a civil közigazgatás vezetőivé. Ezzel a *despoina* címet is elnyerő Anna kivételes jogokat szerzett, és egyfajta régensként tevékenykedett. Így nem is annyira meglepő, hogy alárendeltjei között tudhatott egy viszonylag magas – de azért nem túl befolyásos – tisztviselőt is. Ióannés Melidonés pályafutása nem a kivételt erősítette. A császári rokon Niképhoros Melissénos *kaisar* embereként nem tudott feljebb lépni a kisebb jelentőségű bíró rangjánál. Melidénos sok évvel túlélte urát és támogatóját, és akár ez is okozhatta volna karrierje kiteljesedésének elmaradását, de a forrásokból arra lehet következtetni, hogy valójában a *kaisar* élete alatt sem emelkedett a rangja.

A tanulmány elején elmondottakhoz visszakanyarodva szót kell ejteni arról, hogy Melidonés melyik társadalmi réteghez tartozhatott. A kérdésre nem egyszerű választ adni, mivel Ióannés családi hátterét egyáltalán nem

ismerjük. A Melidonésok közül egyedül ő róla emlékeznek meg a korszak forrásai.⁵³ Ismert rokonok nélkül nehéz megállapítani, hogy arisztokrataként született-e, vagy közemberként emelkedett-e fel az arisztokrácia alsóbb szintjére. A Komnénosok korában a bizánci kormányzatot és adminisztrációt az erőteljes arisztokratizálódás jellemezte, ugyanakkor a kevésbé jelentős tisztségekhez a képzett középréteg (*pepaideumenoi*) is hozzájuthatott. Ióannés hippodromban betöltött bírói szerepe is az alacsonyabb pozíciók közé tartozott, ezért elvileg őt is e középréteghez tartozónak gondolhatnánk. Az 1112-es oklevélben taglalt eset viszont arról tanúskodik, hogy Melidonés az arisztokrácia szemében is tekintéllyel bírt, méghozzá személyéből fakadóan, nem pedig egy feljebbvalójának köszönhetően, amit az *anthrópos* cím mutatna, mint 1085-ben. Ez alapján feltételezni lehet Ióannés alacsonyabb szintű arisztokrata rangját. Az alacsonyabb rangú arisztokratát az különböztette meg a képzett és hivatalt vállaló közembertől, hogy földbirtokosként állandó gazdasági háttérrel rendelkezett, és kevésbé függött saját hivatali pályafutásától. Ióannés Melidonésnak bizonyíthatóan volt birtoka, de emellett az is valószínű, hogy adományozás folytán jutott hozzá. Nem lehet tudni, hogy voltak-e más birtokai, illetve azt se, hogy meddig birtokolta az említett földet. A birtok megalapozta arisztokrata státuszának megtartását vagy megszerzését. A források arra engednek következtetni, hogy Melidonés kapcsolati hálót épített ki Thessaloniké környezetében, de bizonyos, hogy nem a helyi érdekeltségű tartományi arisztokráciához tartozott. Bírói tisztsége elsősorban Konstantinápolyhoz kötötte, vagyis az előkelők rétegei közül leginkább a központi kormányzat alsóbb rétegeiben érvényesülő alsóbb szintű arisztokráciához tartozhatott. De mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a hivatalt viselő alsóbb szintű arisztokrácia és a képzett középréteg közt képlékenyek a határok.

Ióannés Melidonés thessalonikéi tevékenysége és érdekeltségei több aspektusból is fontos részt képeznek az alacsonyabb rangú hivatalnokok érvényesülésének vizsgálatában. Az természetes, hogy maga a császár jelentősebb tisztségekkel jutalmazta alárendeltjeit, mint a kormányzat felső rétegeiben

⁵³ Ióannés idejéből fennmaradt egy ólompecsét, amelyen csak a Melidonés név olvasható, így nem lehet megállapítani, hogy az Ióannésé vagy valamelyik rokonáé volt. A Melidonés név a 14–15. századi forrásokban újra előbukkan. Főként konstantinápolyi személyek viselték, ami egybe vág Ióannés pályafutásával, ám arra semmi bizonyíték nincs, hogy ugyanarról a családról van szó.

érvényesülő, de hatalom és befolyás tekintetében mégis gyengébb rokonai. Mindazonáltal így is szembeűnő, hogy nincs feljegyzés olyan emberről, aki az uralkodó hozzátartozóinak támogatását ugródeszkeként felhasználva a kormányzó elit tagjává vált I. Alexios uralma idején. Melidonés története arról is tanúskodik, hogy a kormányzati hierarchián kívül működő informális kapcsolatok hogyan befolyásolják a bürokrácia működését, és ezen keresztül a hivatalnokok érvényesülési lehetőségeit. Ez utóbbi jelenség viszont további kutatásokat igényel. A feltételezést, hogy Melidonés az alsóbb szintű hivatalnokarisztokrácia tagja volt, alátámasztja fővárosi tisztsége, a Thessaloniké környékén élő arisztokratához fűződő kapcsolata és földbirtoka. Az a kérdés viszont megválaszolatlan marad, hogy szóban forgó társadalmi csoportba a képzett városi középrétegből emelkedett fel, vagy a tartományi arisztokráciából került át, esetleg a régi arisztokráciából süllyedt le. Bár Ióannés társadalmi rangja nem határozható meg minden kétséget kizáróan, tisztsége és tevékenysége mindenképpen lehetőséget ad az alsóbb szintű kormányzat és a tartományi arisztokrácia kapcsolatának vizsgálatára.

**MÁRTON RÓZSA: A CASE STUDY FOR THE INFORMAL
NETWORKS OF THE KOMNENIAN GOVERNMENT:
JOHN MELIDONES, JUDGE OF THE HIPPODROME IN
THESSALONIKE**

The historical research for the Komnenian second-class aristocracy, which made its way in the lower levels of the Byzantine aristocracy, holds several traverses. One could analyze the aristocracy, principally through the economic and social conditions of families. The lack of sources, however, makes the search for the kinship difficult or, in many cases, impossible. Thus, it is worthy to analyze the careers of the officials whose aristocratic status cannot be proved with certainty, but who acted in those levels of the imperial administration in which the second-class aristocracy proceeded. This study focuses on the career of John Melidones, a so-called Judge of the Hippodrome at the turn of the eleventh and twelfth centuries. He acted as a man of the *caesar*, Nikephoros Melissenos for many years. The analysis reveals two factors of social emergence: the prospects of an official serving the relatives of the emperor, and the influence of the informal networks of the government and of the society on a minor functionary.

Keywords Komnenian dynasty, aristocracy, administration, eleventh and twelfth centuries, network

TARJÁN ESZTER

*A Camden- és a Walford tekercs
uralkodói címereinek néhány problémája*

TANULMÁNYOMBAN KÉT 13. századi angol címerkönyv uralkodói címereit vizsgálom. A Camden-tekercs igazi kuriózumnak számít még a címerkönyvek esetében is, mivel eredeti példányban maradt ránk, ezzel szemben a Walford-tekercs három kora újkori másolatból ismerjük. Így tehát összesen négy könyv uralkodói címerei képezik a dolgozat gerincét. A problémás, ellentmondó vagy fiktív uralkodói címereket vizsgálom behatóbban, a címerek szerkezeti és a címerleírások nyelvi sajátosságait kiemelve.

**A címerkönyv¹/tekercs, mint forrás
és azok csoportosítási lehetőségei**

A címerkönyv kifejezés megtévesztő lehet, ugyanis nem kizárólag könyv formátumú forrásokról beszélhetünk, bár sokszor könyv alakban maradtak fent. Mivel gyakrabban őrződtek meg a későbbi századok érdeklődői vagy címerkirályai által készített másolatokban, ezért nem tudhatjuk, hogy a nem eredetiben ránk maradt könyvek eredetije milyen alakú volt. Az anyaghasználatot tekintve a könyvek meglehetősen vegyes képet mutatnak, egyaránt készítették őket vászonra és hártýára. Mindenesetre a címerkönyvek a 13–15. századi angol-francia heraldikát kutató történészek legfontosabb forráscsoportjának számít a pecsétek mellett. Ami azonban a címerkönyveket valamivel „értékesebbé” teszi az nem más, mint hogy megtudhatjuk belőlük a címerek színeit,

¹ Az angol Roll of Arms terminus magyar heraldikában bevett megfelelője. (Az egyes források megjelölésénél azonban a tekercs megnevezést használom. Camden-tekercs, Herlad-tekercs, Walford-tekercs).

míg a pecsétek esetében ez kizárt. A könyvek a címerleírásban mindig hozzák a címer színeit, ezt pedig csak alátámasztják azok, amelyekhez gyönyörűen kivitelezett, igényesen megfestett képek is tartoznak. Ezzel máris eljutottunk a címerkönyvek két legnagyobb csoportjához. Az elsőbe azok a könyvek tartoznak, amelyek mind a színes címerképeket, mind azok leírását szerepeltetik. Ilyen például a Camden- és a Herald-tekercesek. A másik nagy csoportot azok a könyvek képezik, amelyek kizárólag a címerek leírását (blason) hozzák, erre példa a Walford-tekercs.

A két fő csoporton kívül négy kisebb alcsoportot tudunk elkülöníteni a fennmaradt forrásanyag alapján. Elsőként említendőek az úgynevezett *lokális könyvek*. Ezek a könyvek kizárólag egy adott régióra koncentrálnak, az ott élők címereit szerepeltetik az összeállításban. Ebbe a csoportba tartozik példának okáért a Dering-tekercs, amely I. Edward uralkodása alatt Sussex és Kent megye nemeseit sorolja fel. A könyv 354 darab tételt tartalmaz, keletkezését 1270-1280 közöttire datálhatjuk. A következő alcsoport az úgynevezett *tematikus könyv*. A tematikus szó ebben az esetben egy eseményt takar, és az abban érintett címerviselőket szerepelteti a könyv készítője. Példa erre a Falkirk-tekercs, amely a falkirki csatában (1298) I. Edward oldalán harcoló lovagok címereit hozza. A harmadik könyv-összeállítási elv szerint a készítő a pajzsmező mintáját, mesteralakot/mesteralakokat vagy címerábrákat tekinti kiindulási pontnak, és az adott pajzsképhez rendel hozzá címereket. Például alapul vesz egy sakkozott pajzsot, majd abból az „alap-pajzsból” kiindulva hozza a feldolgozandó régióban – általában országban – a hasonló sakkozott címert viselők nevét és címereit, majd a címer egyéb változatait, bővített címerképeket, negyedelt címereket. Ugyanakkor lehetséges, hogy egy címerábrát, például egy oroszlánt tekint kiindulópontnak a készítő, tehát az oroszlános címereket gyűjti össze. Ennek az összeállításnak a különlegessége és rendkívüli előnye, hogy genealógiai adatokat tartalmaz a címerváltozatok bemutatásán keresztül. Ez a típusú összeállítás a későbbiekben válik elterjedtté, inkább a 14–15. századra jellemző, megnevezésük *elem vagy díszítés szerinti könyv*. Ebbe a csoportba tartozik például a Cook’s Ordinary – nevét összeállítójáról, Robert Cookról kapta –, amely az első ilyen könyv volt. A negyedik és egyben utolsó csoportunk az úgynevezett *teljes könyvek* csoportja. A teljes könyv elnevezést azért kapta, mert mind császári vagy királyi, mind főúri, mind pedig lovagi címereket

egyaránt tartalmaz. Ezekből maradt fenn a legkevesebb. Ebbe a csoportba sorolható a dolgozat témáját képező két címerkönyv is.²

A klasszikus forráskritika szabályaival élve hozhatunk létre még egy „csoportot”, amelybe a 13. századból fennmaradt könyveket a később keletkezett másolatoktól különválasztjuk. A másolatok keletkezésének ideje igen nagy időintervallumot ölel fel, a 15. századtól kezdve a 18. századig bezárólag készültek ilyenek. Ezen nem eredeti könyveknél különösen alaposnak és óvatosságnak kell lenni, ugyanis a másolók sokszor saját ismereteik alapján átalakították, vagy kiegészítették a címereket.

A címerkönyvek datálása kapcsán meg kell említeni Sir Anthony Richard Wagner nevét. Az ő munkássága révén a 20. század derekára a címerkönyvek datálási kérdései megoldódtak, az ezt érintő meglátásai és kutatási eredményei az *Aspilogia* I-II. hasábjain jelentek meg.³ A könyvek datálása elsősorban igen könnyűnek tűnik. Először meg kell keresni, hogy ki született legkésőbb a könyvben szereplők közül, majd hogy ki halt meg legkorábban, és ezen ismeretek alapján meg tudjuk mondani, hogy melyik az az év, vagy időintervallum, amikor az összes említett életben volt, és a forrásanyagban megjelölt pozíciót töltötte be. Ez a nemesség felső rétege esetén nem bizonyul nehéz feladatnak, azonban a teljes könyvekben szerepelnek távoli országok nemesi és lovagi is. Előbbiek esetében nem mindig pontos a címerleírás, és a nevet sem pontosan hozza a szerző. Figyelmen kívül hagyni azonban semmiképp sem lehet őket.

A Camden-tekercs

Az első vizsgált könyv a teljes könyvek kategóriájába sorolható Camden-tekercs, amely császári, királyi, főúri és lovagi címereket is tartalmaz. Eredetiben maradt ránk, képeket és leírásokat egyaránt tartalmaz. A Camden-tekercs 1279-80-ban készült, az egyik legkorábbi ránk maradt címerkönyv, ma a londoni British Museumban őrzik. Az elülső oldalán 270

² *Gerard J. Brault: Eight Thirteenth-Century Rolls of Arms in French and Anglo-Norman Blazon. Pennsylvania, 1973.*

³ *Anthony Richard Wagner: A Catalogue of English Mediaeval Rolls of Arms. Oxford, 1950. (Aspilogia I.); Uő.: Rolls of Arms Henry III. Oxford, 1957. (Aspilogia II.).*

gyönyörűen megfestett pajzs található 45 sorban, rajta a címerrel, alatta a viselő nevével, és titulussával. A hátoldalán 185 címerleírás olvasható közép-francia nyelven.

A könyvben szereplő leírások rövidek, tömörök, részleteket nem tartalmaznak. A mező színe, a mesteralak és egyéb elemek színei szerepelnek bennük, azonban a mesteralakok számának meghatározásán kívül nem írja le, hogy a címer más motívumaiból hány szerepel – jó példa erre rögtön az első címer, Jeruzsálem címerének leírása –, továbbá az elhelyezkedésükről sem szól. Ebből gondolhatjuk, hogy mindenki számára világos volt, hogy milyen címerről van szó, valamint a címerek sem voltak a korban annyira bonyolultak, hogy szükséges legyen a részletek leírása. Itt persze felmerül a kérdés, hogy nem azért ilyen szűkszavú-e a leírás, mert a kép úgyis ott van a hátoldalon, és a képeket többen is értik, mint a szöveget. A válasz egyértelműen nem. A képeket nem tartalmazó könyvek is ilyen szűkszavúak, valamint ezeket olyanok forgatták, akik tudtak írni-olvasni. Az uralkodói címerekre kifejezetten jellemző, hogy tömör a leírásuk, mivel ezek sok egyéb címernél egyszerűbbek, vagyis koraiak, valamint a készítőik sok esetben ismertnek vélték őket, így elnagyoltan írták csak le. Kijelenthetjük, minél egyszerűbb egy címer annál korábban keletkezett.⁴ Ahogy fogytak a két-, ritkábban háromszínű címerkombinációk, valamint a divatos címerábrák (oroszlán, hal, rigó, sas, griff stb.) és mesteralakok, úgy kellett kiegészíteni őket, hogy egyediek legyenek és betölthessék szerepüket, vagyis azonosítsák viselőjüket. A címerek tömörségének nem lehet magyarázata az, hogy a heroldok ezeket a könyveket maguknak készítették segédletként, mivel ezek ekkoriban jogi jellegű dokumentumok voltak. Ennek a célnak leginkább a korábban említett elemenként csoportosított címeres gyűjtemények feleltek meg. A francia nyelvhasználatot magyarázza, hogy a tárgyalt időszakban az angol udvar nyelve is a francia volt, az egységes nyelvezetre való törekvés mellett ez szintén azt támasztja alá, hogy a könyveknek volt jogi jelentőségük. Woodbine véleménye szerint a normann hódítók által a szigetországban is a francia lett az udvar és a jog hivatalos nyelve, viszont nem honosodott meg a nép köznapi használatában, így hosszútávon kizárólag udvari és jogi környezetben használták.⁵ Nyilvánvalóan egy kialakulási folyamat kezdetén nem beszélhetünk teljes egységességről, vagy betartott szabályszerűségekről, de az igény és a szükséges-

⁴ Michel Pastoureau: *Traité d'héraldique*. Picard, 1997. 27–28.

⁵ George E. Woodbine: *The Language of English Law. Speculum*, 18 (1943) 397–398.

ség kimutatható. Megfelelő nyelvi bázist biztosított ehhez a francia irodalmi és jogi nyelv, amelynek szóhasználatát átvették. Ez magyarázza a 13. század során született könyvek nyelvválasztását, tehát az angol nyelv ekkor még alkalmatlan volt arra, hogy jogi használatú heraldikai dokumentációt lehessen írni rajta. A nagyszámú címerkönyv-összeállítások célja, hogy elkerüljék a duplikátumokat, valamint, hogy követni tudják a címeregyesítéseket, legyen szó rokoni vagy hűbéri kapcsolatról. A francia nyelvi bázis másik oka, hogy az angol heraldikára a kontinensen lévő szomszédos ország hatott a leginkább. Megfigyelhetjük, hogy az angol könyvek szókinccse igyekszik a francia nyomába érni, azonban a bonyolult francia terminológiai rendszer nem honosodik meg a szigetország heroldjai között. Erre kiváló példa a vágásokra használt szavak változatai. Amíg a francia heroldokat szigorú szóhasználati szabályok kötötték, hogy a különböző vastagságú sávokat és azok eltérő arányait miként jelezzék, addig az angol könyvek esetében azt figyelhetjük meg, hogy ugyan ők is több szót használtak, azokat azonban többnyire szinonimaként kezelték. Ezért kiemelkedően következetlennek tűnik például a vágások esetében a szóhasználat.

Az uralkodói címerek

A Camden-tekercs és egy másik hasonló korú gyűjtemény, a Herald-tekercs között kapcsolat mutatható ki. Mindkét könyv az uralkodók címerleírásaival kezd, többnyire ugyanazok szerepelnek bennük, annyi különbséggel, hogy a Herald néhány címerrel bővebb. Valószínűsíthető, hogy a Camden-tekercs készítője felhasználta a Heraldot munkája során. Már fentebb említettem, hogy a Camden nem teljes, 270 címerből csupán 185 kép kapott leírást a hát-lapon, ezzel szemben a Herald esetében minden képhez tartozik leírás. A 19. század végén látott napvilágot James Greenstreet angol heraldikus és genealógus műve, amelyben leírja, hogy szerinte a pajzsokhoz tartozó leírások nem egykorúak, hanem 7-8 évvel későbbiek.⁶ Véleményem szerint ezt nem jelenthetjük ki ilyen egyértelműen, mivel egy nyelv sem megy át olyan szintű változáson, amely ilyen rövid idő alatt kimutatható lenne – főképp nem szak-szöveg esetében, amelynek változása még lassabb folyamat, mint a köznyel-

⁶ *James Greenstreet: The Original Camden Roll of Arms. Journals of the British Archeological Association*, 38 (1882) 309–328.

vé. Valamint nem szabad elfelejteni, hogy a könyv a 13. században keletkezett, amikor a változásokhoz még több időre volt szükség, mint manapság.

A magyar uralkodói címer problémája

Minden könyvben figyelemfelkeltő a leírt uralkodói címerek sorrendje, illetve, hogy a magyar címer melyikben milyen helyet foglal el. Továbbá maga a címerleírás is érdekes kérdéseket vet fel. Vajon hogyan lehetséges, hogy 1279-80, illetve 1275-80 körül keletkezett címerleírásokon olyan oroszlános magyar királyi címer van leírva és megfestve, amely a tárgyalt század elején csupán pár évig volt használatban? Az oroszlán motívum először Imre (1196-1204) 1202-es oklevélének függőpecsétjén tűnik fel.⁷ Itt vágott pajzson kilenc oroszlán látható lépő testhelyzetben. Később II. András (1205-35) kizárólag királyként használja a vágásos-oroszlános képet, szlavón hercegi dénárjain csak a vágások szerepelnek. Az András által használt aranypecséten nem kilenc, hanem hét oroszlán látható a vágásokban, hasonló még az 1220-as években használt kettős viaszpecsétjének oroszlános-vágásos ábrázolása is.⁸ Az állatok számát tekintve eltérő az utolsó pecsét, amelyen ismét kilenc oroszlán látható, majd 1235 után végleg eltűnnek az állatok a magyar királyi címerből.⁹ A magyar vágásos-oroszlános címerre a későbbiekben részletesen kitérek.

A Herald-tekercsben a 14. helyen áll a magyar címerleírás, a Camdenben a 94.-en. A leírások között szembetűnő különbség van. Az előbbiben „vörös mezőben egy kékkal fegyverzett, arany lépő oroszlán” szerepel, utóbbiban a már fentebb leírt vörös mezőben arany lépő oroszlán, tehát itt a gallér és színes fegyverzet eltűnik. Véleményem szerint ennek az a magyarázata, hogy a könyvek születése előtt létezett egy orális hagyomány, amelyet kiegészített az elszórt képi ismeret. Tehát a korai heroldok számára nem állt rendelkezésre semmiféle nagyobb, átfogó jellegű összeírás, annak nyoma maradt volna a címerkönyvekben. Mivel csak néhány könyv között mutatható ki összefüggés, és ezek egymástól különálló csoportokat alkotnak, így valószínűsíthető a szóbeliség dominanciája a 13. század második fele és a normann hódítás közötti időszakban. A címerváltozatok illetve a fik-

⁷ Takács Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*. Bp., 2012. 104.

⁸ Uo. 112.

⁹ Bertényi Iván: *Magyar címertan*. Bp., 2003. 65.

tív vagy hibásan visszakövetkeztetett címerek sem bizonyítják egy korábbi összeírás meglétét. Abban az esetben nagyobb mértékű hasonlóságot kéne mutatni a könyveknek, nem csupán elszórtan, néhány címerkönyv kapcsán. Ebben a hagyományban élhetett a 13. század végén is a század eleji magyar királyi címer,¹⁰ valamint majd látni fogjuk, hogy ehhez hasonlóan több, problematikusnak tekinthető címer is egy meglévő hagyományhoz kapcsolható. A Camden-tekercs készítője vélhetően csak a „vörös mezőben arany oroszlán” leírást ismerte, ezért tette be. A kései elhelyezkedése azonban bizonytalanságra utal. A mindkét könyvben szereplő királyi címerek közül egy sincs ennyire hátul a forráskönyvben. A Camden szerzője kihagyta az uralkodói címerek közül, mivel nem volt biztos a kék gallérban, és csak később illesztette be, távol az uralkodóktól.

A dán és norvég uralkodói címerek problémája

Hasonló a két könyvben a dán királyi címer téves leírása. Ebben az esetben nyilvánvalóan már a Herald-tekercs készítője sem ismerte a dán címet, és egy korábbi, hibásan elterjedt ismeretet vettek alapul, amely a norvég királyi címer egyik elemét emelte a dán király pajzsára. Nem is akármelyik elemét, hanem a II. (Szent) Olaf attribútumaként ismert bárdot, vagy harci fejszét. Erre minden bizonnyal a földrajzi és kulturális közelség a magyarázat. A könyvbe való bekerülés oka pedig, hogy a század elején Dánia befolyása igen csak megnőtt IV. Knut uralma alatt. Továbbá a korai orális hagyományra utal a következetes tévedés. Dániának ugyanis nem volt „vörös mezőben három arany fejsze” a címerében, ahogyan azt a könyvek állítják. Már IV. Knut ránk maradt pecsétjén is a ma is használt címer látható a három lépő oroszlánnal. Ez a legkorábbi dán címeres forrás, amely fennmaradt.¹¹ VII. Erik 1398-as pecsétjén látható először, hogy egyáltalán bármiféle függőlegesen lépő oroszlán megjelenne fejszével a kezében. Erik IV. Valdemár ifjabb lányától, Ingeborgtól született unokája. Őt I. Margit dán királynő, IV. Valdemár lánya adoptálta,

¹⁰ 13. századi angol-magyar kapcsolatokról: *Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna: Angol-magyar kapcsolatok a középkorban. I. Máriabesnyő, 2008. 201–302.*

¹¹ *Henry Petersen: Danske Kongelige Sigiller samt Sonderjydske Hertugers og andre til danmark knyttede fyrsters sigiller 1085–1559. København, 1917.*

és 1388-ban a norvég trónon is örököséül jelölte ki. Tényleges hatalmat 1412-től, Margit halála után gyakorolt.¹²

Érdekes adalék lehet továbbá, hogy Matthew Paris *Hitvalló (Szent) Edward élete* című művét tartalmazó, 1250-1260 körül készült kódexben is fellelhető a fejszés dán címer.¹³ A kódex minden oldalának tetején egy, az oldal tartalmához kapcsolódó, azt elbeszélő képet találunk. A dán címer az 1066-os Stamford Bridge-i csata ábrázolásánál tűnik fel. A képen III. Keménykezű (Harðráde) Harald norvég király (1046–1066) látható, amint egy harci fejszével a kezében vagdalkozik a csatatéren. Előtte a pajzsa, amelyen vörös alapon három ezüst fejszét visel. Harald 1064-ben sikertelenül próbálta meg elfoglalni Dánia trónját, majd 1066-ban Angliáét, az utóbbiért vívott Stamford Bridge-i csatában esett el. Tehát a norvég fejsze már a könyvek keletkezése előtt körülbelül 30 évvel megjelenik önálló címerábraként. Ez tovább erősíti azt a korábban a magyar címer kapcsán már említett nézetemet, hogy létezett egy, a címerkönyvek keletkezése előtt élő, a szóbeliségre épülő hagyomány, amelynek a nyomait egyértelműen ki lehet mutatni a könyvekből és a könyvekkel közel kortárs egyéb forrásokból.

A rampant és passant szavak használata

Érdekes, hogy mindkét könyv a *rampant* szót használja, amely a függőleges lépést jelenti a korai címerleírásoknál, míg az oroszlán vagy leopárd természetes, négy lábon történő lépésére a *passant* szót alkalmazzák. A Herald és a Camden összeállítója egyaránt különbséget tesz az oroszlán és a leopárd között. Az angol királyi címer mesteralakjai leopárdok, amelyek diszpozíciójáról nem szól a leírás. Később azonban a 22. tételnél a braunschweigi herceg címerében szereplő két oroszlán lépésére a *passant* szót használja, amelyek ábrázolása megegyezik az angol király leopárdjaival. Tehát az angol királyi címerleírásnál, annak ismertségéből fakadóan nem volt szükség a *passant* szó leírására. A kevésbé ismert braunschweigi hercegnél azonban indokolt volt, hogy pontosan meg legyen határozva a címerkép testhelyzete és ne lehessen

¹² The Cambridge History of Scandinavia. (Szerk. Knut Helle). I. Cambridge, 2003. 179–180.

¹³ Cambridge Digital Library [<http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-EE-00003-00059>]. letöltés dátuma: 2014. január 9.]

félreérteni, és két függőlegesen lépő oroszlánt a pajzsára helyezni. Viszont Imre és II. András oroszlánjai természetesen lépők, vagyis vízszintesen helyezkednek el. A *rampant* szó tehát nem a megfelelő kifejezés. Vajon miért használhatta a készítő mégis a *rampant*-t, nem pedig a *passant*-t? Minden bizonnyal azért, mert a fent említett orális hagyomány nem a francia jogi nyelv műszavait használta a címerek leírásakor, hanem a köznapi nyelvet és szókinccset. Így, amikor a készítők elérkeztek a magyar uralkodó címeréhez, és a korábbi, szóbeli ismereteiket kellett papírra vetni, a lépő oroszlánra – annak sokkal gyakoribb volta miatt – a *rampant*-t használták, nem pedig a *passant*-t. Ez is erősíti azt a nézetemet, hogy nem voltak pontos ismereteik a magyar címert illetően, amivel pedig rendelkeztek, az az 1270-es évek végére már régen elavulttá vált. Megfigyelhető, hogy amennyiben olyan uralkodói címert ír le, ami szerinte közismert, még annyira sem részletezi, mint a többit. Ide tartozik a már említett angol címer mellett vagy a Man-szigetek vörös mezőben triszkelion¹⁴ motívuma.

Ciprus és Bealme címerének problémája

Érdekes kérdéseket vet fel még fel a könyv 11. és 12. tétele is. Elsőként azt érdemes körüljárni, hogy a 12. tétel „Le Rey de Bealm[e]” kinek, vagy milyen területnek a címerét takarja. A könyv 16. századi másolója, Robert Kimbey, Betlehemmel azonosította a Bealme helységnevet. Greenstreet szerint azonban tévedett, és nem Betlehemet takarja a szó.¹⁵ Tanulmánya indexében a kérdéses kifejezést Bohémiával, vagyis Csehországgal azonosítja. A Herald-tekercsen is ugyanígy szerepel a tétel. Hasonló a helyzet a fölötte szereplő (11. tétel) Ciprus királya elemnél is. A könyv keletkezésekor Cipruson az Lusignan-Antiochiai-ház volt hatalmon, akik 1267-ben III. Hugó uralkodásával (uralkodási évek) felváltották az első Lusignan-dinasztiát. A Camdenben „kék mezőben három arany pajzs” szerepel. A Herald-tekercsben azonban helyesen szerepel a leírás és a hozzá tartozó titulus,

¹⁴ Három összekapcsolódott spirál motívuma. A görög τρισκέλιον szóból ered, (jel.: három láb). A Man-szigetek esetében nem stilizált spirálokat, hanem a szó eredeti jelentését takarja.

¹⁵ Greenstreet, J.: The Original Camden i. m. 311.

ez azonban még a Lusignanok címerét hozza. Abban „tizenkétszer vágott kék-ezüst sávozásban vörös oroslán arany koronával” szerepel, ami meg is felel a valóságnak. A Herlad készítője tehát nem volt tisztában a címer megváltozásával. A Camden összeállítója tudhatta, hogy dinasztiaváltás történt, így nem másolta le automatikusan a Lusignanok címerét, hanem „kitalált” egy újat. Vajon honnan vette az ötletet? A fölötte szereplő Bealme címerrel való tagadhatatlan hasonlóságra hívja fel a figyelmet Brault.¹⁶ Mindkettő kék mezőben, három motívumot tartalmaz, valamint érdekessége, hogy a 11. leírásában a targes (pajzs) szó szerepel, a 12. esetében barges (bárka). A 13. századi scriptorok a b és a t betűt összekeverhették.¹⁷ Ez persze lehetséges, azonban a két betű írásképe annyira eltérő, hogy nehéz összekeverni. Így a scriptor véletlen tévesztését kizárom. Nyilvánvaló mind a szavak összecsengése, mind pedig a szerkezeti párhuzam. Amennyiben Bohémiát akarta leírni a készítő, hasonlóan járt el, mint a dán címernél. Ugyanúgy fiktív címerről van szó, azonban a különbség az, hogy ebben az esetben semmiféle földrajzi és kulturális közelség nem ad magyarázatot a bárka szimbólum választására. Ezért a csehek címerével való azonosítást nem tartom valószínűnek, II. Vencel és a csehek címerét ismerniük kellett. Még ha a közép-franciában Csehország neve Behaygne is,¹⁸ paleográfailag nem tartom lehetségesnek az ekkora fokú tévedést. A többi kortárs vagy közel kortárs címerkönyv helyesen hozza a cseh címert. A II. Vencel korából származó numizmatikai és szfragisztikai emlékeket tanulmányozva egyszer sem találtam akár egy olyan motívumot is, amely okot adna feltételezni, hogy bármilyen formában is létezett cseh uralkodói szimbólumként bárka. Noël Denholm-Young, angol történész véleményét tartom követendőnek,¹⁹ amely szerint Betlehemet takarja a Bealme kifejezés. Továbbá szerintem a beemelés, illetve pont a ciprusi uralkodó címerleírása után való szerepeltetés oka az, hogy a ciprusi uralkodók jeruzsálemi uralkodását hivatott jelezni és megerősíteni, valamint Betlehem és Ciprus földrajzilag is közelebb esnek egymáshoz, mint Csehország és Ciprus.

¹⁶ Gerard J. Brault: *Early Blazon. Heraldic Terminology in the Twelfth and Thirteenth Centuries with Special Reference to Arthurian Heraldry.* Woodbridge, 1997. 115.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Ezúton szeretném megköszönni Körmendi Tamás hasznos észrevételét.

¹⁹ Brault, G.: *Early Blazon* i. m. 115.

A griff és wyvern motívumok keveredése

Izgalmas kérdések elé állítja a kutatót a Camden-tekercs 13. fiktív eleme, amely megtalálható szintén téves leírásban a Herald-tekercs 16. tételeként, ezzel is bizonyítva a két könyv közötti kapcsolatot. A leírás szerint a címer egy griffmadár, viselője pedig Griffonie királya. Az összecsengés a viselő és a címerábra hangalakja között egyértelmű, ezen kívül itt, először a könyv elemei között, alluzív, vagyis beszélő címerrel találkozunk. A címer leírása azonban hibás, amennyiben figyelembe vesszük a Walford-tekercs uralkodói leírásai között szereplő tételeket. Azok ismerete alapján a legnagyobb bizonyossággal jelenthetjük ki, hogy a Camden- és Herald-tekercsben szereplő griffmadár egy fikció, amely Wales vezetőjének címerét hivatott helyettesíteni. Ennek egyik oka lehet a fent leírt összecsengés, és az alapján egy névcímer megalkotása, amelyet valószínűbbnek tartok. Emellett azonban érdemes megemlíteni a *wyvern* motívumot is. Ez egy a Brit-szigeteken elterjedt mitikus szárnyas kétlábú sárkányszerű lény, amely Wales egyik jelképe, mai napig szerepel Wales zászlaján. Nem elképzelhetetlen, hogy a kétlábú szárnyas gyíkszerű lényt a Herald készítője összemosta a griffmadárral, a Camden-tekercs szerzője pedig egyszerűen átvette tőle azt, mindenféle változtatás nélkül. A címer viselője Llywelyn ap Gruffydd,²⁰ akinek a neve és a griffon szó egyértelműen összecseng, így többszintű, összetett beszélő címerrel van dolgunk, ami igazán különleges. Felmerül azonban a kérdés, hogy I. Edward korában hogyan lehetséges, hogy Angliában nem ismerték Wales vezetőjének címerét. Úgy gondolom, hogy a címert ismerték, mivel azonban Llywelyn, a független Wales utolsó hercegének címere csupán abban tér el az angol uralkodóétól, hogy három helyett négy lépő oroslán szerepel benne, így úgy dönthettek, hogy a túl nagy hasonlóság miatt megváltoztatják azt. Lehetséges magyarázat pont a *wyvern* ábra választására, a walesi *draig* (sárkány) szó mögöttes jelentése vezér, vezető.²¹ Llywelyn címerének a pontos leírása így hangzana: vörössel és arannyal négyelt mezőben négy lépő (passant) leopárd. A címer másik változatának részletes vizsgálati eredményeit a Walford-tekercsben való szereplése okán később tárgyalom.

²⁰ John Edward Lloyd: *History of Wales I–II*. Longmans–New York–Bombay–Calcutta, 1911–1912. 716–764.

²¹ Henry Bedingfield – Peter Gwynn-Jones: *Címertan*. Bp., 1994. 81.

A Walford-tekercs

A Walford-tekercsnek ma három változatát ismerjük. Két külön csoportra oszthatjuk az ismert változatokat. Az egyik egy 1607-ből ránk maradt másolat, ennek a változatnak a mai közmegállapodással a jele C. A másik változat pedig John Leyland (1503–1552) 16. századi költő és antikvárius gyűjtésében maradt meg, az ebben fennmaradt címerleírások első kiadása 1705-ben történt. Az ekkor közzétett könyv mai jelölése a Cl. A harmadik változat szintén Leyland munkásságából való leírások egy 16. századi másolata, amelyet valószínűsíthetően Bartholomew Butler készített, aki Ulster címerkirálya volt 1552–1566 között. Ennek a változatnak a jele Cd.

A C másolat első újkori kiadása Weston S. Walford nevéhez fűződik. A neves angol történész 1864-ben jelentette meg a címerleírásokat,²² akkor még *The Copy of a very ancient Roll, made, as may bee supposed, in the tyme of K. H. 3.* címmel. Címadása a másik csoport egyik változatát ismertető, korábbi kiadású Cl,²³ a John Leyland nevéhez köthető *Collectanae Lelandi* elnevezését követi,²⁴ amelyben *The Copy of an ould Roule of Armes* címet viseli a közreadott címerleírás. Ez a vizsgált könyv első ismert kiadása. Az Aspilogia sorozatban megjelent könyvkiadás a Cl-t követi. A készítés ideje Walford, Wagner és London szerint is 1275 körülre tehető.²⁵

A következőkben tárgyalt könyv szintén az uralkodói címerek leírásával kezdi a felsorolást, képeket nem tartalmaz, valamint érdekessége, hogy a Camdenhez hasonlóan szerepelteti a magyar uralkodói címert. A könyvváriánsok elemzésére az uralkodói leírások ismertetése után térek ki.

²² S. Weston Walford: *Three Rolls of Arms of the Latter Part of the Thirteenth Century together with an Index of Names and an Alphabetic Ordinary of the Coats.* London, 1864. (Archeologia vol. 39.)

²³ Első kiadása: 1715.

²⁴ *Joannis Leland: Antiquarii de Rebus Britanncis Collectanae cum Thomae Hearnii Praefaratione Notis et Indice.* I. London, 1715.

²⁵ *Wagner, A.: Rolls of Arms* i. m.

Az uralkodói címerek

A Walford és a Camden-Herald könyvpáros között nem mutatható ki semmiféle rokonság. A Walford teljesen függetlenül született. Ezt mutatja a Camden-tekercsben szereplő és fent elemzett 12. tétel is – a fiktív cseh/betleheimi címer –, amelyet pontosan hoz a Walford 10. leírása (pontos cseh címer). Továbbá olyan leírások is szerepelnek a Walfordban amelyek a Camden-Heraldban nem. Így, bár közel egyidejűek, mégis egymástól teljesen elkülöníthető címerkönyvekről beszélhetünk. Közös vonásuk mégis az, hogy mindkét behatóbban vizsgált forrásanyagban megtalálható a magyar uralkodói címer leírása. A könyvben szereplő magyar címer sehol sem tűnik fel magyar heraldikai forrásokban. Ami mégis szembetűnő, az itt is az oroszlánok megléte. Vajon hogyan lehetséges, hogy akárhányszor szerepel a magyar uralkodói címer a korai angol heraldikai forrásokban, kivétel nélkül az oroszlán szimbólum is megtalálható a leírásokban, illetve az arany mező szintén állandó elemként jelenik meg? Kimutatható valamiféle kapcsolat egyéb címerekkel, amelyeket szerepeltet a szerző? Ha igen, akkor azok fiktívek vagy valóságok? Milyen összefüggések és hasonlóságok mutathatók ki a leírások között? Milyen ellentmondások fedezhetők fel a könyveken belül és a könyvek között? A következőkben ezekre a kérdésekre keresem a választ a Walford-tekercs három ismert változatának vizsgálatán keresztül.

A dán-norvég-magyar címerek problémája

A magyar uralkodói címerleírások problémája összefügg a dán, illetve annak kapcsán a norvég címerrel. A dán címer a *C*-ben a 15. a norvég a 16. helyen szerepel a *C1*-ben a 17. és 18. helyeken a *Cd*-ben pedig a 34. illetve a 35. helyen. A két címer ebben a könyvben is hasonlóan tűnik fel. Mindkettőn az arany és a vörös színek kombinációja figyelhető meg, illetve mindkettőn egy címerkép: a dánon egy bika, a norvégon pedig egy felszerszámozott ló szerepel. A két címerkép hasonlósága tagadhatatlan. Amíg a dán címerről határozottan kijelenthető, hogy fiktív, addig a norvég lóalakos címer valóban létezett. A

könyv keletkezésekor VI. Törvényhozó Magnus (1263–1280)²⁶ pecsétjén²⁷ egy ugró felszerszámozott ló látható, lovaggal a hátán. Elődei pecsétjein is megtalálható a motívum, a legkorábbi ránk maradt norvég szfragiszitikai emlékeken,²⁸ ezek mind a lovaspecsét kategóriába sorolhatóak. Az első ilyen pecsét Skule Bårdsson nevéhez köthető, aki IV. Öreg Hákonnal szemben lépett fel ellenkirályként. Az ő 1225-ös pecséttorédékein látható, hogy a kettős pecsét egyik felén egy ugró ló szerepel, a maradványok másik felén azonban az 1280-tól használt, és mai napig Norvégia hivatalos címereként megjelenő oroszlán található, ezen azonban fejszét még nem ábrázolnak. Majd csak II. Papgyűlölő Erik lesz az, aki pajzsára emeli a fejszét tartó lépő oroszlánt.²⁹

A készítő, tehát ha nem is pontosan, de ismerte a norvég királyi címert. Hallhatott róla, mivel a címerábrát pontosan írta le. A nyeregben ülő lovat nem említi, de figyelembe véve a korabeli címerleírások pontatlanságát, és a fentebb kifejtett szabályszerűségek hiányát feltételezhetjük, hogy a felszerszámozott szó igen tág jelentéssel bírva, de magába foglalja a lószerszámon kívül a lovat is, vagy egyszerűen nem vettek róla tudomást, mert ilyen címerábra nem létezik. A színek hitelessége, mivel nem láthatóak a pecséteken, nehezen ítéltető meg. Figyelembe véve azonban, hogy minden korabeli forrás, amelyben szerepel a norvég királyi címer, az arany és vörös színek kombinációját hozza, amelyet a mai napig megtartottak az uralkodók, azt elfogadhatónak tartom. Érdekes továbbá, hogy a C és Cl két másolat esetében az első leírások egyikeként szerepel mindkettő, míg a harmadik változatban az uralkodói címereket megtöri a készítő, és a 12. tételtől a 28-kal bezárólag nem királyi címereket közöl, hanem – megtartva a másoló számozását – azokat a 29. leírástól folytatja. A második szakasznak nevezhető egységben szerepel Dánia és Norvégia címere.

Itt kell bevonni a kutatásba a magyar címert. Mindhárom másolatban közös elemnek számít az arany mező és a három kék lépő oroszlán. Dr. Paul Adam-Even hívja fel a figyelmet – erre Brault is hivatkozik³⁰ – a hasonlóságra a valódi dán címerrel, amelynek pontos leírása arany mező beszőrva szívek-

²⁶ *Christian Brinchmann: Norske Konge-Sigiller og andre Fryste-Sigiller fra Middelalderen.* Kristiana, 1924. 5.

²⁷ Uo. 48.

²⁸ Uo. 42.

²⁹ Uo. 49.

³⁰ *Brault, G.: Eight Thirteenth-Century Rolls of Arms* i. m. 55.

kel és három kék lépő oroslán koronával. A *C* és *Cl* változatokban a koronát nem említik, minden bizonnyal egy az egyben másolták a legkorábbi, számunkra elveszett forrásról, amely először mosta össze a két címet. A 13. század második felében a nagy földrajzi távolságok magyarázatot adnak az ilyen fokú tévedésekre. Az eredeti készítője pedig a korban bevett szokást alkalmazta a dán címer leírásakor: pontos ismeretek híján stilizálva, de a norvég címet másolta. Nem tudhatjuk, hogy a másoló tisztában volt-e a valódi dán címerrel a 16. század közepén és a 17. század elején, illetve, még ha ismerte is pontosan a koronás kék oroslános címet, felfigyelt-e a hasonlóságra. A *Cd* jelzetű könyv készítője azonban észrevette, hogy az arany mezőben három lépő kék oroslán fejről hiányzik a korona, és kiegészítette az ismereteivel. Nem említi azonban a korona színét, míg a sokkal ismertebb, és pontosan leírt cseh címernél leírja, hogy az oroslán arany koronát visel.

Tudhatta-e Butler, hogy a magyar királyi címer nem a leírtnak megfelelő? A válasz valószínűleg az, hogy tudhatta, azt azonban nem, hogy 1275-ben milyen magyar uralkodói címer volt használatban, így észrevéve a nagyfokú párhuzamot a két ország címere között, a magyar címet pontosította a dán alapján. A dán címet, ugyanazon okból, amiért a magyart sem helyesen javította, megtartotta fiktív formájában, a norvég címer párjaként. Éppen ezért, amikor az oroslánok testhelyzetét vizsgáljuk – lépnek –, nem azért szerepel a *passant* szó a leírásban, és nem *rampant*, mert a készítő pontosabb ismeretekkel bírt volna, mint Camden készítője, hanem mert a Walford-tekercs összeállítója összemosta a kezdetektől a dán címerrel a magyart. Ugyanis, ha pontosan ismerte volna a magyar uralkodói szimbólumot, a leírásban inkább a színek lettek volna pontosabbak, mivel a színek helyes megadása előbbre való, mint az, hogy a két közel azonos lépést jelentő szó közül melyiket használja az összeállító.

Egyértelmű források híján ez természetesen hipotetikus feltevés csupán. Azonban nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a 16-17. században már igen szabadon bántak a színekkel, és addigra mind a korai mind pedig a teljes élő heraldika idejére olyannyira jellemző akkurátus címerszerkesztés letűnik. A papírheraldika korában előtérbe kerülnek a bonyolultabb, sokszor antiheraldikus, túldíszített, a művészetet inkább szem előtt tartó címerképek. Ez természetesen azért lehetséges, mert funkcionalitását veszti a címerpajzsok, többé nem szolgálnak a viselőjük azonosításaképp. Itt ismét meg kell említeni az orális hagyományt, amelynek keretei között ez a keveredés létre-

jöhetett. További kérdéseket vet fel, hogy miért hagyja abba a magyar címer után az uralkodói leírásokat. Elképzelhetetlennek tartom, hogy bármiféle fontossági sorrend játszott volna szerepet, mivel Jeruzsálem címere is hátrébb került, ami ezt az egy helyet leszámítva mindig előkelő helyet foglal el a felsorolásokban.

Ciprus és Konstantinápoly címerének problémája

További észrevételem, hogy Ciprus és Konstantinápoly címere szintén párhuzamot mutat. Ciprus címere azonban éppúgy, miként a Camden-tekercsben, itt is problémás kérdéseket vet fel. Emellett a *C1* és *Cd* másolatokban egyértelműen antiheraldikus leírások szerepelnek, amelyek összefüggnek a konstantinápolyi Latin Császárság címerével. Elsőként vizsgáljuk meg a három kéziratban szereplő Ciprus-leírásokat. A címer leírása a *C* jelölésű könyvben zöld mezőben bizánciak³¹ és egy arany kereszt. Ez egy fiktív címer, Ciprus soha nem rendelkezett hasonlóval, de a leírás heraldikai szempontból helyes. A bizánciak számát azonban nem adja meg. Az alább megvizsgált párhuzam alapján feltételezhetjük, hogy számuk négy lehetett. A *C1* és *Cd* másolatokban ellenben az szerepel, hogy zöld mezőben vörös bizánciak, és egy arany kereszt. A „vörös bizánci” mint olyan azonban nem állja meg a helyét, mivel a bizánci szó kizárólag fém mázzal rendelkező lepényt jelölhet,³² ekkor még leginkább aranyat.

Konstantinápoly császáranak címerleírásakor szintén a bizánciak leírását kell górcső alá venni. A szerző ugyanis nem használja a bizánci terminust a négy negyed mindegyikében szereplő arany lepényekre, hanem részletesen leírja a szakszó elhagyásával a címet. A másolatok készítői felfigyelhettek a párhuzamra, és a dán-magyar keveredési mintát követve a színjelölés hiányát pótolandó átvették a konstantinápolyi címer egyik színét. Kérdéses továbbá, hogy a könyv készítője Konstantinápoly leírásánál miért nem, és Ciprusnál miért használja a terminust, valamint miért nem a megszokott leírást alkalmazza. Ebben az esetben túlságosan részletes, terjengős a leírás összevetve

³¹ A bizánci elnevezés a heraldikai terminológiában fém színű lepényt jelent. Tehát amennyiben egy lepény motívum arany vagy ezüst színű a lepény megnevezés helyett a bizánci terminust alkalmazzuk.

³² *Pastoureau M.*: *Traité d'Héraldique*. i. m. 100–102.

a többi blasonnal. A kereszt minden esetben négy részre osztja a mezőt, a készítő itt mégis külön hangsúlyozza ezt. Majd többször is kiemeli a negyedekeket és az azokban szereplő gyűrűket, és a négy gyűrűben szereplő keresztet. Minden bizonnyal olyan fokú pontosságra törekedett – bizonyosságát hangsúlyozandó –, hogy a fent elemzett leírás mellett döntött. A készítő a keresztre szintén ugyanazt a kifejezést használja mindkét címer esetén.³³ Az eredeti összeállító csupán részben értesült arról, hogy mi zajlik Európa közeli és dél-keleti régióiban az 1270-es és 80-as években. A hatalmi viszonyok és dinasztikus összefonódások pontos ismeretének hiányában, a konstantinápolyi címert alapul véve alkotott egy ciprusit.

A portugál uralkodói címer problémája

Másik hasonlóan problémás címer a portugál. A 13. század második felében használt valódi címer leírása: ezüst mezőben kereszt alakban öt kék színű kispajzs bennük bizánciak, vörös rámában arany kastélyok. A könyvben szereplő címer azonban csak színeiben és a kastély/torony motívum szerepeltetésében felel meg a valódi címernek, valamint egy, – a valódi királyi címerben sosem szereplő elem, – tornagallér leírását olvashatjuk. A kastélyokat III. Alfonz kasztíliai mintára emelte be az 1250-es évek elején a pajzsába, felesége Kasztíliai Beatrix nyomán. A *label* feltűnik a királynő és hercegi méltóságúak címerén,³⁴ portugál uralkodó azonban sosem használta. Az öt álló kékszínű kispajzsot a leírás nem említi. Valószínűsíthető, hogy ez valóban így szerepelt az eredeti leírásban is, és a készítő, mint a fent tárgyalt esetekben, tájékozatlansága okán készített egy, a valóságnak csupán félig megfelelő leírást. A portugál uralkodói címer ezen új kastélyos változata közel 30 éve volt használatban. A könyv összeállítója értesülhetett az 1250-es évek körüli újításról, és a friss elemet kizárólagosnak gondolva, a korábbi elemeket teljesen kizárta. A tornagallér pajzsra helyezése pedig lehet, hogy a későbbi másolók kiegészítése, a saját ismereteik alapján, hiányolva a kék elemet. Jóllehet a kék szín szerepeltetése indokolt, a tornagallér pedig a 13. században is gyakori mesteralak. Furcsaság, hogy a *C1* és *Cd* kéziratokon a másoló a 126. illetve a 137. helyre helyezi a leírást, távol a

³³ croiz passant

³⁴ Eduardo, Guimarães hercege (1515-1540), Ferdinand, Viseu hercege (1433-1470)

többi uralkodói címertől. Azt azonban kijelenthetjük, hogy a portugál címer esetében is bizonytalan ismeretekkel rendelkezett a készítő, de ellentétben a Walford-tekercsben és változataiban közölt magyar címerrel – amely akkor már közel 50 éve használaton kívül volt –, viszonylagos jól értesültségről beszélhetünk. A magyar címer változásait még a portugál címer alakulásának mértékében sem követték a készítők.

A walesi hercegi címer problémája

Érdekes kérdéseket vet fel a Camden-tekercsben szintén problémás, és fentebb már érintett walesi Llywelyn ap Gruffydd címere. Azon kívül, amely különlegességre már korábban felhívtam a figyelmet, hogy I. Edward uralkodása alatt épp a földrajzilag legközelebb eső terület vezetőjének címerét nem hozzák pontosan a könyvek készítői (ld. Camden-tekercs), problémásak a Walford-tekercs variánsaiban szereplő címerábra-leírások is. A C változatban négy oroszlán szerepel vörössel és arannyal negyedelt mezőben. A *C1* és *Cd* variánsokban megegyezik a leírás, azokban leopárdok szerepelnek, számuk nincs meghatározva. Figyelembe véve a C jelölésű könyvet, illetve azt, hogy a pozíciójuk meghatározása mindháromban azonos, határozottan feltételezhetjük, hogy szintén négy leopárdról van szó. A vörös és arany négyelésű címer a walesi királyság, Llywelyn és az uralkodóház címere. A *C1* és *Cd* másolatokban szereplő leopárdok feltűnése annak lehet az oka, hogy a két címerábra összemosódott, megkülönböztetésük nehézkes. Valamint a herceg címerén szereplő oroszlán helyzetének leírására is *passant* szó lenne az alkalmas, amely a leopárd ábrákra is jellemző. A másolatok készítői saját tudásuk alapján megváltoztatták a címerábrát.

Összegzés

A tanulmány elején olvasható problematikus uralkodói címerek elemzésekor két, egymástól elkülönülő tendenciát figyelhetünk meg. Az első esetben kitűnik, hogy a címerkönyvek összeállítói az általuk nem ismert címereket úgy hívták életre, hogy az adott régióhoz földrajzilag legközelebb eső birodalom, ország vagy város címerét stilizálták, átalakították. Ennek az átalakításnak is

több, különböző módját figyelhetjük meg. Találkoztunk olyan esettel, amikor az alapnak tekintett címer mező és mesteralak/címerábra színeit felcserélte a könyvkészítő. Előfordult, hogy a mező mázát megtartotta a szerző, de a címerábrát megváltoztatta, tette mindezt úgy, hogy a mintául szolgáló címer szerkezetét megtartotta. Olyan esetre is van példánk, amikor hasonló hangalakú, összecsendő, de eltérő jelentésű szavakkal „játszott” a készítő, és ezen összecsendés mentén hívott életre új címerábrák segítségével egy teljesen új, fiktív címert. Természetesen ezeket a mintákat nem tekinthetjük kizárólagosnak, sokszor keverednek. Kiváló példa erre Ciprus és Bealme címerpárhuzama, ahol a szójáték és a szerkezeti hasonlóság is jelen van. Ugyancsak kevert mintát mutat a Camden-tekercs dán-norvég problematikája. Ebben az esetben a színek felcserélését és egy elem kiemelését figyelhetjük meg.

A másik megoldási séma, az, amikor a bizonytalan szerkezetű vagy elemű uralkodói címereket elválasztják a többitől, és jóval hátrébb helyezik azokat, ezzel mintegy elrejtve azokat az olvasó elől. A könyv készítői minden bizonytalanságot tisztában voltak vele, hogy ismereteik nem teljesek, esetenként kifejezetten hibásak, ezt azonban próbálták leplezni. Ha alaposan megfigyeljük, hogy mely címerek esetében van a legtöbbször szükség efféle megoldásokra, azt látjuk, hogy azon címerek kapcsán fordul elő leginkább, amelyek esetében időközben változás történt. A magyar címer már 50 éve nem volt használatban, a portugál címer már 30 éve III. Alfonz hivatalos címere volt. Ezt figyelembe véve kijelenthetjük, hogy akár 30, akár 50 éves időintervallum nem számított hosszú időnek abból a szempontból, hogy milyen formában kerültek bele egy-egy címeres könyvbe. Cipruson pedig már közel tizenöt éve a vágásos-oroszlános címer volt használatban, mégis, a könyvek egy helyen sem hozzák helyesen a címerét.

**ESZTER TARJÁN: THE ROYAL BLAZONS OF WALFORD'S
AND CAMDEN ROLLS OF ARMS**

In the present paper I examine two rolls of arms created in 13th century England. The Camden Roll was created in the 1280's, the Walford Roll around 1275. Common features of these two rolls are containing royal blazons and also containing the Hungarian royal coats of arms. In the case of both rolls I have focused on the fictitious or incorrect blazons. Based on the parities of the coats of arms and their descriptions (e.g.: the mistakes taken over). It is traceable that Camden Roll – which was so far less researched – was based on another heraldic source, on the so-called Herald Roll. During the analysis of the problems occurring in connection with the Walford Roll all three remaining versions of the source were examined. Similarly to the Camden Roll, the bases of the research are again unreal blazons or blazons contradicting reality form. I devoted special attention to the Hungarian, Bohemian, Danish, Norwegian and the Welsh Llywelyn ap Gruffydd's coats of arms in the analysis of both sources.

Keywords Walford's Roll, Camden Roll, blazon, coat of arms,

A szerzőkről

Belucz Mónika – MA hallgató, Közép-európai Egyetem, Medievisztika Program, Végzés éve: 2013

Témavezető: Dr. Sággy Marianne, egyetemi docens (KEE – ELTE)

Elérhetőség: monika.belucz@gmail.com

Buják Gábor – MA hallgató, ELTE BTK Történelmi Intézet, történelem szak, középkor szakirány, Végzés éve: 2013

Témavezető: Dr. Thoroczky Gábor, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: bgm@freemail.hu

Gál Judit – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: galjudit88@gmail.com

Haraszi Szabó Péter – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: szabo.szpeter@hotmail.com

Kádas István – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori magyar történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: dorsk28@gmail.com

Mihálykó Ágnes – doktorandusz, Oslói Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Filozófiai, Eszmetörténelmi, Művészettörténelmi és Klasszika Filológiai Tanszék

Témavezető: Dr. Sággy Marianne, egyetemi docens (KEE – ELTE);

Anasztasia Maravela, egyetemi tanár (Oslói Egyetem)

Elérhetőség: agi.mihalyko@gmail.com

Pandi Gergely – MA hallgató, ELTE BTK Történeti Intézet, történelem szak,
középkor szakirány

Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi adjunktus (ELTE)

Elérhetőség: gergo@mail.datanet.hu

Rózsa Márton – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: jurgen.rm@gmail.com

Tarján Eszter – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori és kora újkori egyetemes történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Bertényi Iván, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: eesther6@gmail.com

Notes on Contributors

Belucz, Mónika – MA student, Central European University, Department of Medieval Studies

Supervisor: Dr. Marianne Sággy, associate professor (Central European University – Eötvös Loránd University)

E-mail address: monika.belucz@gmail.com

Buják, Gábor – MA student, Eötvös Loránd University, School of History, historical studies, medieval specialization

Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: bgm@freemail.hu

Gál, Judit – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: galjudit88@gmail.com

Haraszi Szabó, Péter – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd

University)

E-mail address: szabo.szpeter@hotmail.com

Kádas, István – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Prof. Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: dorsk28@gmail.com

Mihálykó, Ágnes – PhD-student, University of Oslo, Department of Philosophy, History of Ideas, Art History, and Classical Philology
Supervisor: Dr. Marianne Sághy, associate professor (Central European University – Eötvös Loránd University of Sciences); Anastasia Maravela, university professor (University of Oslo)
E-mail address: agi.mihalyko@gmail.com

Pandi, Gergely – MA student, Eötvös Loránd University, School of History, historical studies, medieval specialization
Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: gergo@mail.datanet.hu

Rózsa, Márton – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: jurgen.rm@gmail.com

Tarján, Eszter – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Iván Bertényi, university professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: eesther6@gmail.com